T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MUKADDİMETÜ'L-EDEB GRAMERİ

Tezi Hazırlayan
Nurhan GÜNER

Tezi Yöneten
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı

Temmuz 2008
KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MUKADDİMETÜ'L-EDEB GRAMERİ

Tezi Hazırlayan
Nurhan GÜNER

Tezi Yöneten
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı

Temmuz 2008
KAYSERİ

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH'ın danışmanlığında Nurhan GÜNER tarafından hazırlanan **"Mukaddimetü'l-Edeb Grameri"** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

31/07/ 2008

JÜRİ:

Danışman	Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH	.....
Üye	Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN	.....
Üye	Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH	.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 01.08.2008 tarih ve ..... 19 ..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..01../.08.../ 2008

T.C. SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ÜNİVERSİTESİ

Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

XIII. yüzyıldan itibaren Harezm bölgesinde, temeli Karahanlı Türkçesine dayanan; ancak kısmen Oğuz kısmen de Kıpçak şivelerinin etkisiyle gelişen ve adına Harezm Türkçesi denilen yeni bir yazı dili başlar. Harezm Türkçesi, Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçişte ara devreyi oluşturması açısından son derece önemli bir yere sahiptir.

Harezm Türkçesi eserleri arasında ise Mahmûd bin 'Ömer bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşerî el-Hârizmî tarafından yazılan *Mukaddimetü'l-Edeb*'in özel bir yeri vardır. *Mukaddimetü'l-Edeb*' in Türk dili tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olmasını sağlayan en önemli yanı Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi sözlüklerinde bulunmayan birçok kelimenin yer aldığı bir eser olmasıdır. Bu yönüyle *Divânü Lügâti't-Türk*'ten sonra Orta Türkçe döneminin en zengin kelime hazinesini içeren bir sözlüktür.

Divânü Lügâti't-Türk'te Karahanlı Türkçesine ait tafsilat fazla olduğu hâlde *Mukaddimetü'l-Edeb* daha çok eski Oğuz, Kanglı ve Kıpçak Türkçelerine ait Harezm Türkçesi tafsilatını içine almaktadır. Bu çalışmanın amacı Harezm Türkçesi eserlerinden olan *Mukaddimetü'l-Edeb*'in gramer özelliklerinin (ses bilgisi, şekil bilgisi, sözcük türleri, cümle bilgisi vb. yönlerden) Şuşter Nüshası'nın çeviri yazısı esas alınarak, ayrıntılı olarak ortaya çıkarılması ve işlenmesidir.

Çalışmamız, eserin dil özelliklerini ortaya koymak amacında olduğu için ses özellikleri, kelime yapısı ve türleri, cümle bilgisi üzerinde yoğunlaşılmıştır. Giriş bölümünde eserin yazıldığı dönemin ve bölgenin özellikleri hakkında bilgi vermek amacıyla kısaca Harezm ve tarihi, Harezm Türkçesi ve *Mukaddimetü'l-Edeb*'in özellikleri ve yazarı üzerinde duruldu. Ses bilgisinde, metinde yer alan ünlü ve ünsüz değişmeleri Eski Türkçeyle karşılaştırılarak ele alındı.

Kelime yapımında fiiller ve isimler yapıları ve çekimleri bakımından ayrıntılı bir incelemeye tabi tutuldu. Kelime yapısının temelini yapım ekleri ve çekim ekleri oluşturduğu ve kelime türleri içerisinde de fiillerle isimlerin daha geniş bir yer tutuğu göz önünde bulundurularak bu iki konu daha ayrıntılı olarak incelendi. Metinde varlığını tespit ettiğimiz bütün yapım ve çekim eklerine,

bunların metindeki işlevlerine değinildi. Yapım ekleri ve çekim ekleri alfabetik olarak sıralandı. Basit ve birleşik fiiller ve isimler de alfabetik olarak gösterildi ve metindeki kullanımları örneklendirildi.

Sıfatlar, zamirler, zarflar ve edatlar türlerine ve işlevlerine göre tasnif edildi. Bunların mevcut olan özel kullanımları ve kendilerine has yapıları örneklerle tespit edildi.

Cümle bilgisi bölümünde metnin bir sözlük olması ve cümle çeşitliliğinin fazla olmayışı gibi sebeplerle kısaca cümle çeşitlerine değinildi. Bu bölümde ayrıca metinde var olan kelime gruplarına da çoklukla örneklendirme yoluyla temas edilmeye çalışıldı.

Mukaddimetü'l-Edeb'den alınan kelime ve cümle örnekleri Türkiye Türkçesine aktarılırken metindeki anlamları esas alındı.

Çalışmamız sırasında kullandığımız kaynak metnin yanında Eski Türkçe, Harezm Türkçesi, Türkiye Türkçesi ile ilgili yapılmış gramer kitapları ve diğer bilimsel yayınlardan da istifade edildi.

Türk dili açısından önemli bir yere sahip olan bu eseri incelerken elde ettiğimiz malzemeyi bilgilerimiz ölçüsünde değerlendirmeye çalıştık. Çalışmamızın, eserin değerinin anlaşılmasına ve başta Harezm Türkçesi olmak üzere Türk dili üzerine yapılacak başka çalışmalara faydalı olmasını ümit ederiz. Bu çalışmayı hazırlarken öncelikle pek kıymetli danışmanım Prof. Dr. Mustafa Argunşah olmak üzere tüm hocalarıma, bir bilim adamı olarak desteğini esirgemeyen eşim Galip Güner'e ve manevi desteklerinden dolayı değerli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

(MUKADDİMETÜ'L-EDEB GRAMERİ)

Nurhan GÜNER

ÖZET

Mukaddimetü'l-Edeb Grameri isimli bu çalışma Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana bilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalı'na yüksek lisans tezi olarak sunulmak amacıyla hazırlanmıştır.

Mukaddimetü'l-Edeb, çeşitli dil unsurlarını (Karahanlı, Oğuz, Kıpçak, Kanglı, yerel ağızlar) bünyesinde barındıran Harezm Türkçesinin söz varlığı, ses ve şekil özellikleri bakımından en önemli eserlerindendir.

Çalışmamızın giriş kısmında eserin yazıldığı Harezm bölgesinin tarihi ve dili, eserin yazarı ve özellikleri hakkında bilgi verdik. Daha sonra *Mukaddimetü'l- Edeb*'den elde ettiğimiz verileri 1. Ses Bilgisi, 2. Kelime Yapımı ve Çekimi, 3. Kelime Türleri, 4. Cümle Bilgisi bakımından inceledik. Ses bilgisinde, kelimelerde görülen ses değişmeleri ve özelikleri ortaya kondu. İsimler ve fiiller kelime yapısı bakımından basit, türemiş ve birleşik olmak üzere üç bölümde ele alındı. İsimler ve fiillerin aldıkları çekim ekleri ve bunların işlevleri üzerinde duruldu. İsim ve fiillerin dışındaki diğer kelime türleri olan sıfatlar, zamirler, zarflar ve edatlar da ayrı ayrı incelendi. Cümle bilgisinde, metinde yer alan cümleler yapı bakımından sınıflandırıldı.

Anahtar Kelimeler: Harezm Türkçesi, *Mukaddimetü'l-Edeb*, kelime yapısı, kelime türleri, cümle çeşitleri.

(A GRAMMAR OF MUKADDİMETÜ'L-EDEB)

Nurhan GÜNER

ABSTRACT

This theses that called *A Grammar of Mukaddimetü'l-Edeb* prepared for presenting to Erciyes Univesity Social Scinses Institute, Turkish Language and Literature Main Science Branch, Modern Turkish Science Branch.

Mukaddimetü'l-Edeb is one of the the important text of Harezm Turkish wich supports various language (Karahanlı, Oğuz, Kıpçak, Kanglı and local dialects properties) in its structure.

In introduction part of our study we submited history and the language of the Harezm area, the writer of book and main characteristics of it. Than we examined datas in the point of views: 1. Phonology, 2. Morphology, 3. Parts of Speech, 4. Syntax.. In phonology we betrayed phonetic changes at the words. Nouns and verbs are been analyzed by their structures as simple, compound and derived. Terminations that added to verbs and nouns analyzed bye their functions. Then we determined adjectives, adverbs, pronouns and postpositions at the book. After all this we made explanations about the syntax of *Mukaddimetü'l-Edeb*.

Keywords: Khwarezm Turkic, *Mukaddimetü'l-Edeb,* word structure, parts of speech, syntax.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ……ii
ÖZET……...iii
ABSTRACT……iv
İÇİNDEKİLER……v
KISALTMALAR……..xv

1. GİRİŞ……...1
1.1. HAREZM VE TARİHİ……...1
1.2. HAREZM TÜRKÇESİ……...3
1.3. MUKADDİMETÜ'L-EDEB……...4
1.3.1. Eserin Özellikleri ve Yazarı……4
2. SES ÖZELLİKLERİ…….....7
2.1. ÜNLÜLER……7
2.1.1. ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ……7
2.1.1.1. a > ı……..7
2.1.1.2. e > ö……7
2.1.1.3. i > ü……..7
2.2. ÜNSÜZLER……..8
2.2.1. ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ……..8
2.2.1.1. b > w/v……..8
2.2.1.2. ç > c……..9
2.2.1.3. d > ⌀ ~ y……...9
2.2.1.4. t- ~ d-……...10
2.2.1.5. –g-/-ġ- > -w-, -v-……..12
2.2.1.6. –ķ- > -h-……...13
2.2.1.7. b- > m-……13
2.2.1.8. m- > b-……14
2.2.1.9. –p- > -b- > -m-……14
2.2.1.10. –w- > -f-……14
2.2.1.11. y- > c-……14
2.3. SES OLAYLARI……..15
2.3.1. Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi……15

2.3.2. Ünsüz Düşmesi……...16
2.3.2.1. g, ğ Düşmesi……16
2.3.2.2. r Düşmesi……17
2.3.3. Ünsüz İkizleşmesi……..17
2.3.4. Ünlü Birleşmesi (Ünlü Büzüşmesi) ……17
2.3.5. Ünlü Türemesi……...18
2.4. Ünlü Uyumları……..18
2.4.1. Kalınlık-İncelik Uyumu……18
2.4.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu……18
2.5. Ünsüz Uyumu……....20
3. İSİMLER……..23
3.1. BASİT İSİMLER……..23
3.1.1. Ünlü+ Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit İsimler ……..24
3.1.2. Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit İsimler……27
3.1.3. Ünlü+ Ünsüz+ Ünlü Kuruluşunda Olan Basit İsimler……...30
3.1.4. Ünlü+ Ünsüz+ Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit İsimler……31
3.1.5. Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz+ Ünlü Kuruluşunda Olan Basit İsimler…….....31
3.1.6. Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz+ Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit İsimler……...32
3.1.7. Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit İsimler……...32
3.1.8. Yabancı Dillerden Geçen Basit İsimler……....32
3.2. BİRLEŞİK İSİMLER……...33
3.3. TÜREMİŞ İSİMLER……...36
3.3.1. FİİLDEN İSİM YAPIM EKLERİ……....36
3.3.1.1. -A……...36
3.3.1.2. -Al/-l……..38
3.3.1.3. -ç……....40
3.3.1.4. -CA……....41
3.3.1.5. -CAK…….....42
3.3.1.6. -cI……..42
3.3.1.7. -cUK……..43
3.3.1.8. -DU……....44
3.3.1.9. -DUK……45
3.3.1.10. –(I/U)G……....45
3.3.1.11. -GA/-KA…….....50

3.3.1.12. -GAK/-AK……..51
3.3.1.13. –GAn/-An……...53
3.3.1.14. -GU/-KU……54
3.3.1.15. -GUCI/-ICI……....55
3.3.1.16. -GIn/-GUn……...56
3.3.1.17. -GIt……..57
3.3.1.18. -I/-U……....57
3.3.1.19. -(I/U)K……....59
3.3.1.20. -(I/U)m……....63
3.3.1.21. -mA……65
3.3.1.22. -mAK……..66
3.3.1.23. -mAn……...71
3.3.1.24. -mAz……...71
3.3.1.25. -mIş……72
3.3.1.26. –mUr.....72
3.3.1.27. -(I/U)n……73
3.3.1.28. –(I/U)r……74
3.3.1.29. -sA……..75
3.3.1.30. -(I/U)ş……75
3.3.1.31. (I/U)-t……76
3.3.1.32. –(I/U)z……....77
3.3.2. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ……..78
3.3.2.1. +AgU/ +GU……..78
3.3.2.2. +AK……..79
3.3.2.3. +An……...79
3.3.2.4. +Ay……...80
3.3.2.5. +At……....80
3.3.2.6. +CA……..81
3.3.2.7. +CAK……...82
3.3.2.8. +CI……....82
3.3.2.9. +çIK/+cUK……..84
3.3.2.10. +dAş……...84
3.3.2.11. +dAm……85
3.3.2.12. +duk ……..86

3.3.2.13. +GA/+KA……..86
3.3.2.14. +GU……...87
3.3.2.15. +ğıl……87
3.3.2.16. +KI……88
3.3.2.17. +(I)l……88
3.3.2.18. +lAG/+lAK……89
3.3.2.19. +lI(G)/+lU(G) ……...90
3.3.2.20. +lIK/+lUK……96
3.3.2.21. +mtUl……103
3.3.2.22.+ncI……103
3.3.2.23. +rAK……..103
3.3.2.24. +sAK……..104
3.3.2.25. +sI……..104
3.3.2.26.+sUK ……..105
3.3.2.27. +sIz/ +sUz……..105
3.3.2.28.+(I/U)ş……107
3.3.2.29. +tUK……..107
3.3.2.30. +tU……107
3.3.2.31. +(I/U)z……...108
3.4. İSİM ÇEKİMİ……..108
3.4.1. İSİM HÂL EKLERİ……108
3.4.1.1. Yalın Hâl……109
3.4.1.2. İlgi Hâli (+nIŋ/+nUŋ) ……109
3.4.1.2.1. Eksiz İlgi Hâli ……....110
3.4.1.2.2. Ekli İlgi Hâli: ……..110
3.4.1.3. Yükleme Hâli (+n,+nI, +I) ……....112
3.4.1.4. Yönelme Hâli (+GA, +KA, +ŋA) ……...……..118
3.4.1.5. Bulunma Hâli (+DA) ……...….124
3.4.1.6. Ayrılma Hâli (+DIn) ……...…..126
3.4.1.7. Vasıta Hâli (+(I/U)n, +lA) ……..…...129
3.4.1.8. Eşitlik Hâli (+CA) ……..…...131
3.4.1.9. Yön Gösterme Hâli (+GArU/+ArU/+rA)……..……...133
3.4.2. İYELİK EKLERİ……..……...134
3.4.3. ÇOKLUK EKİ (+lAr) ……..……...137

4. SIFATLAR……..138
4.1. NİTELEME SIFATLARI……...139
4.2. BELİRTME SIFATLARI……...143
4.2.1. Sayı Sıfatları……..143
4.2.2. İşaret Sıfatları……144
4.2.3. Belirsizlik Sıfatları……145
5. ZARFLAR……...147
5.1. DURUM (HÂL) ZARFLARI……..147
5.2. MİKTAR (AZLIK-ÇOKLUK) ZARFLARI……149
5.3. YER-YÖN ZARFLARI……...150
5.4. ZAMAN ZARFLARI……...150
6. ZAMİRLER……152
6.1. ŞAHIS ZAMİRLERİ……...152
6.2. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRİ: kendü, öz……156
6.3. İŞARET ZAMİRLERİ……158
6.4. BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ……160
6.5. SORU ZAMİRLERİ……163
7. EDATLAR……...164
7.1. ÇEKİM EDATLARI……165
7.2. BAĞLAMA EDATLARI……174
7.3. KUVVETLENDİRME EDATLARI……...177
7.4. KARŞILAŞTIRMA VE DENKLEŞTİRME EDATLARI……...178
7.5. ÜNLEMLER……179
8. FİİLLER……..181
8.1. BASİT FİİLLER……..181
8.1.1. Ünlü Kuruluşunda Olan Basit Fiiller……..182
8.1.2. Ünlü + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller……...182
8.1.3. Ünlü + Ünsüz + Ünlü Kuruluşunda Olan Basit Fiiller……..186
8.1.4. Ünlü + Ünsüz + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller……186
8.1.5. Ünlü + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller……...187
8.1.6. Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü Kuruluşunda Olan Basit Fiiller……...187
8.1.7. Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller……188
8.1.8. Ünsüz + Ünlü Kuruluşunda Olan Basit Fiiller……...188
8.1.9. Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller……189

8.2. TÜREMİŞ FİİLLER……201
8.2.1. İSİMDEN FİİL TÜRETME EKLERİ……201
8.2.1.1. +A-……...201
8.2.1.2. +AD-……204
8.2.1.3. +I-/+U-……205
8.2.1.4. +(A/U)l-……...206
8.2.1.5. +Ar-……206
8.2.1.6. +DA-……208
8.2.1.7. +DUR-……209
8.2.1.8. +GA-/-KA-……..209
8.2.1.9. -GAr/-KAr-……210
8.2.1.10. +GIr-/+GUr-/+KIr-/+KUr-……210
8.2.1.11. +(I/U)K-……211
8.2.1.12. +lA-……211
8.2.1.13. +rA-……....218
8.2.1.14. +(I)rGA-/+(I)rKA-……...219
8.2.1.15. +sA-……220
8.2.1.16. +sI(n)- ……...220
8.2.1.17. +sIrA-……221
8.2.2. FİİLDEN FİİL TÜRETME EKLERİ……222
8.2.2.1. -A-……222
8.2.2.2. -AlA-……222
8.2.2.3. -Ar-……..223
8.2.2.4. -I-/-U-……...223
8.2.2.5. -d- / -ø- / - y-……224
8.2.2.6. -DUr-……...225
8.2.2.7. -DUz-……...231
8.2.2.8. –GIn-……...231
8.2.2.9. -GUr-/-KUr-……...231
8.2.2.10. -GUt-……..232
8.2.2.11. -GUz-……232
8.2.2.12. -(I/-U)K-……233
8.2.2.13. -(I/U)l-……234
8.2.2.14. -(I/U)n-……...240

8.2.2.15. -(I/U)r-……...242
8.2.2.16. -sA-…….…….....243
8.2.2.17. -sIK-……..…244
8.2.2.18. -sUr-…….……244
8.2.2.19. –(I/U)ş……...245
8.2.2.20. -(I/U)t-……...248
8.3. BİRLEŞİK FİİLLER…….....251
8.3.1. İsim Unsuru İle Yardımcı Fiil Kuruluşunda Olan Birleşik Fiiller…….....251
8.3.1. 1. bol-……..252
8.3.1. 2. ėt-……261
8.3.1. 3. ķıl-……...263
8.3.2. Bir Yanı Sıfat-Fiil Bir Yanı Yardımcı Fiil Olan Birleşik Fiiller……...277
8.3.3. İsim Unsuru İle Bir Fiilden Oluşan Diğer Birleşik Fiiller……278
8.3.3.1. aç-……278
8.3.3.2. al-……278
8.3.3.3. aş-……278
8.3.3.4. ayt-……...279
8.3.3.5. bağla-……...279
8.3.3.6. baķ-……..279
8.3.3.7. bar-……..279
8.3.3.8. bėr-……..280
8.3.3.9. bul-……..282
8.3.3.10. çıķ-……282
8.3.3.11. dik-……282
8.3.3.12. dur-……283
8.3.3.13. ėlt-……..283
8.3.3.14. evür-……...283
8.3.3.15. ıđ- ~ ıy-……...283
8.3.3.16. iç-……...283
8.3.3.17. ķal-……283
8.3.3.18. ķarış-……..284
8.3.3.19. ķat-……284
8.3.3.20. keç-……284
8.3.3.21. kel-……284

8.3.3.22. kemiş-……285
8.3.3.23. kes-……285
8.3.3.24. ķıy-……285
8.3.3.25. kir-……285
8.3.3.26. ķoş-……286
8.3.3.27. ķoy-……286
8.3.3.28. kör-……286
8.3.3.29. kötür-……287
8.3.3.30. ķur-……287
8.3.3.31. oķı-……287
8.3.3.32. sözle-……287
8.3.3.33. sü-……287
8.3.3.34. tart- ……287
8.3.3.35. teg-……287
8.3.3.36. tile-……288
8.3.3.37. tur-……288
8.3.3.38. tut-……288
8.3.3.39. tüş-……290
8.3.3.40. ur-……290
8.3.3.41. yaķ-……290
8.3.3.42. yet-……290
8.3.3.43. yum-……291
8.3.3.44. yun-……291
8.3.3.45. yut-……291
8.4. Bir Yanı Zarf-Fiil Bir Yanı Fiil Olan Birleşik Fiiller: Tasvir Fiilleri……291
8.4.1. Tezlik Fiilleri……292
8.4.2. Süreklilik Fiilleri……294
8.4.2.1. bar-……294
8.4.2.2. başla-……294
8.4.2.3. ķal-……295
8.4.2.4. kel-……295
8.4.2.5. tur-……295
8.4.3. Yeterlilik Fiilleri……296
8.4.3.1. bil-……296

8.4.3.2. u-……..296
8.5. FİİL ÇEKİMİ……...296
8.5.1. BİLDİRME (HABER) KİPLERİ……297
8.5.1.1. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ (-DI/ -DU)……297
8.5.1.2. DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ (-mIş)……....304
8.5.1.3. GENİŞ ZAMAN KİPİ (-Ar/-Ur)……...305
8.5.1.4. GELECEK ZAMAN KİPİ (-IsAr)……...306
8.5.2. TASARLAMA KİPLERİ……307
8.5.2.1. EMİR KİPİ……307
8.5.2.2. DİLEK KİPİ……...308
9. SIFAT-FİİLLER……309
9.1. GEÇMİŞ ZAMAN İFADESİ TAŞIYAN SIFAT-FİİLLER……310
9.1.1. –DUK……..310
9.1.2. –mIş……311
9.2. GENİŞ ZAMAN İFADESİ TAŞIYAN SIFAT-FİİLLER……313
9.2.1. –r, -Ar, -Ir, -Ur……..313
9.2.2. –mAz/-mAs…….....314
9.2.3. -GAn……...314
9.2.4. -GUçI……..316
9.3. GELECEK ZAMAN İFADESİ TAŞIYAN SIFAT-FİİLLER……317
9.3.1. –AsI/-AsU……...317
9.3.2. –GU……318
10. ZARF-FİİLLER……320
10.1. -A……320
10.2. -I/-U……322
10.2.1. –I.……322
10.2.2. -(y)U……..322
10.3. -(I, U)p……324
10.4. -mAdIn, -mAyIn…….....325
10.5. -DUKDA (< -DUK + -DA)……325
10.6. –GUçA (< -GU+ -çA)……325
10.7. –mIşDA (< -mIş + -DA)……326
10. 8. (er-) + –ken……326
11. CÜMLE BİLGİSİ……327

11.1. CÜMLENİN ÖGELERİ……327
11.1.1. Özne……..327
11.1.2. Yüklem……328
11.1.3. Nesne……330
11.1.4. Yer Tamlayıcısı (Dolaylı Tümleç)……..330
11.1.5. Zarf Tümleci……331
11.2. CÜMLE ÇEŞİTLERİ……332
11.2.1. BASİT CÜMLELER……...332
11.2.1.1. Haber Cümleleri……...332
11.2.1.2. Emir Cümleleri……332
11.2.2. BİRLEŞİK CÜMLELER……...333
11.2.2.1. Bağlayıcı Cümleler……...333
11.2.2.2. Ayırıcı Cümleler……...333
11.2.2.3. Zıtlık Bildirici Cümleler……..333
11.2.2.4. Sonuç Bildirici Cümleler……333
11.2.3. KARMAŞIK CÜMLELER……333
11.3. KELİME GRUPLARI……...334
11.3.1. İsim Tamlaması……...334
11.3.1.1. Belirtisiz İsim Tamlaması……335
11.3.1.2. Belirtili İsim Tamlaması……..335
11.3.2. Sıfat Tamlaması……...335
11.3.3. Tekrar Grubu (İkilemeler)……336
11.3.4. Edat Grubu……..336
11.3.5. Bağlama Grubu……...337
11.3.6. Birleşik İsim……337
11.3.7. Birleşik Fiil……...337
11.3.8. İsim Fiil Grubu……338
11.3.9. Sıfat Fiil Grubu……....338
11.3.10. Zarf Fiil Grubu……..…….....338
12. SONUÇ.....340
KAYNAKLAR.....343
ÖZGEÇMİŞ.....347

KISALTMALAR ve İŞARETLER

Ar. : Arapça.

bkz. : Bakınız.

C. : Cilt.

DLT : Divânü Lügati't-Türk.

EDPT : An Etymological Dictionary of Pre-Thirteent-Century Turkish.

Far. : Farsça.

KB : Kutadgu Bilig.

krş. : Karşılaştırınız.

ME : Mukaddimetü'l-Edeb.

Moğ. : Moğolca.

OTWF : Old Turkic Word Formation.

s. : Sayfa.

S. : Sayı.

Soğ. : Soğutça.

TDK : Türk Dil Kurumu.

TETL : Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı.

TKAE : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

TTK : Türk Tarih Kurumu.

Tü. : Türkçe.

Üniv. : Üniversitesi.

vb. : ve benzeri.

yay. haz. :Yayıma hazırlayan, hazırlayanlar.

Yay. : Yayınlar, yayınları.

YTS : Yeni Tarama Sözlüğü.

* : Tanıklanamayan şekil.

> : Bu şekle gider.

< : Bu şekilden gelir, bir dilden başka bir dile geçiş.

~ : Değişken şekil.

- : Gramer tahlilinde fiil kökü ve fiil köküne gelen ek.

+ : Gramer tahlilinde isim kökü ve isim köküne gelen ek.

A, I, U : Gramer tahlilinde sırasıyla a/e, ı/i, u/ü ünlü değişimlerini gösterir.

D, G, K : Gramer tahlilinde sırasıyla d/t, g/ğ, k/q ünsüz değişimlerini gösterir.

1. GİRİŞ

1.1. HAREZM VE TARİHİ

Harezm, Arap tarihçileri tarafından Ceyhun Irmağı'nın döküldüğü Aral Gölü'nün güneyinde ve bu ırmağın her iki tarafında uzanan verimli toprakların yanında geniş bozkır ve çöllerle kaplı, günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içerisinde kalan bölgeye verilen addır. Doğusunda Kırgız bozkırları ve Kızılkum Çölü, batısında Karakum Çölü ile çevrili Harezm, Batı Türkistan'ın ortasında önemli bir yerleşim merkezidir (Ata 2002: 9).

Aral Gölü'ne doğru bir yelpaze şeklinde açılan Ceyhun Irmağı, verimli deltalarıyla bölge halkı için bir yaşam kaynağı olmuş, eskiden beri kalabalık insan topluluklarını kendisine çekmiş ve barındırmış, bölgenin kültür ve medeniyetinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır (Özaydın 1997: 216). Bu bölgeyi önemli kılan bir başka özellik de İran, Hindistan, Çin gibi Asya ülkeleri ile Güney Rusya ve Sibirya bozkırlarını birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında bulunmasıdır. Bu yönüyle önemli bir ticaret merkezi olan bölge, büyük kervanların da uğrak noktasıydı. Bölgenin ticari önemi ve Ceyhun Irmağı'nın kolları tarafından doğal setlerle çevrili olması, askerî yönden de savunulmasının kolaylığı gibi sebeplerle Harezm tarih boyunca çeşitli milletlerin ilgisini çekmiş ve pek çok kez el değiştirmiştir (Ata 2002: 9).

Harezm'in İslamiyet'ten önceki tarihine ilişkin çeşitli rivayetler veren Bîrûnî, Harezm sülalesinin atasının Afrig adında biri olduğunu kaydederken, Harezm devlet teşkilatının ise Hazar ve Köktürk hanlıklarınınkine benzeyen çift krallık sistemi olduğu diğer tarihçiler tarafından da kabul görmektedir. Ceyhun Irmağı'nın doğusundaki sağ Harezm'in merkezi Kâs, batısındaki sol Harezm'in merkezi de Gürgenç idi. Hezaresb, Kerder., Hemcerd, ve Hîve gibi şehirler de önemli yerleşim yerleri arasındaydı (Yüce 1993: 3).

Pers İmparatorluğu yıllarından başlayıp 995'e kadar Afrigoğulları'nın idaresinde olan bölgede yaşayan halkın ayrı bir dilinin ve dininin olduğu, kendilerine has takvim, ölçü ve para sistemi kullandıkları, Arapların ülkeyi işgal etmesiyle bu kültürün yok edildiği tarihî kaynaklarda yer almaktadır (Ata 2002: 10). Bu eski Harezm kavminin dili üzerinde yapılan çalışmalar, bu dilin yani Harezmce'nin Avesta, Soğd, Yagnob ve Osset dilleri gibi bir doğu İran dili olduğunu ortaya koymaktadır (Yüce 1993: 3). Çalışkan ve zeki oluşlarının yanında ilim ve kültüre de önem veren Harezm halkı komşuları olan Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Kanglı ve diğer Türk boyları ile sürdürdükleri ticareti geliştirerek Bulgar, İskandinavya, İslam ülkeleri ve hatta Hindistan ile ticarî ilişkiler kurmuşlar ve iyice zenginleşmişlerdir (Yüce 1993: 4). Bu özellikleriyle ilgileri üzerine çeken bölge 717 tarihinde Emevîler tarafından fethedilmiş, Afrigoğullarından İskecmük'ün yetkileri kısıtlanmış, yalnızca şahlık unvanı olan Harezmşah olarak bırakılmıştır (Ata 2002: 10).

995 yılına Samanoğulları başkent olan Kat şehrini ele geçirerek Afrigoğulları sülalesinin egemenliğine son vermiş, merkezi Gürgenç olan yeni bir hanedanlık kurmuşlardır (Ata 1993: 10).

Daha X. yüzyılda Arap coğrafya ve tarihçilerinin bu bölgede yaşayan "*kılavuz, karatigin, bakırgan, barkan, çakıroğuz, karasu, demirtaş"* gibi Türkçe kelimeleri kaydetmeleri; Abbasiler devrinde Basra valisi sübaşı El-Hâcib el- Harizmî et-Türk ve Selçuklu beylerinden Suriye fatihi Atsız bin İnak el-Harizmî gibi komutanların adlarından bölgede Harezmli Türklerin olduğunun anlaşılması (Yüce 1993: 4); Arap kaynaklarında Gürgenç ve Zencan'a "*Türk kapısı*" denilmesi bölgedeki Türk varlığının delilleridir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un Harezm'de yerleşmiş bir Türk boyu olarak Küçet Türk boyundan bahsetmesi de bu bölgedeki Türkleşmenin önemli bir delilidir (Ata 2002: 10).

Gazneli Mahmud 1017 yılında Harezm'i zapt etmiş, yönetimini de komutanlarından Altuntaş'a bırakarak Harzemşahlar dönemini başlatmıştır. Altuntaş'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Harzemşah Harun, Gazne hükümdarı Sultan Mesud'a isyan edip Buhara civarındaki Selçuklu Türkmenleriyle işbirliği yapsa da Cend emiri Sultan Şah Melik 1041 yılında Gazne hükümdarı Sultan Mesud adına Gürgenç'i ele geçirmiş, Harzemşah Harun'u da öldürtmüştür. Dandanakan Şavaşı'ndan sonra Horasan

bölgesinin idaresini ele geçirerek Gaznelilerin bu bölgedeki idaresine son veren Selçuklular, Harezm bölgesindeki Şah Melik'i de mağlup ederek bu bölgenin yönetimi de ellerine almışlardır. Selçuklu sultanlarının atadıkları valiler tarafından yönetilmeye başlayan Harezm'de idarenin Kıpçak ve Kanglı boylarından komutanların eline geçmesiyle bölgeye Oğuzların yanı sıra Kıpçak ve Kanglılar da yerleşmeye başlamış, böylece Harezm'in etnik yapısındaki değişiklik Türklerin lehine dönmüştür (Ata 2002: 11). Selçuklular tarafından atanan Anuş Tigin ve onun adına fiilen idareyi sürdüren Ekinci bin Koçkar zamanında iyiden iyiye Türkleşen Harezm'de Kıpçak, Kanglı, Oğuz lehçeleri karışımı bir Harezm Türkçesi oluşmuştur (Yüce 1993: 4).

1097 yılında Sultan Sencer tarafından Harzemşah unvanıyla atanan Anuş Tigin'in oğlu Kutbü'd-din Muhammed'le birlikte Harezm'in en parlak dönemi başlamıştır. Onun oğlu Atsız (1127–1156) devrinde yarı müstakil bir devlet hâline gelen Harezm, İl Arslan (1156–1172) ve Tökiş (1172–1200) zamanlarında iyice güçlenmiş, 'Alaaddin Muhammed (1200–1220) devrinde imparatorluk olmuş, Celaleddin Muhammed'in (1220–1231) kötü idaresi sonucu Moğol istilasına karşı koyamayıp yıkılmıştır (Yüce 1993: 4–5).

Cengiz Han'ın ölümünden sonra (1227) ülkesinin dört oğlu arasında paylaşılmasının ardından Harezm bölgesinin büyük bir bölümü Cengiz Han'ın oğlu Coçi'nin idaresine geçmiş, XIV. yüzyılda Coçi Hanlığının yönetimi Kongrat Türklerine kalmıştır. Kongratların Çağatay ulusu idaresindeki Harezm'in doğu taraflarını işgal etmesi üzerine Timur, Harezm üzerine yürümüş ve bölgeyi yağmalamıştır (1379). Timur'un ölümünün ardından (1405) Özbekler Harezm'i ele geçirmişlerdir.

1873'te Ruslar'ın bölgeyi istila etmesine kadar hanlıkların yönetimi ve Kalmuk saldırıları yüzünden iyiden iyiye zayıflayan Harezm Hanlığı'na 1920'deki Bolşevik İhtilali'nin ardından son verilmiş, 1924 yılında ise Hive Hanlığı'nın doğu tarafı Özbekistan'a, batı tarafı ise Türkmenistan Cumhuriyetleri'ne bırakılmıştır (Ata 2002: 12).

1.2. HAREZM TÜRKÇESİ

Harezm Türkçesi, XI. ve XII: yüzyıllarda gerek etnik yapı gerekse siyasi hayat bakımından Türkleşen Harezm bölgesinde, Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden

Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde, güney batı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır. Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağızlarından alınan unsurlarla şekil bilgisi ve kelime hazinesi yönünden oluşan farklı yapı Harezm Türkçesinin en başta gelen dil özelliğidir(Ata 2002: 12).

Harezm Türkçesinin Altın Ordu edebî dilinin oluşmasında ve Çağatay Türkçesinin meydana gelişinde büyük payı vardır (Ata 2002: 13).

Gazneliler ve Selçuklular döneminde edebî dil olarak itibar görmeyen Türkçe, iyi yetişmiş hükümdar ve devlet adamlarının desteklediği âlim ve sanatkârların elinde bir yazı ve edebiyat dili hâline gelmiştir (Yüce 1993: 5).

Harezm'den Altın Ordu sahasına uzanan ve Çağataycanın temellerinin oluştuğu bu çizgide verilen ürünleri birbirinden ayırt edecek kesin veriler olmadığı için bu sahada oluşturulmuş eserler bir arada zikredilmektedir. Bu eserlerin en önemlileri arasında Rabguzî'nin *Ḳıśaśū'l-Enbiyā*'sı, Zamahşarî'nin Harezm Türkçesi ile tercümeli *Muḳaddimetü'l-Edeb*'i, İslam'ın *Muḫnü'l-MürĮd*'i, Kutb'un *Hüsrev ü ŞĮrĮn*'i, Hârizmî'nin *Maĥabbatname*'si, Mahmud bin Ali'nin *Nehcü'l-FerādĮs*'i ve *Satır Arası Kur'an Tercümesi* gibi eserler gösterilebilir.

Çalışmamızda, iyi yetişmiş, kültürlü ve bilgili bir devlet adamı olan Atsız bin Muhammed bin Anuş Tigin'in isteği üzerine devrinin büyük lügat âlimi Mahmud bin 'Ömer ez-ZamahşarĮ tarafından yazılmış olan *Muḳaddimetü'l-Edeb*'i gramatikal yönden inceleyeceğiz. İncelememize başlamadan önce *Muḳaddimetü'l-Edeb* ve yazarı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

1.3. MUKADDİMETÜ'L-EDEB

1.3.1. Eserin Özellikleri ve Yazarı

Muḳaddimetü'l-Edeb, Mahmud bin 'Ömer ez-ZamahşarĮ tarafından yazılmış ve Harzemşah Atsız b. Muhammed b. Anūş Tigin'e ithaf edilmiştir. Yazılış tarihi tam olarak bilinmese de Atsız'ın hükümdarlığının 1127–1156 yılları arasında olması ve

Zamahşar[’nin ölümünün de 1144 yılında olması dikkate alınarak eserin 1128–1144 yılları arasında yazılmış olduğu tahmin edilmektedir (Yüce 1993: 7).

Eserin müellifi Ebu’l –Kāsım Cārullah Muhammed b. ‘Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zamahşarî el- Harizmî H. 467 (M. 1075) yılında Harezm’e bağlı bir kasaba olan Zamahşar’da doğmuştur. Öğrenim görmek amacıyla Harezm’e gelmiş, burada devrinin ileri gelen âlimlerinden dinî ve edebî dersler almış, iyi bir medrese eğitimi görmüştür. Birkaç kez Bağdat’a gitmiş burada edebî ilimler konusundaki bilgilerini artırmıştır. Ardından Mekke’ye gitmiştir. Orada beş yıl kadar kaldığı için Cārullah lakabı ile anılmıştır. Daha sonra kendi memleketi olan Harezm’e dönen Zamahşarî devrinin hükümdarı Atsız’ın iltifatına mazhar olmuş, yazdığı *Muķaddimetü’l-Edeb* adlı eseri de ona ithaf etmiştir. H. 538 (M. 1144) yılında Ürgenç’de ölen Zamahşarî, îrab, lügat, iştikak, maânî, beyân, tefsir gibi dil ve din ilimlerinde devrinin en büyük üstatlarından kabul edilir (Yüce 1993: 6).

Birçok değerli eser yazmış olan Zamahşarî’nin Türk dili tarihi açısından en önemli eseri olan *Muqaddimetü’l-Edeb,* Arapça öğretmeyi amaçlayan, Arapça kelime ve kısa cümlelerden oluşan pratik bir sözlüktür. Arapça öğrenecekler için hazırlandığından eserin Harezm Türkçesi, Farsça, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi pek çok dile satır altı tercümesi yapılmış nüshası bulunmaktadır. Ancak sözlüğün aslı kayıp olduğu için Harezmşah Atsız’a sunulan eserin herhangi bir dilde tercümesinin olup olmadığı, var ise hangi dilde yapıldığı bilinmemektedir. Ancak eserin ithaf edildiği hükümdar Türk’tür ve eser hükümdarın Arapça öğrenme isteği üzerine yazılmıştır. Bu nedenle eserin varsa tercümesinin Harezm Türkçesiyle ya da Farsça veya Harezmîce yazılmış olması gerekir (Ata 2002: 31-32)

Muķaddimetü’l-Edeb Arapça kelime ve kısa cümlelerden oluşan pratik bir sözlüktür. Bir önceki kelime veya cümle ile bir sonraki arasında bir bağ yoktur. Eser beş bölümden oluşmaktadır:

1. İsimler: Konularına göre sınıflandırılmış ve çokluk şekilleri de gösterilmiştir.

2. Fiiller: Arapça fiil kalıpları olan bâblara göre, her bâb kendi içinde fiilin yapısına göre ve fiiller kendi içinde Arapçada uygulanan alfabetik sıraya göre dizilmiş, ayrıca mastarları da verilmiştir.

3. Harfler (isim ve fiil dışında kalan gramer unsurları)

4. İsim çekimi

5. Fiil çekimi

Eserin dörtte üçünü fiiller, dörtte bir kadarını isimler oluşturmaktadır. Diğer bölümler ise birkaç sayfadan ibarettir ve bugün bilinen nüshaların hiç birinde son üç bölümün Harezm Türkçesi ile tercümesi yoktur. (Yüce 1993: 7)

Müellif hattı kayıp olan bu değerli eser medreselerde okutulan klasik bir lügat olmuş, bu nedenle de pek çok kere Arapça öğrenmek isteyenler tarafından istinsah edilmiştir. Harezm Türkçesi ve Farsça tercümeleri içeren yerli ve yabancı kütüphanelerde yirmi adet nüshası olduğu bilinen eserin, eldeki en eski nüshası Harezm'de istinsah edilmiş olan Yozgat nüshasıdır. Bilinen nüshalar arasında Harezm Türkçesi dil malzemesi bakımından en zengin olanı ise Şuşter nüshasıdır. Nüsha, baş tarafından üçte bir kadarı eksik olmasına rağmen içerdiği kelime hazinesi, Türkçe ve Farsça açıklamaların zenginliği bakımından diğer nüshalardan oldukça farklı bir yere sahiptir. *Mukaddimetü'l-Edeb* üzerinde çalışma yapan Nuri Yüce bu özellikleri yüzünden esas metin olarak Şuşter nüshasını seçmiştir. İran'ın Şuşter kasabasında, Şeyh Muhammed Takî'nin özel kütüphanesinde bulunduğu için bu adla anılan nüshanın müellifi, müstensihi, istinsah yeri ve tarihi eserde bulunmamaktadır. Ancak kâğıt ve yazı özelliklerinden XIII. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir (Yüce 1993: 11).

Biz de çalışmamızı Nuri Yüce'nin Şuşter nüshası üzerine hazırladığı çalışmada yer alan metin üzerinde yaptık. Bu çalışmasında Yüce, metnin çeviri yazısını ve dizinini ortaya koymuştur. Ayrıca özetle Harezm'in tarihini vermiş; eseri tanıtan bir giriş yapmış ve metnin dil özellikleri üzerinde kısaca durmuştur.

2. SES ÖZELLİKLERİ

2.1. ÜNLÜLER

2.1.1. ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

2.1.1.1. a > ı

Şu örnekte söz içi /a/ ünlüsü daralarak /ı/ olmuştur: *tawar*> *tıwar* "mal, davar" (11-8). Kelime metnin tamamında "tıwar" olarak kayıtlıdır.

2.1.1.2. e > ö

Aşağıdaki örnekte kelimenin ilk hecesindeki /e/ ünlüsü son hecedeki /ü/nün gerileyici etkisine bağlı olarak /ö/ olmuştur.

bedük > beyük > böyük "büyük" (11-6)

2.1.1.3. i > ü

Mukaddimetü'l-Edeb'de kimi örneklerde kelimenin ikinci hecesindeki dar /i/ ünlüsünün kendisinden önce gelen /w/ ünsüzünün etkisiyle yuvarlaklaşarak /ü/ olduğu görülmektedir. Ayrıca *yöri-* > *yörü-* örneğinde fiilin dar olan ünlüsü ilerleyici benzeşmenin etkisiyle yuvarlaklaşarak /ü/ olmuştur.

ebir- > ewür- "çevirmek, döndürmek" (13-4)

sebin- > sewün- "sevinmek" (12-4)

sebinç > sewünç "sevinç" (4-7)

yöri- > yörü- "yürümek" (7-4)

2.2. ÜNSÜZLER

2.2.1. ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

2.2.1.1. b > w/v

Karahanlı Türkçesinde /b/den dönüşmüş olan söz içi ve sonu ünsüzü /w/, Harezm Türkçesinde çoklukla korunmaktadır. Ancak, kimi kelimeler /w/li yazımlarının yanı sıra yer yer /v/ ile de yazılmaktadır. *Mukaddimetü'l-Edeb*'e de yansıyan bu hususun dönemin karışık imlasıyla ilgili bir durum olduğunu düşünüyoruz.

-Söz içinde:

abın- > awunçasız "tesellisiz" (42-1)

ebir- > evir- "çevirmek, döndürmek" (4-6)

ebir- > ewür- "çevirmek, döndürmek" (13-4)

ḳabış- > ḳawuştur- "kavuşturmak, yanaştırmak" (53-5)

ḳobḳa > ḳowa "kova" (60-4)

sebin- > sewün- "sevinmek" (7-1)

sebinç > sewünç "sevinç" (4-7)

tabar > tıwar "mal, davar" (11-8)

tebe > tėwe "deve" (8-2)

telbe > telwe > telve "deli" (173-3)

yabız > yawuzluḳ "kötülük" (33-2)

yalabaç > yalawaç "elçi, haberci" (8-6)

yubḳa > yuwḳa ḳıl- "inceltmek" (23-2)

-Söz sonunda:

ab > awsuz “avsız” (24-5)

sab > saw “haber” (199-4)

2.2.1.2. ç > c

Bir örnekte isimden isim yapan –çı ekinin ünsüzünün c’ye dönüştüğü tespit edilmiştir:

sabçı > savcı “haberci, elçi” (10-8)

2.2.1.3. d > ø ~ y

Asıl diş ünsüzü /d/ özellikle Karahanlı Türkçesinden itibaren söz içinde ve sonunda sızıcı /ø/ ünsüzüne dönüşmüştür. Bu sızıcı /ø/ ünsüzü Harezm Türkçesinde özellikle de *Nehcü’l-Ferâdis*’te çoklukla korunur; ancak *Mukaddimetü’l-Edeb*’de y’leşme eğiliminin arttığı görülmektedir. Buna rağmen eserde aynı kelimenin hem ø’li hem de y’li şekillerine ait örnekler de mevcuttur.

-Söz içinde sadece /y/li şekli bulunan kelimelere örnekler:

aøna-> aynat- “değiştirmek” (22-6)

beøük> böyük “büyük” (11-6)

bıøık > bıyıḳ “bıyık” (58-7)

ḳoøuġ > koyu “koyu, sert, katı” (10-6)

uøı- > uyu- “uyumak” (59-2)

uøuz > uyuz “uyuz” (56-1)

-Söz içinde hem /ø/li hem de /y/li şekli bulunan kelimelere örnekler:

iøi (206-5) ~ iđe (82-4) ~ iye “sahip” (42-5)

iđiş (13-6) ~ iyiş “kap, çanak” (32-3)

ķađġu (40-6) ~ kayġu “kaygı” (77-7)

ķuđuġ (86-7) ~ ⟨q⟩uyuġ “kuyu” (60-4)

üđründü (189-2) ~ üyründü “seçkin” (5-7)

üøür- (128-8) ~ üyür- “ayırmak” (12-2)

-Söz içinde hem /d/li hem de /⟨y⟩/li şekli bulunan iki kelime tespit edilmiştir:

ödlek (171-6) ~ öyle “öğle” (76-5)

yıdıġlıġ “kokulu” (39-8) ~ yıølat- “koklatmak” (39-8)

-Söz sonunda sadece /y/li şekli bulunan kelimelere örnekler:

keđ > key “çok, fazla” (88-4)

uø- > uy- “uymak, tâbi olmak” (19-8)

-Söz sonunda:hem /ø/li hem de /y/li şekli bulunan kelimelere örnekler:

ıø-(10-8) ~ ıy- “göndermek” (2-5)

keø- (166-1) ~ key- “giymek” (166-1)

ķoø- (90-1) ~ ķoy- “koymak, bırakmak” (89-8)

tıø- > tıy ~ (133-7) dıy- “engel olmak, alıkoymak” (12-7)

2.2.1.4. t- ~ d-

Eski Türkçede kalın ve ince sıradan bütün kelimelerin başında hep /t-/li şekiller bulunur. Aslı /t-/ olan bu ünsüzün /d-/ yönünde değişmesi, Eski Türkçenin sonlarında açık bir seyir göstermeden, sınırlı sayıda kelimede başlamıştır (*dağı* “dahi”, *di-* “demek” vb.). Ancak *Mukaddimetü’l-Edeb*’de kelime başında t- > d- değişmesi bakımından oldukça

fazla örnek bulunmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinden itibaren Batı Türkçesinde yaygınlık kazanmaya başlayan bu değişmenin *Mukaddimetü'l-Edeb*'de de görülmesi son derece anlamlıdır. Biz bu durumun karışık dilli bir mahiyet sergileyen Harezm bölgesinde yaşayan Oğuzların diline ait özelliklerden kaynaklandığı kanaatindeyiz.

-Söz başında hem /t/li hem de /d/li şekli bulunan kelimelere örnekler:

tam (159-1) ~ dam "dam, yapı" (159-1)

taŋ (155-3) ~ daŋ "şafak, tan" (172-3)

taŋsuk (212-8) ~ daŋsuk "acayip, şaşılacak" (5-4)

tar- (77-7) ~ dar- "dağıtmak" (67-3)

taş (198-4) ~ daş "taş" (135-6)

tatlıġ "tatlı" (143-7) ~ dat- "tatmak" (180-3)

tayıġ "kaygan" (164-3) ~ dayın- "ayağı kaymak" (173-4)

tındur- (39-7) ~ dındur- "dinlendirmek" (97-8)

tıy- (133-7) ~ dıy- "alıkoymak" (12-7)

tik- "yöneltmek" (25-6) ~ dik- "dikmek" (10-2)

tiriglik (107-8) ~ dirilik "hayat" (114-1)

toḳu- "dokumak" (102-8) ~ doqu- "iç içe geçirmek" (85-3)

tolu (176-7) ~ dolu "dolu, boş olmayan" (24-7)

ton (24-6) ~ don "giysi" (17-4)

tölendür- (6-1) ~ dölendür- "sağlamlaştırmak, sabitleştirmek" (6-1)

töŋder- (63-7) ~ dömder- "ters çevirmek" (17-2)

törüt- (135-4) ~ dörüt “yaratılmak” (19-7)

tur- “kalkmak” (60-7) ~ durġuz- “kaldırmak” (17-6)

tut- “tutmak” (12-6) ~ dutun- “(verdiği sözü) tutmak” (93-6)

tuvaq “yaşmak” (180-8) ~ duvaķ “kapak” (8-6)

tuzġu (79-1) ~ duzġu “yolcu hediyesi, azık” (30-2)

tüken- (155-6) ~ düken- “tükenmek” (157-2)

tüŋürlük “hısımlık” (14-2) ~ düŋür “dünür, hısım” (14-2)

türe- “türemek” (184-8) ~ düretmek “türetmek, yaratmak” (6-7)

türlü türlü “türlü türlü” (97-3) ~ dürlü “türlü” (184-3)

türül- “dürülmek” (187-5) ~ dürül- “dürülmek” (7-3)

tüz (154-2) ~ düz “düz” (154-2)

-Söz başında sadece /d/li şekli bulunan kelimelere örnekler:

tuy- > duydur- “duyurmak, bildirmek” (13-7)

tanış- > danışuķ “danışma, akıl sorma” (47-5)

toy > doy “ziyafet, şölen” (27-3)

turuq- > duruq- “duraklamak” (185-5)

tuş > duş “karşılık, bedel” (34-2)

2.2.1.5. –g-/-ġ- > -w-, -v-

Üç örnekte tespit edilmiştir. Söz içinde yuvarlak bir ünlüden önce veya sonra gelen /-g-, -ġ-/lar /–w-, -v-/ye dönüşmüştür.

-Söz içinde hem /-g-, -ġ-/lı hem de /-v-/ şekli bulunan kelimelere örnekler:

degül (71-8) ~ devül “değil” (173-7)

saġula- (149-1) ~ savula- “ölçmek” (149-1)

-Söz içinde sadece /-w-/li şekli bulunan kelimelere örnek:

sogıq > sawuq “soğuk” (70-4)

2.2.1.6. –ķ- > -ħ-

Bu değişme *Mukaddimetü’l-Edeb*’de daha çok /s/, /ş/, /t/ gibi sedasız ünsüzlerden önce gelen /-q-/ların söz içinde sızıcılaşması sonucu görülür.

aqşam > aħşam “akşam” (105-3)

aķsur-> aħsur- “aksırmak” (67-5)

basqın > basħuncılamaķ “baskın, akın” (102-2)

oķşa->oħşa- “benzemek, uymek” (34-7)

yaqıl- “yakılmak” (140-1) ~ yaħun- “ısınmak” (152-5)

2.2.1.7. b- > m-

Söz başında /b-/ ünsüzünün Türkçenin daha önceki dönemlerde olduğu gibi *Mukaddimetü’l-Edeb*’de de şu örneklerde kendisini takip eden bir geniz ünsüzünün etkisiyle /m/ye değiştiği görülür:

banġu (136-6) ~ manġu “lokma” (141-1)

ben > men “ben” (24-6)

beŋgü > meŋü “sonsuz, ebedi” (9-1)

beŋze- > meŋze- “benzemek” (34-7)

biŋ > miŋ “bin” (50-3)

bonçuɋ > moncuɋ “boncuk” (86-8)

buŋalt- > muŋalt- “bunaltmak” (16-3)

2.2.1.8. m- > b-

Bu değişme Farsça kökenli tek bir kelimede söz başında gerçekleşmiştir.

muştulan- “müjdelenmek” (209-8) ~ buştula- “müjdelemek” (72-2)

2.2.1.9. –p- > -b- > -m-

Tek bir kelimede tespit edilmiştir. Farsça kökenli *“sipâr”* kelimesi üzerine Türkçe *+la-* eki getirilerek türetilmiş olan *ısparla-* fiili şöyle bir değişme geçirerek *ısmarla-* şeklini almıştır: *sipâr* (Farsça < Pehlevice)> *ispâr* > *ispar* > *ıspar* > *ısbar* > *ısmar*+*la-* (ayrıntılı bilgi için bkz. Köktekin 2007: 126).

ısparla- (218-6) ~ ısbarla- > ısmarla- “bırakmak” (31-3)

2.2.1.10. –w- > -f-

Aşağıdaki örneklerde çift dudak /w/si söz içinde sızıcılaşarak /f/ olmuştur. Ancak metinde /f/ olan kelimelerin /w/li şekilleri de bulunmaktadır:

öwke (5-8) ~ öfke “öfke” (108-8)

yalawaç 8-6) ~ yalafaç “peygamber” (28-4)

2.2.1.11. y- > c-

Şu örnekte söz başı /y/si /c/ olmuştur. Kıpçak Türkçesine ait bir özelliğin metinde bir örnekte de olsa kullanılması önemlidir.

yıġrıl- (157-1) ~ cıġrıl- “buruşmak” (157-1)

2.3. SES OLAYLARI

2.3.1. Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi

Mukaddimetü'l-Edeb'de birden fazla heceli kelimelerin dar olan orta hece ünlüleri kelimenin ünlü ile başlayan bir ek alması durumunda vurgusuzluktan dolayı şu örneklerde düşmektedir:

adına-> aynat- "değiştirmek" (22-6)

aġız > aġzı "ağzı" (1-4)

aşın-u> aşnu "önce" (1-1)

boyun > boynınġa "boynuna" (146-2/ek)

buyur-uk > buyruķınġa "buyruğuna" (31-4)

kivür- > kivrüldi "girdi, karıştı" (4-5)

köŋül > köŋlinge "gönlüne" (41-8)

oġul > oġlannı "oğlanı" (6-6)

orun > ornındın "yerinden" (50-5)

otur- > otruķ "yatalak" (11-39

otur-> otruş- "karşılıklı oturmak" (119-5)

semir- > semritdi "şişmanlattı" (34-4)

üyür-> üyründü "seçkin" (5-7)

yıġıl- > yıġlın- "vazgeçmek, uzak durmak" (15-2)

2.3.2. Ünsüz Düşmesi

2.3.2.1. g, ġ Düşmesi

Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki ve kimi ek başlarındaki –g ve –ġ'lar *Mukaddimetü'l-Edeb*'de ağırlıklı olarak korunmaktadır; ancak pek çok örnekte ünsüzün düştüğü de görülmektedir.

-Bazı kelimelerin sonundaki –g ve –ġ'lar düşmüş; bu düşme neticesinde –g ve –ġ ünsüzlerinden önce gelen dar ünlüler yuvarlaklaşmışlardır:

asıġ > assu "fayda, yarar" (21-5)

isig > issü "sıcak" (76-6)

ḳatıġ (29-2) ~ ḳattu "katı" (87-4)

-İsimden isim yapan *+lIG*, *+lUG* ekinin sonundaki –g- ve –ġ- ünsüzleri kimi örneklerde düşmüştür. Bunun sonucunda ekin dar ünlülü biçimlerinde bir yuvarlaklaşma olduğu görülmektedir:

bezgeklig (1-1) ~ bezgeklü "sıtmalı" (1-1)

körklüg (86-2) ~ körklü "güzel" (59-8)

otluġ (5-2) ~ otlu "otlu" (5-3)

örtüglüg (53-3) ~ örtüglü "örtülü" (14-4)

taşlıġ (1-3) ~ daşlu "taşlı" (1-3)

yüklüg (54-1) ~ yüklü "gebe" (8-3)

-*Mukaddimetü'l-Edeb'*de kimi eklerin başındaki /g/ ve /ġ/lar düşmüştür:

bezgeklü (1-1) ~ bezeklü "sıtmalı" (1-1)

kertgün- > kėrtün- "inanmak" (33-2)

yetgür- (26-1) ~ yetür- “ulaştırılmak” (9-8)

ilgerü > ilerü “ileri” (18-8)

yokġaru > yoḳaru “yukarı” (10-3)

2.3.2.2. r Düşmesi

Bu düşme hadisesi iki örnekte tespit edilmiştir:

kirgür-> kigür- “girdirmek” (88-5)

ḳurtġar-> ḳutġar- “kurtarmak” (12-2)

2.3.3. Ünsüz İkizleşmesi

Türkçe kelimelerde iki ünlü arasındaki sedasız ünsüzün sedalılaşması genel bir temayüldür. Ancak bazı durumlarda iki ünlü arasındaki sedasız ünsüz sedalılaşmaz. Fakat iki ünlü arasında sedasız bir sesi telaffuz etmek hem güç hem de ahenk bakımından konuşmaya bir çeşit tutukluk verdiği için, söz konusu sedasız ses ikizleşir ve böylece bir ünsüz ikizleşmesi olayı meydana gelir (Hacıeminoğlu 1997: 36).

asıġ > assu “fayda, yarar” (21-5)

isig > issü “ısı” (76-6)

ḳuđuġ> ḳuđduġ “kuyu” (86-7)

ḳatıġ > ḳattu “katı” (87-4)

2.3.4. Ünlü Birleşmesi (Ünlü Büzüşmesi)

Şu örnekte iki kelimenin birleşmesi esnasında birinci kelimenin sonunda bulunan ünlü ile ikinci kelimenin başında bulunan ünlü birleşmiştir:

nė + erse > nėrse “nesne, şey” (12-1)

2.3.5. Ünlü Türemesi

Mukaddimetü'l-Edeb'de bir örnekte tespit edilen ünlü türemesi olayında /r/ ile başlayan yabancı asıllı bir kelimenin başına /u/ getirilerek ünlü türemesi yapılmıştır.

ruzsuz boldı ẽr (116-2) > urūzsuz ẽr "kısmetsiz kişi" (116-2)

urūzlu boldı "kısmetli, nasipli, hisseli oldu" (150-8)

2.4. Ünlü Uyumları

2.4.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Kalınlık-incelik uyumu bir kelimedeki ünlülerin kalınlık-incelik bakımından birbirine uygun olmasıdır. Türkçe bir kelimedeki ünlülerin hepsi kalın ya da ince olur. Kelimelere getirilen eklerin ünlüleri de kalınlık-incelik bakımından eklendikleri kelimeye uyarlar. Bu yüzden Türkçede içinde ünlü bulunan ekler çift şekillidir (Ergin 1993: 68). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de yer alan Türkçe kelimeler kalınlık-incelik uyumuna daima uymaktadır. Yabancı dillerden alınan kelimeler ise bu uyuma aykırı kalabilmektedir. Aşağıdaki kelimeler yabancı dillerden alınmıştır. Bunların bir kısmı kalınlık-incelik uyumuna uyarken bir kısmı bu uyumunun dışında kalmaktadır. Bu kelimelere Türkçe ekler getirilirken kelimenin son ünlüsü esas alınmıştır.

vefā "vefa, dostluk, söze sadık kalma" (8-4) < (Ar.)

'acemį "arap olmayan, yabancı" (8-1) < (Ar.)

vaḳtınġa "vaktine" (13-6) < (Ar.) vaqt + (T.) ınġa

cüftlendürdi "evlendirdi" (8-4) < (Far.) cüft + (T.) lendürdi

avvalında "evvelinde" (7-4) < (Ar.) avval + (T.) ında

2.4.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu bir kelimedeki ünlülerin düzlük-yuvarlaklık bakımından birbirine uymasıdır. Bu uyuma göre ilk hecesinde düz ünlü bulunan bir kelimenin

devam eden hecelerindeki ünlüler de düz olmalı, ilk hecesinde yuvarlak ünlü bulunan kelimenin devam eden hecelerindeki ünlüler de ya düz geniş ya da dar yuvarlak ünlüler olmalıdır. Yani düz ünlülerden sonra düz ünlüler gelebilir; ancak yuvarlak ünlülerden sonra düz dar veya geniş yuvarlak ünlüler gelemez (Ergin 1993: 69). Bu uyum Türkçede kalınlık-incelik uyumu kadar yaygın değildir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de bu uyum henüz standartlaşmamıştır ve kelimeler ile ekler zaman zaman bu uyuma uyarken çoğu zaman bu uyumun dışında kalmaktadırlar.

-Şu kelimeler düzlük-yuvarlaklık uyumuna örnek olarak verilebilir:

bayram "bayram" (102-4), otralıq "toplantı" (150-1), öde- "ödemek" (104-6), qaytarmış "geri getirilmiş." (45-3), tartıl- "çekilmek" (160-2), yarışmaq "yarışma"(74-4).

-Bazı ekler yalnız dar veya yalnız yuvarlak ünlülü kullanıldıklarından eklendikleri kelimelere göre bu uyuma aykırı düşebilmektedir:

-Fiilden fiil yapım eki *–DUr* düz ünlülü kelime tabanlarına eklendiğinde uyum bozulmaktadır.

munduzlandurdı "Nimetlendirdi, şımarttı." (12-5)

yaġdurdı "Yağdırdı." (36-6)

-Düz ünlülü kelime tabanlarına eklendiğinde sonundaki *G* ünsüzünün düşmesine bağlı olarak *+lIG* ekinin ünlüsünün yuvarlaklaşarak *+lU* şeklini aldığı örneklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu bozulmaktadır.

barlu boldı "Varlı oldu." (3-4)

bezgeklü "sıtmalı" (1-1)

cüftlendürdi "Evlendirdi." (8-4)

daşlu "taşlı" (1-3)

ķızlıķlu "kıtlıklı" (3-5)

otlağlu bol- “otlaklı olmak” (2-7)

- Ancak metinde geçen tek bir örnekte ek *+li* şeklinde kullanılarak uyumu bozmamıştır.

titrekli “titremeli, sıtmalı” (1-1)

-Görülen geçmiş zaman eki 3. teklik ve 3. çokluk şahıslarda daima düz şekilli olduğu için bu kurala aykırı düşmektedir.

bildürdi “Bildirdi.” (2-8)

boldı “Oldu.” (1-1)

ewdiler “Acele ettiler” (131-3)

ḳısarladı “Sıkıştırdı.” (2-8)

köyüldi “Yandı, olgunlaştı.” (8-8)

sığındurdı “Sığındırdı, sıkıştırdı.” (2-8)

-Sıfat-fiil eki *–mIş* yuvarlak ünlülü kelime tabanlarına eklendiğinde uyuma aykırı kalabilmektedir.

ögümiş “övülmüş”

uyuşturulmış “uyuşturulmuş” (10-7)

2.5. Ünsüz Uyumu

Ünsüz uyumu Türkçe kelimelerde yan yana gelen ünsüzlerin seda bakımından birbirlerine uymaları olayıdır. Türkçe kelimelerde seda bakımından birbirinin karşılığı bulunan ünsüzlerin ancak aynı cinsten olanlarla yan yana bulunabilmesi kuralıdır (Ergin 1993: 73). *Mukaddimetü’l-Edeb*’in imlası bu konuda tutarlılık göstermemektedir. Ekler kimi zaman ünsüz uyumuna uygun getirilirken kimi zaman da uyuma aykırı olarak kullanılmaktadır.

-Görülen geçmiş zaman ekinin çekiminde ünsüz uyumu bakımından herhangi bir birlik yoktur. Şu örneklerde ekin ünsüz uyumuna girdiği görülmektedir:

attı “Attı.” (5-6)

bititti “Yazdırdı.” (5-5)

emgetti “Yordu.” (3-4)

ķađġurttı “Kaygılandırdı.” (8-1)

keçti “Geçti.” (32-5)

tuttı “Tuttu.” (12-6)

yarattı “Yarattı.” (3-3)

-Aşağıdaki örneklerde görülen geçmiş zaman ekinin ünsüzü uyuma girmemiştir:

aķıtdı suwnı “Suyu akıttı.” (50-5)

anutdı “Hazırladı.” (10-5)

aytdı “Söyledi.” (3-2)

dikdi “Dikti.” (10-2)

düretdi “Yarattı.” (6-7)

ıđtı “Gönderdi.” (36-1)

isitdi “Isıttı.” (2-2)

ķorķutdı “Korkuttu.” (4-3)

tutdı “Tuttu.” (13-7)

unutdurdı “Unutturdu.” (57-4)

yıratdı “Uzaklaştırdı.” (8-7)

-*Mukaddimetü’l-Edeb*’de bulunma ve ayrılma hâli ekleri sedasız ünsüzle biten kelimelere eklendiklerinde ünsüz uyumuna uymazlar

bezekdin “titremeden” (1-1)

boşamışdın soŋ “Boşadıktan sonra” (115-2)

yoqdın bolutdı “Yoktan var etti.” (6-7)

fulān işde “Filan işte.” (4-4)

ħuśūmetde “düşmanlıkta” (32-2)

-*GAn* sıfat-fiil eki sedasız ünsüzle biten kelimelere eklendiğinde ünsüz uyumuna uymamaktadır:

dörütgen “yaratan” (19-7)

titretgen “titreten” (1-1)

3. İSİMLER

İsimler, evrendeki canlı ve cansız bütün varlıkları, insan zihnindeki somut ve soyut bütün kavramları tek tek ya da tür olarak karşılayan sözlerdir (Korkmaz 2003: 195).

Bu çalışmada *Mukaddimetü'l-Edeb*'deki isimler yapılarına göre tasnif edilmiştir: Basit, birleşik ve türemiş isimler. Basit isimler ses özelliklerine göre bir tasnife tâbi tutularak sıralanmıştır. Birleşik isimler kuruluş yapılarına göre ele alınmıştır. Türemiş isimler ise ismin türetildiği eke göre incelenerek açıklanmışlardır.

3.1. BASİT İSİMLER

Herhangi bir yapım eki almamış, kök hâlinde bulunan isimlerdir. Bu isimler kök hâlinde oldukları ve dilin oluşma dönemlerine ait oldukları için sayıları sınırlıdır, sonradan yeni kökler oluşturulamaz. (Korkmaz 2003: 30) Bu isimler dilde yalın bir şekilde varlık ya da kavram adı olarak kullanılan temel ögelerdir. Bu köklere yapım ekleri getirilerek dilin ihtiyacını karşılamak üzere yeni isimler ve fiiller türetilebilir.

Dilimizdeki kökler yansıma kelimeler (bu kelimelerin ses sayıları taklit edilen sese bağlı olduğu için) hariç çoğunlukla tek hecelidir. Ancak birden çok heceden oluşan kökler de vardır. Bunlar dilin daha eski devirlerinde parçalanabiliyor olsalar da bugün elimizde olan verilerle bu çok heceli kelime köklerini anlamlı daha küçük birimlere bölme imkânımız bulunmamaktadır. Çalışmamızda basit isimleri ses sayılarına ve ünlü ve ünsüzlerin sıralanışlarına göre bir sınıflandırmaya tabi tuttuk.

Dilimize başka dillerden girmiş alıntı kelimeler de Türkçeye ait bir yapım eki ile türetilmedikleri sürece ait oldukları dildeki yapı özellikleri ne olursa olsun basit sayılırlar. (Korkmaz 2003: 219) Bu nedenle "Basit İsimler" bölümünde eserde tespit ettiğimiz alıntı isimlere de yer verdik.

Mukaddimetü'l-Edeb fiiller bakımından zengin bir eser olmasına karşın ihtiva ettiği isimler bakımından o denli zengin değildir. Bu nedenle eserde tespit edebildiğimiz basit isimler de sınırlı sayıdadır. Bu isimleri şöylece sıralayabiliriz:

3.1.1. ÜNLÜ+ ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT İSİMLER

aç "aç" (EDPT 17)

aç tutdı kendü özin "Kendini aç bıraktı." (187-7)

aḳ "ak, beyaz" (EDPT 75)

aq duvallıġ burd "Beyaz çigili kumaş." (99-7)

aş "yemek" (EDPT 253)

yėgü tutundı aşnı "Yemeği tattı." (180-3)

aw "av" (EDPT 3)

qısnıp ėndi aw quşı havādın "Av kuşu gökten büzülerek indi." (160-3)

ėl "memleket" (EDPT 121)

yaraşu bilmedi ėlge "Memlekete alışamadı." (153-7)

er "er, kişi" (EDPT 192)

emgendi er "Adam zahmet çekti." (167-4)

ėr "erken" (EDPT 192)

ėr bardı yā keldi "Erken gitti ve geldi." (149-7)

et "et" (EDPT 33)

yözüldi et "Et çözüldü." (168-7)

ėw "ev" (EDPT 3)

ɋondı ėwge “Eve yerleşti.” (186-4)

ır “şarkı” (EDPT 192)

ır aytdı “Şarkı söyledi.” (178-5)

ig “hastalık, ağrı” (EDPT 98)

ig yėdi “Hasta oldu.” (185-2)

iş “iş” (EDPT 254)

ėwdi iş içinde “İş içinde acele etti.” (20-5)

it “it, köpek” (EDPT 34)

budı arasınġa ķısdı it ķuđruķını “İt kuyruğunu bacaklarının arasına kıstı.” (210-2)

oġ “kefalet, borç, kira” (EDPT 75)

oġġa bėrdi aŋ nėrseni “O şeyi kiraya verdi.” (87-2)

oķ (1) “ok” (EDPT 76)

tėgdi oķ bükürtmekge “Ok nişana değdi.” (45-5)

oķ (2) “boş, ıssız” (EDPT 75)

oɋ boldı duralıɋ “Ev ıssız ɋaldı.” (63-5)

oŋ “destek” (EDPT 166)

oŋ eøgülüklü boldum er üze “Adama destek oldum.” (62-2)

ot (1) “ateş” (EDPT 34)

yalnadı ot “Ateş alevlendi.” (140-1)

ot (2) “ot, bitki” (EDPT 34)

tutuşdı ot “Ot tutuştu.” (146-4)

ot (3) “ilaç” (EDPT 34)

perhîz ḳıldı ot içmek uçun “İlaç içmek için perhiz yaptı.” (185-1)

öç (1) “rehin” (EDPT 18)

öç baġlaşdı anıŋ birle on nėme üze “O şey hakkında onunla karşılıklı rehinleşti.” (111-5)

öç (2) “öç, intikam” (EDPT 18)

ḳıśāś almadı ḳanından “Kanlısından öç almadı.” (16-1)

öd “zaman” (EDPT 35)

öd kemleşdiler “Zaman belirlediler, tayin ettiler.” (121-5)

öz “kendi” (EDPT 278)

öz sözin boza sözledi “Kendi sözünü bozarak söz söyledi.” (50-1)

uç “uç” (EDPT 17)

barmaḳları ucına oturdı ėvmekdin “Aceleyle parmaklarının ucuyla oturdu.” (218-4)

ul “temel” (EDPT 124)

ul kemişdi damġa “Eve temel attı.” (92-5)

üç “üç” (EDPT 18)

va¢iyyet ḳıldı aŋa mālından üçde biri birle “Malının üçte birini ona vasiyat etti.” (62-5)

ün “ses” (EDPT 167)

ol ḳatış ḳarış ün “Karma karışık ses.” (232-1)

3.1.2. ÜNSÜZ+ ÜNLÜ+ ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT İSİMLER

bar “var” (EDPT 353)

bar boldı nėrse “Nesne var oldu.” (188-5)

baş (1) “baş” (EDPT 375)

başın taradı “Başını taradı.” (178-3)

baş (2) “yara” (EDPT 376)

iriŋlendi baş “Yara iltihaplandı.” (188-8)

bay “zengin” (EDPT 384)

bay boldı ėr “Adam zengin oldu.” (3–4)

bėg “bey” (EDPT 322)

şafa’atçı boldı aŋa bėg ɋatında “Beyin huzurunda ona şefaatçi oldu.” (174-3)

bėl “bel” (EDPT 330)

bėlin baġladı tonı birle “Elbisesini belinden bağladı.” (184-5)

bėş “beş” (EDPT 376)

beş müŋüşlü nėme “Beş köşeli nesne.” (77-1)

bit “bit” (EDPT 296)

bit ėtdi aşlıķ “Yarma bitlendi.” (99-1)

boş “boş” (EDPT 376)

boş ɋıldı yolını “Yolunu boşalttı, açtı.” (106-3)

ķan “kan” (EDPT 629)

ḳan aldurdı “Kan aldırdı.” (141-2)

ḳaş “kaş” (EDPT 669)

biri biringe köz ɋaş atıştılar “Birbirlerine kaş göz ettiler.” (197-1)

kėŋ “geniş” (EDPT 724)

kėŋ boldı köŋli “Gönlü açıldı.” (155-5)

ḳış “kış” (EDPT 670)

ḳış kėçürdi “Kışı geçirdi.” (190-6)

kir “kir, pis” (EDPT 735)

kir boldı anın eligi “Onun eli kirlendi.” (184-6)

ḳoy “koyun” (EDPT 674)

ɋurban ɋıldı ɋoy birle “Koyun kurban etti.” (104-3)

kök (EDPT 708)

(1) “gök”

küldüredi kök “Gök gürledi.” (9-5)

(2) “mavi”

kök boldı “Mavi oldu.” (164-1)

ḳuş “kuş” (EDPT 670)

balaladı ɋuş “Kuş yavruladı.” (70-2)

ḳut “saadet, kut” (EDPT 594)

ol kimerse kim ɋūt bėrilür “O kimse ki kut verilir.” (53-8)

küç “güç, kuvvet” (EDPT 693)

küç ḳıldı aŋa “Onu zorladı.” (128-4)

kül “kül” (EDPT 715)

külge bulġadı söglüncüni “Kebabı küle buladı.” (70-6)

kün (EDPT 725)

(1) “güneş”

kün issüsinde yörüdi “Güneşin sıcak olduğu zamanda yürüdü.” (171-6)

(2) “gün”

kün ortaladı “Gün yarıladı.” (137-8)

saç “saç” (EDPT 794)

çözdi saçını “Saçını çözdü.” (69-3)

saġ “sağ taraf, sağ” (EDPT 803)

saġ yanıġa alġıl yārānlarıŋŋı “Yarenlerini sağ yanına al.” (122-3)

sav “haber, söz” (EDPT 782)

yayıldı sav “Söz yayıldı.” (133-3)

suw “su” (EDPT 783)

suw içürdi anlarġa Taŋrı “Tanrı onlara su içirdi.” (59-4)

süt “süt” (EDPT 798)

anası yüklüg erken süt emgen oġlan “Anası hamileyken süt emen oğlan.” (54-1)

taġ/daġ “dağ” (EDPT 463)

aştı taġġa “Dağı aştı.” (71-2)

dekmeklendi dağdın “Dağdan yuvarlandı.” (191-2)

tam/dam “dam, duvar, yapı” (EDPT 502)

yıḳıldı tam, tüşdi “Dam yıkıldı, düştü.” (181-2)

kedildi dam “Duvarda gedik açıldı.” (179-4)

taŋ/daŋ “şafak, tan” (EDPT 510)

taŋ yarudı “Şafak, tan aydınlandı.” (155-3)

ėsnedi daŋ “Tan attı.” (172-3)

tar/dar “dar” (EDPT 528)

tar kıldı anı “Onu daralttı.” (103-2)

ol dar ton yā ḳılıç ḳayışı “Dar giysi veya kılış kını.” (149-4)

taş/daş “taş” (EDPT 557)

taş birle istincā ḳıldı “Taş ile temizlendi.” (210-3)

kötürdi daşnı “Taşı kaldırdı.” (135-7)

yėl “yel, rüzgâr” (EDPT 916)

yaġmur yaġdurttı yel bulıtḳa “Rüzgâr buluta yağmur yağdırttı.” (215-7)

3.1.3. ÜNLÜ+ ÜNSÜZ+ ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT İSİMLER

ana “anne” (EDPT 169)

‘aybladı aŋa anası yanındın “Onu annesinin yanında ayıpladı.” (90-5)

ara “ara” (EDPT 196)

aradın çıqardı anı “Onu aradan çıkardı.” (224-1)

ata “ata, baba” (EDPT 40)

meŋzedi atasıŋa “Babasına benzedi.” (190-1)

iđe/iøi (EDPT 41)

(1) “sahip”

xōş yıdığlu qıldı Taŋrı uştmaxnı iøeleri uçun “Tanrı, cennetini sahipleri için hoş kokulu kıldı.” (82-4)

(2) “Tanrı”

yükey erür İøi “Tanrı yücedir.” (206-5)

iki “iki” (EDPT 101)

depnüşdi iki buğra “İki buğra tepişti.” (203-7)

3.1.4. ÜNLÜ+ ÜNSÜZ+ ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT İSİMLER

alp “cesur, yiğit” (EDPT 127)

alp er “Yiğit adam.” (103-1)

ant “ant, yemin” (EDPT 176)

ant içişdi anıŋ birle “Onunla ant içti.” (119-3)

ilk “ilk” (EDPT 140)

ol aynıŋ ilk tüni “O ayın ilk gecesi.” (217-3)

3.1.5. ÜNSÜZ+ ÜNLÜ+ ÜNSÜZ+ ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT İSİMLER

kemi “gemi” (EDPT 721)

yelken kötürdi taqı yoqaru bardı kemi “Gemi yelken açtı ve yukarı gitti.”(10-3)

ḳuma “cariye” (Paçacıoğlu 2006: 372)

quma tutundı “Cariye aldı.” (191-6)

3.1.6. ÜNSÜZ+ ÜNLÜ+ ÜNSÜZ+ ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT İSİMLER

ḳurt “kurt, börü” (EDPT 648)

uludı ḳurt “Kurt uludu.” (231-5)

yurt “yurt, yer” (EDPT 958)

yurt yıġaqsız wıcābsuz boldı “(O) yer helal oldu.” (47-7)

3.1.7. ÜNSÜZ+ ÜNLÜ+ ÜNSÜZ+ ÜNLÜ+ ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT İSİMLER

ẖatun “hatun, hanım” (EDPT 602)

küydürdi aŋa xatunını “Ona hanımını beklettirdi.” (27-1)

kümüş “gümüş” (EDPT 723)

kümüş yüzük urundı “Gümüşyüzük takındı.” (179-7)

3.1.8. YABANCI DİLLERDEN GEÇEN BASİT İSİMLER

Yabancı dillerden dilimize geçmiş olan isimler Türkçe bir yapım eki almadığı sürece ait olduğu dildeki yapısına bakılmaksızın basit isim olarak kabul edilir. Metnimizde pek çok Arapça, Farsça kelime bulunmaktadır. Bunların dışında Moğolca, Soğudca, Rusça, Tibetçe, Yunanca ve Harizmceden de çeşitli isimler alınmıştır.

Arapça : ***wüküm*** “sicil, hüküm” (86-4), ***ʻilāc*** “ilaç” (232-8), ***nuʿrat*** “yardım” (208-6), ***ʿabır*** “sabır” (21-8) vb.

Farsça*:* ***nārx*** "fiyat" (160-4), ***rūzî*** "rızık, yiyecek" (213-2), ***şor*** "tuz" (69-8), ***tāvān*** "para cezası" (32-1) vb.

Harizmce: ***bāman*** "ümitsiz" (219-2), ***şāmuşā*** "refah, süs" (192-7), ***ustāx*** "küstah, cesur" (164-8).

Moğolca: ***kelevü*** "ahmak" (198-5), ***olca*** "ganimet" (142-1), ***savġat*** "hediye".

Soğudca: ***tamuġ*** "cehennem" (151-1), ***uştmax*** "cennet" (82-4).

Rusça: ***samala*** "katran" (102-8), ***tögit*** "zift" (102-8).

Tibetçe: ***çek*** "hat, sınır" (114-6).

Yunanca: ***iptik*** "ipotek" (204-7).

3.2. BİRLEŞİK İSİMLER

Dilimizin kelime türetme yollarından birisi de birleştirmedir. Dilde karşılığı olmayan yeni varlık veya kavramları adlandırmak için bazen kelime türetme yoluna gidilebileceği gibi bazen de var olan kelimeler bir araya getirilerek birleştirme yapılmaktadır. Bu birleştirme sırasında birleşiği oluşturan kelimeler kendi anlamlarını koruyabileceği gibi kelimelerden biri veya her ikisi birden kendi anlamlarını yitirerek yeni bir varlık ya da kavramı karşılayabilirler. Birleşme yoluyla oluşan yeni kelime tek bir varlık ya da kavramı karşıladığı için diğer isimler gibi muamele görür. Onlar gibi isim çekim ekleriyle çekimlenebilir. Cümlede isim tamlamalarının veya diğer kelime gruplarının kuruluşunda görev alabilir (Korkmaz 2003: 235-236).

Mukaddimetü'l-Edeb'de birleşik isimler çok fazla kulanılmamıştır. Biz metinde tespit ettiğimiz birleşik isimleri birleşik ismin kuruluş şekline göre sınıflandırmaya çalıştık. Ayrıca birleşme esnasında meydana gelen bazı fonetik değişmelere de kısaca değindik.

1. Birleşik isimlerin bir kısmı, birleşiği oluşturan kelimelerden en az birinin ses değişikliğine (ses düşmesi, erimesi vb.) uğraması sonucu oluşmuşlardır. Bu türden birleşik isimler bitişik yazılırlar. Metnimizde şu kelimeler bu şekilde oluşmuştur:

nėmerse “bir şeyler” < nė+me+erse

nėmerse kemişi bėrdi aŋa satıġda “Ona şatışta, alışverişte bir şey verdi.” (124-7)

nėrse “nesne, şey” < nė+ėrse

ķayttı aŋa nėrse içinde “Şeyde, o şey içinde ona döndü.” (115-2)

toķsan “doksan” < toķuz+on

toķsan yaşķa yetti “Doksan yaşına ulaştı.” (83-5)

2. Bazı birleşik isimler ise kelimeler arasında herhangi bir ses olayı olmaksızın oluşabilir:

kendü özi “kendi kendisi, kendisi”

biligsiz körküzdi kendü özin “Kendisini bilgisiz gösterdi.” (199-3)

kim erse “kimse”

ol ķavminiŋ uluġı turur kim ėrse unamadın “O kimse kavminin inkar etmeden karşı çıkmadan büyüğüdür. (115-1)

ne erse “nesne, şey”

ķarıştı iki nė erse “İki nesne karıştı.” (195-4)

neteglik “nasıllık, nitelik” <ne+teg+lik

neteglikin aydıştılar nerseniŋ “Nesnenin niteliğini konuştular.” (202-4)

3. Birleşik isimlerin bazıları belirtisiz isim tamlaması şeklinde kurulmuştur:

irkmek eti “kalça”

teprendi irkmek eti “Kalçası hareket eti, oynadı.” (235-6)

yan başı “kalça”

bir yan başı üze oturdı “Bir kalçasının üzerine oturdu.” (185-5)

-Şu örnekte isim tamlamasının iyelik ekinin düştüğü görülmektedir:

tizton “şalvar”

tiz ton keydi “Şalvar giydi.” (236-6)

4. Sıfat tamlası kuruluşunda olan birleşik isimler de vardır:

çakır ḳuş “doğan”

ḳuynup ėndi çaḳır ḳuş “Doğan süzülüp indi.” (156-4)

erkek tawuḳ “ horoz”

yalın ürpertti erkek tawuḳ “Horoz tüylerini kabarttı.” (237-2)

içḳur “kuşak, kemer”

içḳur baġlandı “Kuşak bağlandı, sarındı.” (177-4)

5. Birbiriyle anlam ilişkisi bulunan ikilemeler de birleşik isim oluşturabilmektedir:

çerig ḳara “askerî kuvvet, ordu”

küçlüg boldı, yıġıcı boldı çerig ḳara “Ordu güçlü, karşı koyacak güçte oldu.” (174-8)

6. Birleşik isimlerin bazıları yabancı kelimelerle kurulmuştur. Bu isimler Arapça ve Farsça isimlerin birleşmesiyle oluşmuşlardır:

ābrūy “yüz suyu, itibar, şeref” < Far. āb + rūy

āb-rūysuz boldı “İtibarsız oldu.” (171-8)

wuküm-nāme “karar” < Ar. wuküm + Far. nāme

wuküm-nāme bitiyü bėrdi aŋa ḳāđḶ “Kadı ona karar yazıverdi.” (86-3)

mʯrāŝ-ħōre “mirasçı” < Ar.mʯrāŝ + Far. ħōre

mʯrāŝ-ħōre ķıldı anı ķāđī “Kadı onu mirasçı kıldı.” (94-7)

nʯk-baħtlıķ “iyi yazgı” < Far. nʯk + Far. baħt + T. lıķ

nʯk-baħtlıķ tiledi andın “Ondan iyi yazgı diledi, onunla birlikte iyi yazgı diledi.” (209-2)

ser beser “baş başa” < Far. ser + Far. be + Far. ser

ser beser boluştılar “Baş başa oldular.” (201-6)

3.3. TÜREMİŞ İSİMLER

İsim veya fiil kök ya da gövdelerine isim yapım ekleri getirilerek meydana getirilmiş isimlere “türemiş isimler” denir. Türemiş isimler ya isim kök ya da gövdelerinden ya da fiil kök ya da gövdelerinden türetilir. Ortaya çıkan bu yeni kelime her ne kadar yeni bir anlam taşısa, yeni bir kavram veya varlığı karşılasa da türetildiği kök ya da gövdeyle olan anlam ilişkisi az veya çok devam etmektedir. İsim türeten ekler eklendiği kelimenin anlam alanıyla ilgili yeni kelimeler türetmektedir. İsim yapım eklerini fiilden isim ve isimden isim yapım ekleri olmak üzere iki grupta ele alacağız. Ekin türettiği kelimeye kattığı anlamları ve türettiği kelimelerde gösterdiği işlevleri de her ek için ayrı ayrı değerlendireceğiz. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit ettiğimiz isim yapım eklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

3.3.1. FİİLDEN İSİM YAPIM EKLERİ

Fiil kök ya da gövdelerine gelerek yeni anlamda isimler türeten eklerdir. Fiilden isim yapım ekleri hareket bildiren kelimelerden ya o hareketin adını karşılayan hareket isimleri ya da kalıcı varlık veya kavram adları türetir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit ettiğimiz fiilden isim yapım eklerini ve bunların işlevlerini şöyle sıralayabiliriz:

3.3.1.1. -A

Eski Türkçe döneminden beri var olan bu ek çok önceleri muhtemelen eş seslisi olan zarf-fiil ekinin aynısı idi. Eski Türkçede *-A, -I, -U* şeklinde kullanılan ek (Gabain 2000:

51) *Mukaddimetül-Edeb*'de yalnızca *-A* şeklindedir. Bu ekle türetilmiş kelimeler ve ekin işlevleri şöyledir:

1. Fiillerden somut veya soyut kalıcı kavram adları türetir.

çeke (1) "çivi" (< çek- (EDPT 413)+e)

temür çeke urdı ḳapuġḳa "Kapıya demir çivi çaktı." (73-8)

çeke (2)"hareke" (< çek- (EDPT 413) +e)

çeke urdı bitigge "Kitabı harekeledi." (31-7)

duralıḳ "ev" (< dur- < tur- (EDPT 530) +a-lıq)

seçi bėrdi aŋa ülüşüni duralıḳdın "Onun evdeki hakkını ayırıverdi." (16-4)

tegre "çevre" (< *tegir-e, EDPT 487)

otsuz suwsuz boldı kişilerniŋ yöresi tegresi "İnsanların yöresi, çevresi kuraklaştı."(3-5)

yaḳa (1) "(elbise için) yaka" (< yaq-a, EDPT 898)

yaḳasın tuttı anıŋ "Onun yakasını tuttu." (91-5)

yaḳa (2) " kıyı" (< yaq-a, EDPT 898)

yaḳaġa yaḳdı kemini "Gemiyi kıyıya yanaştırdı." (2-3)

2. Bu ekle türetilmiş bazı kelimeler sıfat görevinde kullanılabilir:

yaḳa "yakın, bitişik" (< yaq-a, EDPT 898)

yaḳa ḳoŋşı boldı anıŋ birle "Onunla yakın komşu oldu." (113-1)

3. Bu ekle türetilmiş bazı kelimeler cümlede durum zarfı olarak kullanılabilir.

ekse " eksik" (< ekis- "eksiltmek" (EDPT 117) + e)

ekse bıraḳmış oġlan “Düşük yapılmış çocuk.” (18-7)

4. Fiillerden edat görevinde kullanılan kelimeler de türetir.

ḳayra “tekrar, yeniden” (< ɋayır- < ɋaøır- (EDPT 604) + a)

ḳayra nikāwınġa kivürdi tişini “Kadını tekrar nikâhına aldı.”

tapa “-a/-e doğru” (< tap-a, EDPT 435)

bardı keldi anıŋ tapa “Ona doğru vardı, geldi.” (182-4)

3.3.1.2. -Al/-l

Türkçede eskiden beri kullanılmakta olan bir ektir (Ergin 1993: 185). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit edilen örneklerin çoğunda ekin başında ünlü bulunmadığı görülmektedir. Bir örnekte ekin başında ünlü bulunduğu görülmektedir: *sökel* “hasta”.

1. Fiillerden çeşitli anlamlarda isimler türetir.

osal “tembel, ihmalkâr” (< ∗osa-l, EDPT 247)

osal turdı andın “Onu ihmal etti.” (199-7)

sökel “hasta” (< sök-el, EDPT 820)

sökel ḳıldı anı “Onu hasta etti.” (18-3)

tükel “tam, mükemmel” (< tüke-l, EDPT 480)

tükel ḳıldı anıŋ üze ni'metni “Nimetini onun üzerine tamamladı.” (21-8)

yüŋül “hafif” (< yėŋi-l, EDPT 950)

yüŋül ḳıldı anı sewünç taḳı ḳağğu “Sevinç ve kaygı onu hafifletti.” (4-7)

2. Bu ekle türetilmiş kelimeler sıfat görevinde de kullanılabilmektedir.

osal “tembel, ihmalkâr” (< ∗osa-l, EDPT 247)

osal er “Tembel kişi.” (86-7)

yüŋül “hafif” (< yėŋi-l, EDPT 950)

yüngü(l) uslu tėdi aŋa “Ona hafif akıllı dedi.” (90-5)

3. Bu ekle türetilen kelimeler cümlede zarf görevinde de kullanılabilmektedir.

yüŋül “hafif” (< yėŋi-l, EDPT 950)

yüŋül buldı “Hafif buldu.” (216-3)

tükel “tam, mükemmel” (< tüke-l, EDPT 480)

tükel aldı “Tam aldı.” (213-1)

4. Bu ekle renk adı da türetilmiştir. Biz, metinimizde geçen ve yapısıyla ilgili pek çok tartışma yapılmış olan *ḳızıl* “kırmızı” kelimesinin de bu ekle türetildiğini düşünmekteyiz. Clauson ve Aksan *ḳızıl* kelimesinin *ḳız-* fiilinden geldiği (Clauson 1972: 683) (Aksan 1976: 37) görüşündedirler. Ergin ise *kızıl* ve *yeşil* kelimelerindeki *-l* ekinin eski bir *–sıl*, *-sil* ekinden geldiğini düşünmektedir (Ergin 1993: 168). Banguoğlu, *kızıl* ve *yeşil* kelimelerindeki ekin *-gıl* ekinden gelmiş olabileceğini ifade etmektedir (Banguoğlu 1986: 177). Korkmaz, *kızıl* ve *yeşil* kelimelerine *+(I)l* isimden isim yapım ekiyle türemiş kelimelerin arasında yer verirken kelimelerin yapısıyla ilgili tartışmalara da değinmiş ve bu kelimeleri türeten *(I)l* ekinin *+sIl/ +sUl* ekinden gelebileceğinin genellikle kabul gördüğünün altını çizmiştir (Korkmaz 2003: 49). Bu ifadeden genel kanaatin bu yönde olduğu anlaşılmaktadır. Bu görüşe göre de kızıl kelimesindeki ek isimden isim yapım ekidir ve kelime kökü bir isimdir. Metnimizde geçen ve fiilden isim yapım ekleri bölümünde ele aldığımız *ḳızgıt* “kızıl, kırmızımsı” (4-4) kelimesi ile *kızġıl* “kızıl” (Clauson 1972: 682), *kızar-* “kırmızılaşmak” (Clauson 1972: 685) kelimeleri kanaatimizce *kızıl*, *kırmızılaşmak* kelimeleri ile aynı anlam alanı içerisindedirler ve *ḳız-* “kırmızılaşmak” (Clauson 1972: 681) kökünden türemişlerdir. Durum böyleyken *kızıl* kelimesinin isimden isim yapım eki ile türediği görüşünde olanlar kaynaklarda rastlanmayan farazi bir **qız* isminden yola çıkmaktadırlar. (bkz. Tekin 2000: 84; Gabain 2000: 47)

Metnimizde bu ekle türemiş renk adı sıfat görevinde kullanılmıştır:

ḳızıl "kızıl, al" (< ɋız- (EDPT 682)(ı)l)

ḳızıl yaŋaḳ "Al yanak" (95-1)

3.3.1.3. -ç

Dönüşlü fiil gövdelerinden isim türeten işlek bir ektir. Ekin *Mukaddimetü'l-Edeb*'deki kullanımlarını ve işlevlerini şöylece sıralayabiliriz:

1. Fiilin bildirdiği hareketin sonucunu gösteren soyut isimler türetmiştir.

ḳılınç "fiil, hareket" (< ɋılın-ç, EDPT 623)

yazuḳ ḳıldı taŋrı anıŋ ḳılıncını "Tanrı onun hareketlerini günah saydı." (18-5)

ḳorḳunç "korku" (< ɋorɋın-ç, EDPT 657)

köŋlinge tüşürdi ɋorɋunçnı "Gönlüne korkuyu düşürdü." (41-8)

ökünç "pişmanlık" (< ökün- (EDPT 111) + ç)

ḳatıġ ökünç yėdi anıŋ üze "Onun için çok pişmanlık duydu." (170-5)

ötünç "ödünç, borç" (< ∗öten-ç, EDPT 61)

ötünç bėrdi aŋa "Ona borç verdi." (18-1)

saḳınç "düşünce" (< saɋın-ç, EDPT 812)

saḳınç "Düşünce." (75-5)

sewünç "sevinç" (< sewün-ç, EDPT 890)

sewünç taḳı ḳađğu "Sevinç ve kaygı." (4-7)

tayanç "destek, dayanak" (< tayan-ç, EDPT 569)

ol menim tayancım “O, benim dayanağım.” (130-4)

umanç “ümit” (< umun-ç, EDPT 162)

umanç tutdı andın “Ondan ümit etti.” (85-6)

urunç “rüşvet” (< urun-ç, EDPT 234)

urunç bėrdi aŋa mālnı “Ona malı rüşvet olarak verdi.” (115-5)

2. Fiilin bildirdiği hareketi gerçekleştiren şahsı karşılayan isimler türetir.

yalqınç “yoksul, fakir” (< yalqı- (EDPT 924) + n-ç)

yalķınç boldı “Fakir oldu.” (26-4)

3. Bu ekle türetilmiş bazı kelimeler sıfat görevinde kullanılabilir:

ķorķunç “korkunç, korkutucu” (< qorqın-ç, EDPT 657)

ķorķunç yerge kemişdi kendü özini “Kendini korkunç yere attı.” (111-4)

3.3.1.4. -CA

Mukaddimetü’l-Edeb’de bir örnekte tespit edilen ek dönüşlülük bildiren bir fiilin bildirdiği hareketin sonucunu gösteren soyut bir isim türetmiştir. Metinde aynı kelimenin, *-CA* ekinin hem sedalı hem sedasız şekliyle türetilmiş ve *+sız* ekiyle genişletilmiş şekli de bulunmaktadır.

awuncasız/awunçasız “alışmamış, ürkek” (< awun- (EDPT 13) + ca-sız)

awuncasız boldı andın “Ondan ürktü.” (218-5)

awunçasız ķıldı anı “Onu ürküttü.” (42-1)

3.3.1.5. -CAK

İşlek olmayan eklerden biridir (Ergin 1993: 187). Genellikle nesne ve alet isimleri ile soyut isimler de türeten bir ektir (Eckmann 2003: 48). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de ünlü ve ünsüz uyumlarına uyan ek daha çok somut varlık isimleri türetmiştir.

emcek "meme, emzik" (< em-cek, EDPT 156)

ağurşaḳlandı tişi emceki "Kadının göğsü yumrulaştı." (85-4)

salıncaḳ "salıncak" (< salın- (EDPT 827) + caq)

salıncaḳ birle oynadı oğlanlar "Oğlanlar salıncakla oynadı." (231-8)

3.3.1.6. -cI

Fiillerden daha çok o fiilin bildirdiği eylemi yapanı veya o eylemin sonucunda ortaya çıkan kavram ya da varlığı karşılayan isimler türeten bu ek daha çok dönüşlülük eki *-n*' den sonra kullanılmıştır. Bu nedenle Eski Türkçe döneminde de kullanılan bu eki Erdal *-(X)nçU* (Erdal 1991: 286) ve Gabain *-*nçu*, *-*nçü* (Gabain 2000: 54) şeklinde göstermeyi uygun bulmuşlardır. Erdal ekin *–n* eki ile *+çU* ekinin kalıplaşması sonucu ortaya çıkmış olabileceği görüşündedir (Erdal 1991: 286). Oysa bu ek her ne kadar çoğunlukla *–n* dönüşlülük ekinden sonra kullanılsa da metinde *botlacı* "gebe (deve)" örneğinde olduğu gibi dönüşlülük eki olmadan da fiil gövdesine eklenebilmiştir.

Eski Türkçe döneminde yalnızca sedasız şekli bulunan ekin *Mukaddimetü'l-Edeb*'de yalnızca sedalı şekli bulunmaktadır. Ek Harezm Türkçesinin diğer eserlerinde ise hem sedalı hem sedasız şekilde kullanılmaktadır (Güvenç 2004: 114-115). Ekin metinimizdeki işlevleri şöyledir:

1. Fiillerden o fiilin bildirdiği eylemi yapanı veya o eylemin sonucunda ortaya çıkan kavram ya da varlığı karşılayan isimler türetmiştir.

botlacı "gebe (deve)" (< botula-cı, EDPT 305)

buġra iŋenni botlacı ḳıldı "Erkek deve dişi deveyi gebe bıraktı." (8-3)

ınancı “güven, itimat” (< ınan-cı, EDPT 188)

ınaġ, ınancı “Güven, itimat.” (130-8)

Şu örnekte ekin hem dar hem de yuvarlak şekilli kullanıldığı görülmektedir.

söglünci/söglüncü “kebap” (< söglün-cü, EDPT 821)

külge bulġadı söglüncüni, külge kemişti söglüncini “Kebabı küle buladı, kebabı küle bıraktı, attı.” (70-6)

yigrenci “iğrenilecek şey” (< yigren- (EDPT 914) + ci)

yigrenci ḳıldı anı aŋa “Onu ondan iğrendirdi.” (78-6)

2. Bu ekle türetilmiş bir kelime cümlede zarf görevinde kullanılmıştır.

eymenci “korkunç, ürkütücü” (< eymen- (EDPT 273) +ci)

eymenci uluġ köründi aŋa iş “İş ona ürkütücü göründü.” (21-1)

3.3.1.7. -cUK

Mukaddimetü’l-Edeb’de az kullanılan eklerdendir. Eklendiği fiilden eşya adı veya küçültme anlamlı somut varlık adı türeten ek ünlü uyumuna aykırı olarak yalnızca yuvarlak şekillidir. Ekin başındaki ünsüz *DLT*’de daima sedasız olmasına karşın (Nalbant 2008: 84) *Mukaddimetü’l-Edeb*’deki örneklerde sedalı şekildedir.

1. Eşya adı türetmiştir.

bürüncük “bürünecek, örtü” (< bürün-cük, EDPT 367)

bürüncük örtdi tişige “Kadına örtü örttü.” (81-1)

2. Eklendiği kelimeye küçültme anlamı katarak fiilin bildirdiği eylemin sonucunda ortaya çıkan somut varlık adı türetmiştir.

ḳabarcuḳ “kabarcık” (< ḳabar-cuḳ, EDPT 586)

ḳabarcuḳ ėtindi eligi “Eli kabardı.” (173-6)

ḳıvırcuḳ “kıvırcık” (< ɋıvır-cuɋ)

ḳıvurcuḳ ḳıldı saçnı “Saçı kıvırdı.” (70-5)

3.3.1.8. -DU

Çoğunlukla *-n* dönüşlülük ekiyle türetilmiş fiil gövdelerine getirilen ek, fiil köklerine ve başka fiil gövdelerine de eklenebilmektedir. (Ergin 1993: 183-184) Eski Türkçe ve Harezm Türkçesinde yuvarlak ünlülü olan ekin ünsüzü ise hem sedalı hem sedasız şekilde bulunabilmektedir (Güvenç 2004: 118). Bu açıdan Harezm Türkçesinin diğer eserlerindeki kullanımıyla *Mukaddimetü'l-Edeb*'deki kullanımı benzerlik göstermektedir. Metindeki örnekleri ve işlevleri şöyledir:

1. -n ekiyle türetilmiş fiillere getirilerek fiillin bildirdiği eylemin sonucunu gösteren somut ve soyut isimler türetmiştir.

ḳalundu “kalıntı, artık” (< ɋal-(u)n-du)

ḳalundu ḳoydı iđiş içinde “Kap içinde kalıntı bıraktı.” (13-6)

üđründü/üyründü “seçkin, karar sahibi” (< üøür- (EDPT 67) + (ü)n-dü)

üđründü boldı “Seçkin, karar sahibi oldu.” (189-2)

üyründü oġullu boldı er “Erkek seçilmiş çocuğa sahip oldu.” (5-7)

2. Fiil kök veya gövdesine gelerek fiilin bildirdiği eylemin sonucunu gösteren soyut isimler türetmiştir.

ögdü “övgü” (< ög-dü, EDPT 102)

ögdü ıydı payġambarġa “Peygambere övgü gönderdi.” (106-5)

üyürtü “karar, tercih” (< üyür- < üøür (EDPT 67) +tü)

üyürtü ḳoyı bėrdi aŋa iki nėrse arasında “İki şey arasından ona karar verdi.” (102-5)

3.3.1.9. -DUK

Muķaddimetül Edeb'de çok kullanılmayan eklerdendir. Aslında bir sıfat-fiil eki olan -*DUK* ekinin kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler yapması sonucu yapım eki görevi üstlenmiştir (Ergin 1993: 189). Metinde bu eki almış kelimelerin başka eklerle genişletilmiş şekilleri de bulunmaktadır.

duyduķsuz "ansızın, gizlice" (< duy- < tuy- (EDPT 567) + duq-suz)

duyduķsuz öldürdi aŋa "Onu gizlice öldürdü." (148-8)

muŋalduķmış "muhtaç" (< muŋal- (EDPT 769) + duq-mış)

muŋalduķmışnı ķutarġan "Muhtaç olanı, bunalmışı kurtaran" (8-5)

3.3.1.10. –(I/U)G

Genellikle tek heceli fiillere gelerek onlardan yapan, olan veya yapılan çeşitli nesneleri karşılayan isimler türeten işlek bir ektir (Ergin 1993: 182). Bu isimler cümlede somut ve soyut varlık adları olarak kullanılmasının yanında sıfat ve zarf görevi de üstlenebilmektedir.

Bu ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere ise bir yardımcı ünlü ile bağlanır. Metinde fiil kök ya da gövdesi ile -*G* ekini bağlayan yardımcı ünlü *sevüglü* "sevimli, sevgili" kelimesi hariç ünlü uyumlarına uygun olarak kullanılmıştır. Eski Türkçede de fiilden isim türeten *–(I)g/ -(U)g* eki Güney-Batı Türk lehçelerindeki gelişim sürecinde eriyip kaybolmuş böylelikle fiilin son ses ünsüzü ile fiili bağlayan yardımcı ünlüler -*G* ekinin görevini üstlenmişlerdir. Bu sürecin sonucu olarak bu bağlantı ünlüleri fiilden isim yapım eki niteliği kazanmışlardır: *kap-ı-g* > *kapu* > *kapı*, *sürüg* > *sürü* gibi (Korkmaz 2003: 82). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de -*G* ekiyle türetilmiş bazı isimlerin sonlarındaki ekin düşürülerek de kullanıldığını görmekteyiz (*acıġ/ acı*, *asıġsız/ assu* vb.). Bu kelimelerin metindeki durumları aşağıdaki örneklerde daha ayrıntılı olarak verilmiştir. -*G* ekinin bazı kelimelerde düşmesi Oğuz Türkçesinin bölge ağızlarındaki etkisinin metne bir yansıması olarak düşünülebilir. Burada dikkat çekebilecek bir başka ayrıntı da metinde zaman zaman aynı kelimenin hem -*G* ekli hem

de -*G* eki düşürülerek kullanılmasıdır. Bazı kelimelerin aynı satırda, aynı cümlede bu iki şeklinin yan yana bulunması o dönemdeki farklı söyleyiş özelliklerini, kullanım şekillerini yansıtmak için yapılmış olabileceği izlenimi vermektedir. Sonunda -*G* eki bulunmayan bazı kelimelerin son ses ünlüsünün yuvarlaklaşması da dikkat çekicidir.

-*G* eki ile türetilmiş isimler ve bunların metindeki kullanılış şekilleri ve işlevleri şöyledir:

1. Fiilin bildirdiği eylemin sonucunu gösteren soyut isimler türetmiştir.

acıġ/acı "acı" (< açı-ġ (EDPT 21). Bu kelime metinde dört yerde acıġ bir yerde acı şeklinde kullanılmıştır.

acıġ boldı nėrse, acı nėme "Nesne acı oldu, acı şey." (37-5)

alçaġ "alçak, bayağı" (< alça- < ∗altça-ġ, EDPT 129)

alçaġ boldı yā ħōr boldı er "Kişi alçak yani bayağı oldu." (236-1)

arıġsız/arısız "pis, murdar" (< arı-ġ, EDPT 213): Her iki şekil de metinde birer kez kullanılmıştır.

arıġsız ķıldı anı "Onu pis, murdar etti." (17-4)

arısız boldı "Murdar, pis oldu." (172-2)

buşruġ "sinir, öfke" (< buşur- (EDPT 384) + (u)ġ)

buşruġın kėçrü bėrmek ķoldı andın "Onun sinirini geçirivermek istedi." (4-8)

tiriglik/diriglik "canlılık, hayat" (< tir-(i)g-lik, EDPT 543)

śāfŀlıķ ķıldı aŋa tiriglik içinde, arıġ ķıldı dostluķnı aŋa diriglik içinde "Ona hayatı boyunca sadakat gösterdi." (114-1)

-Metinde bir yerde dirig kelimesinin sonundaki -G eki düşmüş ve geriye kalan yardımcı ünlüsü yuvarlaklaşmıştır.

dirü “canlı”

uruş yerindin dirü kötürüldi başlu “Yaralı savaş alanından canlı götürüldü.” (143-3)

ınaġ “güven, itimat” (< *ına-ġ, EDPT 182)

ınaġ ķıldı anı “Onu güvenilir kıldı.” (43-2)

isig/issü “sıcak, ısı, sıcaklık” (< isi-g, EDPT 246). isig kelimesi metinde dört kez; issü ise üç kez kullanılmıştır.

öyle isginde yörüdi, yörüdi kün issüsinde “Öyle sıcağında yürüdü.” (76-5)

-*qorıġ* ve *ķoruġ* kelimelerinde ekin bağlantı ünlüsünün hem yuvarlak hem de düz şekilli kullanıldığını görüyoruz. Metinde *ķorıġ*, *irüleş*-, *ķattu* ve sevüglü kelimeleri dışında bu ekle türetilmiş diğer kelimelerde ekin yardımcı ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumlarına aykırılık göstermemektedir.

ķoruġ/ ķorıġ “korunan yer, harem” (< qorı-ġ, EDPT 652)

Ka’be ķoruġı, Ka’be ķorıġınġa kirmiş “Ka’be’nin korunan yeri; hareme girmiş.” (30-8)

ķorķuġ “korku” (< qorq-(u)ġ, EDPT 654)

köŋlinge ķatdı ķorķuġnı “Korkuyu içine attı.” (21-1)

satıġ “satış, ticaret” (< sat-(ı)ġ, EDPT 799)

bozuldı satıġ “Satış, alışveriş bozuldu.”(155-7)

sezig “sezgi, his” (< sez-(i)g, EDPT 862)

yawuz sezig ėtti aŋa “Ona kötü his besledi.” (44-7)

sınaġ “sınav” (< sına- (EDPT 835) +ġ)

körklü sınaġ birle sınadı aŋa Taŋrı “Tanrı onu güzel sınav ile sınadı.”(59-8)

-*süçüg* kelimesinde *–G* ekinden önceki dar ünlünün yuvarlaklaştığı görülmektedir. Ayrıca bu kelime sonundaki *–G* eki düşmüş şekliyle ve dar ünlülü olarak da kullanılmıştır.

süçüg/ süçi "tatlı, hoş" (< süçi-g, EDPT 796)

süçüg boldı nėrse aġzı içinde "Nesne ağzında tatlandı." (223-7). Kelime bu şekliyle metinde dört kez kullanılmıştır.

süçi buldı suwnı "Suyu tatlı buldu." (208-3). Kelime bu şekliyle metinde bir kez kullanılmıştır.

uġraġ "niyet, plan" (< uġra- (EDPT 91) +ġ)

uġraġların berk ḳıldı ol nėme üze "O şey üzerine niyetini sağlam kıldı." (20-1)

yaratıġ "yaratılış" (< yarat-(ı)ġ, EDPT 961)

yaratığı eksük oġlan toġurdı iŋen "Deve yaratılışı eksik yavru doğurdu; erken doğum yaptı." (7-2)

2. Fiilin bildirdiği eylemin sonuncu olan somut varlık isimleri de türetmiştir.

bitig "mektup, yazı" (< biti-g, EDPT 303)

dürdi bitigni "Yazıyı, mektubu büktü." (7-3)

boðaġ "boya" (< boøa- < boøu-ġ, EDPT 302)

ħıyrî boðaġ "Sarı renkli boya, safran renginde boya." (233-3)

dutuġ " perde, örtü, peçe" (< dut- < tut- (u)ġ, EDPT 453)

salındurdı dutuġnı taḳı bėl destārını "Örtüyü ve bel kuşağını salındırdı." (28-6)

örtüg "örtü" (< ört-(ü)g, EDPT 205)

baş örtügi "Baş örtüsü." (235-5)

tutuġ “rehin, emanet” (< tut- (u)ġ, EDPT 453)

tutuġ ḳoydı “Rehin bıraktı.” (34-2)

3. Şu iki örnekte ekin dinî terim türettiği görülmektedir.

oḳuġ “dua” (< oqı-ġ, EDPT 83)

āmîn tėdi anıŋ oḳuġınġa “Onun duasına ‘Amin!’, dedi.” (89-6)

yunuġ “abdest” (< yun-(u)ġ, EDPT 949)

yunuġ bozar iş ḳıldı er “Kişi abdest bozacak iş yaptı.” (6-8)

4. Bu ekle türetilmiş bazı kelimeler sıfat görevinde kullanılmıştır.

arıġ “temiz” (< arı-ġ, EDPT 213)

arıġ Taŋrı “Temiz Tanrı.” (69-1)

ḳatıġ “katı, zor, sert” (< qat-(ı)ġ, EDPT 597)

ḳatıġ iş “Katı, zor iş.” (29-2)

ol ḳatıġ āzār “Sert azar.” (68-6)

5. Bu ekle türetilmiş bazı kelimeler cümlede zarf görevinde kullanılmıştır.

irig (< ir-(i)g, EDPT 222)

(1) “sert”

irig boldı anıŋ üze yatġu yer “Yatacak yer ona sert oldu.” (37-8)

(2) “kaba”

irig sözledi aŋa “Ona kaba söyledi.” (179-6)

-Şu kelimede -*G* ekinin düştüğü ve bağlantı ünlüsünün yuvarlaklaştığı görülmektedir.

irüleş- “kabalaşmak”

irüleşti anıŋ birle “Onunla birbirlerine karşı kabalaştılar.” (119-6)

ḳatıġ “katı, sık, sert, çok” (< ɋat-(ı)ġ, EDPT 597). Kelime yirmi iki kez bu şekliyle kullanılmıştır.

ḳatıġ büktürdi yipni “İpi sıkı büktürdü.” (30-5)

ḳatıġ yıġlamak “Çok ağlamak” (50-7)

-Şu örnekte ise kelimenin sonundaki *–G* eki düşmüş, yardımcı ünlüsü yuvarlaklaşmış ve orta hece ünsüzü ikizleşmiş şekildedir:

ḳattu “çok, sert” (< ɋat-(ı)ġ, EDPT 597). Metinde üç kez bu şekilde kullanılmıştır.

ḳattu ḳınadı anı “Onu çok kınadı.” (87-4)

ɋıstaġ “sıkıntılı, güç” (< ɋısta-ġ, EDPT 666)

ḳıstaġ boldı aŋa iş “İş ona sıkıntılı oldu.” (29-2)

oyaġ “uyanık” (< oya-ġ, EDPT 47)

oyaġ tutdı anı “Onu uyanık tuttu.” (13-7)

yitig “iyice, tam” (< yiti-g, EDPT 889)

yitig baḳdı aŋa “Ona iyice baktı.” (82-8)

3.3.1.11. -GA/ -KA

Metinde çok işlek olmayan eklerdendir. Eklendiği fiillerden somut isimler ve sıfat görevinde kullanılabilen kelimeler türetir. Ünlü uyumlarına uyan ek ünsüz uyumlarına aykırılık gösterebilmektedir (*ḳoltġa*, *yumurtġa* vb.). Metinde bu ekle türetilmiş kelimelerin çoğu hem *–GA* hem de *–KA* eki ile iki şekilli kullanılmışlardır. Bir örnekte ise ekin başındaki ünsüzün düştüğü görülmektedir: *yumurta*. Metinde bu ekle türetilen kelimeler somut varlık isimleri veya sıfatlardır.

ısırġa/ısırķa “küpe” (< ısır-ġa, Paçacıoğlu 2006 240)

ısırġa ķatı bėrdi aŋa “Ona küpe takıverdi.” (79-7)

ısırķa ķatındı tişi “Kadın küpe takındı.” (173-5)

ķısġa/ķısķa “kısa” (< ķıs-ġa, EDPT 667)

ķısġa ķıldı söznü “Sözü kısa kesti.” (41-6)

ķısķa ķafiyelü şi’r aydı “Kısa kafiyeli şiir söyledi.” (133-4)

ķoltġa “hediye, istek” (< ķolt- “istemek” (EDPT 616) + ġa)

ķatıġ ķoldı ķoltġasın “İsteğini, hediyesini çok istedi.” (35-6)

tamġa “damga” (< tam-ġa, EDPT 504)

tamġa “Damga.” (100-8)

yinçge “ince” (< *yinç-ge, EDPT 945)

yinçge bıķınlu er “İnce belli adam.” (89-4)

yumurtġa/yumurta “yumurta” (< *yumurt-ġa, EDPT 938)

yarılmış yumurtġa “Kırılmış, çatlamış yumurta.” (84-6)

yaruķ yumurtalar “Kırık, çatlak yumurtalar” (84-5)

3.3.1.12. -GAK/-AK

Eklendiği fiillerden somut varlık adları ve sıfat türeten bir ektir. Ekin başındaki ünsüz yalnızca bir kelimede korunmuş (*bezgek*) diğer kelimelerde düşmüştür. Ek ünlü uyumlarına uymaktadır. Bu ekle türetilmiş kelimeler ve bunların metindeki işlevleri şöyledir:

-Hastalık adı türetmiştir. Türettiği hastalık adında ekin başındaki ünlünün hem korunduğunu hem de düşürüldüğünü görüyoruz:

bezgek/bezek "sıtma" (< bez- "titremek"+ gek, EDPT 391)

ulam tuttı anı bezgek "Titreme, sıtma onu çok tuttu." (25-5)

titretgen bezek "Titreten sıtma." (1-1)

-Eşya ve yer isimleri türetmiştir.

bıçaķ "bıçak" (< bıç-aķ, EDPT 293)

yitidi bıçaķnı "Bıçağı biledi." (35-8)

ķonaķ "konak, ev" (< ķon- aķ, EDPT 637)

ķondurdı aŋa ķonaķda "Onu konakta konaklattı." (34-3)

saçaķ "saçak" (< saç- ġaķ, EDPT 796)

yüzi saçaķlı kilim "Yüzü, üstü saçaklı kilim." (28-3)

-Şu kelimede soyut kavram ismi türetmiştir:

yıġaqlu "haram, yasak" (< yıġ- "engellemk" (EDPT 897)+ aķ+ lu)

yıġaķlu orun "Haram, yasak yer." (16-3)

-Şu örnekte ise bu ekle türetilmiş kelimenin sıfat görevinde kullanıldığı görülmektedir.

ėwek "hızlı" (< ėw- ek, EDPT 8)

ıydı aŋa ewek yalawaçnı "Ona hızlı haberciyi gönderdi." (8-6)

3.3.1.13. –GAn/-An

Fiil kök ya da gövdelerinden isimler türeten bir ektir. Eskiden beri kullanılan bu ek sesteşi olan partisip ekinin anlam bakımından kuvvetlisidir. Bu ek, şekil benzerliğine bakılarak partisip ekiyle karıştırılmamalıdır (Ergin 1993: 180).

Metinde tespit edilen örneklerde ekin hem *-An* hem de *-GAn* şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde ekin başındaki ünsüzün düşmüş şekillerinin de görülmesi Oğuzcanın etkisi olarak yorumlanabilir.

Mukaddimetü'l-Edeb'de bu ekle türetilmiş kelimeler ve bunların kullanılış şekilleri şöyledir:

1. Fiillerden somut ve soyut varlık isimleri türetmiştir. Az sayıda kelimede tespit edilen ekin eşya isimleri türettiği görülmektedir.

ergen "evlenme yaşına gelmiş, bekâr" (< erin-gen, EDPT 235)

ergen boldı "Evlenme yaşına geldi." (166-5)

ḳalḳan "kalkan" (< ḳalḳ-an, Paçacıoğlu 2006: 277)

saḳladı özini andın ḳalḳan birle "Kendisini ondan kalkanıyla korudu." (153-6)

yalġan "yalan" (< *yal-ġan, EDPT 926)

çattı yalġannı "Yalanı uydurdu." (140-5)

bu ulam yalġan sözlegen er "Bu devamlı yalan söyleyen kişi(dir)." (22-7)

yelken "yelken" (< yel-ken, Korkmaz 2003: 80)

yelken kötürdi taḳı yoḳaru bardı kemi "Gemi yelken açtı ve yukarı gitti." (10-3)

Şu örnekte ek, partisip ekiyle yapılmış geçici bir hareket adının kalıplaştığı izlenimi vermektedir:

iktülegen "Tanrı, Rab" (< iktüle- "beslemek" (EDPT 104)+ gen)

ķođmadı sėni iktülegeniŋ “Rabbin seni bırakmadı.” (95-6)

2. Bu ekle türetilmiş isimlerin sıfat olarak da kullanılabildiği görülmektedir.

yalġan “yalan” (< *yal-ġan, EDPT 926)

yalġan söz “Yalan söz.” (150-4)

3.3.1.14. -GU/-KU

Çeşitli anlamlarda somut ve soyut isimler türeten ek, aslında sıfat-fiil eki olan *–gu/-gü* ekinin kalıplaşma yoluyla kalıcı adlar türetmesiyle yapım eki göreviyle de kullanılmıştır (Güvenç 2004: 136). *içkü* ve *uyķu* kelimeleri dışında ek başında *g* ünsüzü bulunmaktadır. Ekin ünlüsü ise daima yuvarlak şekillidir. *Mukaddimetül-Edeb*’de bu ekle türetilmiş kelimeler ve bunların kullanım özellikleri şöyle tespit edilmiştir.

1. Somut eşya ve varlık isimleri türetmiştir.

içkü “içecek” ‘(< iç- kü, EDPT 24)

siŋdürdi yėgüni taķı içküni “Yiyeceği ve içeceği sindirdi.” (49-2)

manġu “lokma” (< man-“banmak” (EDPT 767)+ġu)

manġu ķıldı sirkeni “Sirkeyi lokma etti.” (141-1)

saġu “ölçek” (< sa- ġu, EDPT 805)

toldurmadı saġunı “Ölçeği doldurmadı.” (93-2)

sızġu “fırça” (< sız- “temizlemek” (EDPT 861)+ ġu)

diş arıtdı tiş sızġu birle “Diş fırçası ile diş temizledi.” (183-6)

yapaġu “yapağı” (< yapa-ġu, EDPT 874)

yapaġu boldı nėme “Şey yapağı oldu, karıştı.” (170-1)

yėgü “yiyecek” (< yė-gü, EDPT 911)

yėgü bėrici er “Yiyecek verici kişi.” (31-6)

2. Soyut varlık ve kavram isimler türetmiştir.

qaďġu “kaygı, sıkıntı, keder” (< ḳaď- “sıkıntıya sokmak”+ ġu, EDPT 598)

sewünç taḳı ḳaďġu “Sevinç ve kaygı.” (4-7)

-Şu kelimede ekin ünsüz uyumuna uyduğu görülmektedir.

uyqu “uyku” (< udı- ḳu, Paçacıoğlu 2006: 621)

özin uyḳuġa kemişti “Kendini uykuya verdi.” (204-1)

3.3.1.15. -GUCI/-ICI

Fiilin bildirdiği eylemi yapanı karşılayan isimler türeten bir ektir. Birleşik bir ektir. Ergin, ekin *–ı-ġçı*, *-i-gçi* ve *–ġuçı*, *-güçi* şeklinde iki farklı kökenden geldiğini belirtmektedir (Ergin 1993: 181). Korkmaz ise Kaşgarlı Mahmud’un *Divânü Luġati’t Türk*’te *+çı*’nın isimden isim, *–gu*’nun fiilden fiil yapan bir ek olduğuyla ilgili açıklamasına dayanarak bu ekin *–gUçI* kökenli olduğunu ortaya koymaktadır (Korkmaz 2003: 83).

Mukaddimetü’l-Edeb’de bu ekle türetilmiş kelimeler isim ve sıfat görevinde kullanılmıştır. Fiilin bildirdiği eylemi yapanı ve bu eylemin sürekliliğini bildirmektedir. Bazı kelimelerde ekin *–an*/*-en* sıfat-fiil ekiyle aynı anlamı verdiği de görülmektedir. Metinde tespit edilen örnekler şöyledir:

bėrici “verici” (< bėr-ici)

yėgü bėrici er “Yiyecek verici kişi.” (31-6)

oquġucı “okuyucu” (< oḳu-ġucı)

köni oḳuġucı boldı “Doğru okuyucu oldu.” (165-2)

soyuġucı “soyguncu” (< soy- ġucı)

ol kefen soyuġucı “O kefen soyucu.” (151-5)

yığıcı “güçlü, direten, karşı koyan” (< yığ- “karşı koymak” (EDPT 89)+ ıcı)

yığıcı boldı çerig ķara “Ordu güçlü, karşı koyucu oldu.” (174-8)

-Şu kelimede dini terim türetmiştir.

orlaġucı “müezzin” (< orla- “bağırmak” (EDPT 230)+ ġucı)

namāzġa ündedi orlaġucı “Müezzin namaza seslendi, çağırdı.” (89-5)

3.3.1.16. -GIn/-GUn

Genellikle tek heceli fiil köklerine eklenerek onlardan fiilin bildirdiği eylemi bünyesinde taşıyan somut ve soyut isimler ile sıfat görevinde kullanılabilen kelimeler türetmiştir. Ek büyük ünlü uyumuna daima uygunluk göstermesine karşın küçük ünlü uyumuna bazen uymayabilmektedir. Ek ünsüz uyumlarına da aykırılık göstermektedir. Bu ekin metinde tespit ettiğimiz örnekleri ve bunların kullanılış şekilleri şöyledir:

-Şu kelime sıfat görevinde kullanılmıştır.

bozġun “bozan, helak eden” (< boz-ġun)

bozġun er “Bozan, helak eden kişi.” (22-5)

-Aşağıdaki örneklerde ise çeşitli somut ve soyut isimler türetmiştir.

dizgin/ tizgin “dizgin, yular” (< diz-gin, EDPT 574)

dizgin kemişti at boynıġa çaptuķda “Koştuğunda at boynuna dizgin attı, geçirdi.” (79-8)

başı üze kemişti atġa dizgini “Ata dizgini başının üzerinden geçirdi.” (79-8)

ötgün “gök gürültüsü” (< öt- “(kuş vb.) ötmek”+ gün)

küldüredi ötgün "Gök gürültüsü gürüldedi." (230-2)

-Aşağıdaki kelimede ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı şekildedir.

sızġunlayu "sızarak" (< sız- ġun+ la-y-u)

sızġunlayu çıḳardı yerdin suwnı "Suyu yerden sızarak çıkardı." (19-3)

3.3.1.17. -GIt

Bir örnekte tespit edilmiştir. Renk adı türetmiştir.

ḳızġıt "kızılımsı" (ḳız- ġıt, EDPT 681)

aḳ ḳızġıt boldı "Beyaz kırmızı, kızıl oldu." (4-4)

3.3.1.18. -I/-U

Aslında bir zarf-fiil eki olan *–I/-U* ile türetilmiş kelimeler zamanla bu ekle kalıplaşarak zarf-fiil görevlerinin dışında çıkmışlar; cümlede isim, sıfat, zarf ve edat olarak kullanılabilen yeni anlam ve görevler üstlenmişlerdir (Korkmaz 2000: 57-58). Kalıplaşma yoluyla oluşmuş bu kelimeleri kelime türü bakımından sınırlandırmak doğru değildir. Bu kelimeler cümlede kullanılış şekillerine göre farklı türlerde bulunabilmektedirler (Korkmaz 2003: 174).

Metinde bu ekle türetilmiş kelimeler ve bunların cümle içinde üstlendikleri görevler şöyledir:

1. Fiillerden çeşitli anlamlarda somut ve soyut isimler türetir:

bükri "bükük, eğri, kambur" (< *bükür- i, EDPT 328)

bükri boldı ḳarı "Yaşlı kambur oldu." (99-2)

yaħşı "iyi, güzel" (< yaḳış-ı, EDPT 908)

yaħşısın istedi işniŋ "İşin iyisini istedi." (191-5)

yaru “yarı” (< yar-u, EDPT 955)

ay yarusı “Ay yarısı.” (138-1)

yazı “yazı, ova” (< yaz- “yaymak”+ı, EDPT 984)

yazıġa çıḳdı “Yazıya, ovaya çıktı.” (14-1)

2. Bu ekle türetilmiş bazı kelimeler sıfat görevinde kullanılabilir:

dolu “dolu” (< dol-u)

dolu saġraḳ “Dolu kadeh” (24-7)

yaşru “gizli” (< yaşur-u, EDPT 979)

çavlu ėtdi yaşru sözni “Gizli sözü açık etti.” (53-3)

3. Bu ekle türetilmiş kelimeler zarf görevinde kullanılabilmektedir:

aşnu “önce” (< aşun-u, EDPT 263)

aşnu ketçi anıŋ üze “Ondan önce geçti.” (32-5)

dömderü “ters” (< töŋder- (EDPT 518)+ ü)

dömderü toġurdı tişi oġlannı “Kadın çocuğu ters doğurdu.” (44-4)

yaẖşı “iyi, güzel” (< yaḳış-ı, EDPT 908)

ol yaẖşı bilür ‘Arab tilini “O Arapçayı iyi bilir.” (33-6)

yetrü “tam, tamamen” (< yetür- (EDPT 893)+ü)

yetrü aytdı ‘öźrini “Özrünü tam anlattı.” (71-7)

4. Edat görevinde kullanılan kelimeler türetmiştir.

aşnu “önce” (< aşun-u, EDPT 263)

ol bezekdin aşnu tutġan titrek “Sıtmadan önce tutan titreme.” (1-1)

taķı “da, ve” (< taķ-ı, EDPT 466)

ķuydı suwnı **taķı** eritmiş ġuleni kālbüdge “Erimiş bakırı ve suyu kalıba döktü.” (22-1)

3.3.1.19. -(I/U)K

Fiil kök ya da gövdelerinden isim türeten işlek bir ektir. Bu ek somut ve soyut varlık ve kavram isimleri ile cümlede sıfat ve zarf olarak görev yapan kelimeler türetmiştir. Ek ünlü ile biten fiillere doğrudan ünsüzle biten fiillere ise yardımcı ünlü aracılığı ile bağlanmıştır. Ekin yardımcı ünlüsü, tespit ettiğimiz birkaç kelime dışında (*kegrik*, *oħşaşıķlu*, *sözleşik* vb.) yuvarlak şekillidir ve kalınlık-incelik uyumuna uyarken düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık göstermektedir.

1. Fiil kök ve gövdelerinden çeşitli anlamlarda somut ve soyut kalıcı varlık ya da kavram isimleri türetmiştir.

-Bu isimlerin bir kısmı fiilin bildirdiği eylemin sonucunu tasvir ederler:

açuķ “açık” (< aç- (u)ķ)

açuķ dürüst ķıldı sözni “Sözü açık, dürüst kıldı.” (5-2)

anuķ “hazır” (< anu- “hazır olmak” (EDPT 182)+ (u)ķ)

anuķ ķılınmış “Hazırlanmış.” (10-5)

aruķ “yorgun, zayıf” (< ar- “yormak”+ (u)ķ, EDPT 214)

aruķ ķıldı anı “Onu yordu.” (58-2)

bölük “bölük, parça” (< böl- (ü)k)

bölük bėrdi aŋa otdın taķı biligdin “Ona ateşten ve bilgiden parça verdi.” (17-3)

bulġaķ “kargaşa, bulanıklık” (< bulġa- ķ, EDPT 336)

ķopardı toġnı taķı bulġaķnı “Tozu ve bulanıklığı kaldırdı.” (47-2)

bulġanuķ “bulanık” (< bulġa-n-(u)ķ)

bulġanuķ ķıldı suwnı “Suyu bulandırdı.” (76-2)

danışuķ “danışma” (< danış- (u)ķ)

danışuķda aytu bėrdi aŋa ol nėmeni “O şeyi ona danışmak için söyleyiverdi.” (47-4)

eksük “eksik” (< ekis- “azaltmak, eksiltmek” (ME, 75-3)+ (ü)k; ayrıca krş. egsü-k, EDPT 116)

eksük ķıldı er terāzūnı “Kişi teraziyi eksik kıldı.” (13-2)

seyrek “seyrek, sık olmayan” (< seđre-k, EDPT 802)

bitiklerni taķı ziyaretni seyrek ķıldı “Mektupları ve ziyareti seyrek kıldı.” (35-3)

titrek “titreme” (< titre-k)

ol bezekdin aşnu tutġan titrek “Sıtmadan önce tutan titreme.” (1-1)

yitük “kayıp, eksik” (< yit-(ü)k)

aytu berdi aŋa yitükin “Ona kaybını söyleyiverdi.(11-7)

-Bu ekle türetilen bazı isimler fiilin bildirdiği eylemin sonunda ortaya çıkan ürünün adı olan somut varlık adlarıdır:

bezek “süs” (< beze-k, EDPT 391)

bezendi bezek birle “Süs ile süslendi.” (194-4)

ķalıķ “gökyüzü” (< ķalı- “yükselmek”+ ķ, EDPT 620)

kükredi ķalıķ “Gök gürledi.” (9-5)

kegrik “geğirme” (< kekir- “geğirmek” (EDPT 712)+ (i)k)

kegirdi, kegrik “Geğirdi, geğirme.” (165-1)

köpük “köpük” (< köp-“ köpürmek” (ü)k, EDPT 689)

içti süt köpükini “Sütün köpüğünü içti.” (151-4)

-Fiilin bildirdiği işi yapanı gösteren isimler türetmiştir.

ḳonuḳ “misafir” (< ḳon-(u)ḳ, EDPT 637)

ḳonuḳ tüşürdi aŋa “Onu konuk etti.” (53-4)

otruḳ “yatalak” (< otur-(u)ḳ)

otruḳ boldı “Yatalak oldu.” (11-3)

sözleşik “muhatap” (< söz+ le-ş- (i)k)

sözleşik “Muhatap.” (89-2)

tanuq “tanık, şahit” (< tanu- ḳ)

tanuḳ dikdi anı ol nėme üze “Onu o şeye şahit tuttu.” (10-2)

-Şu örnekte fiilin bildirdiği eylemi gerçekleştiren bir hayvan adı türetmiştir.

kölük “yük taşıma ve binek hayvanı, deve” (< köl- “yüklemek”+ (ü)k, EDPT 717)

ḳaytardı kölüklerni suwarıp “Develeri sulayıp geri getirdi.” (14-1)

-Fiilin bildirdiği eylemin sonucunu gösteren soyut kavram adları türetmiştir.

buyruḳ “buyruk, emir” (< byur- (u)ḳ)

boyun südi Taŋrı buyrukıŋa “Tanrı’nın emrine boyun eğdi, itaat etti.” (214-3)

buşuḳ “öfke” (< buş- (u)ġ, EDPT 379)

buşuḳ kitermek ḳoldı andın “Ondan öfkesini gidermesini istedi.” (208-2)

emgek “sıkıntı, zahmet” (< emge- “acı çekmek”+k, EDPT 159)

emgekge kemişdi anı “Onu zahmete, sıkıntıya soktu.” (6-4)

yazuķ “günah” (< yaz- “yanılmak”+ (u)ķ, EDPT 985)

yazuķ ķıldı “Günah işledi, yanıldı.” (4-1)

2. Bu ekle türetilmiş kelimeler sıfat görevinde de kullanılabilmektedir. Bu sıfatlarda da fiilin gösterdiği eylemi tasvir eden kelimeler bir başka ismi niteler durumdadır.

şışuķ “şişkin” (< şış- (u)ķ)

şışuķ yüzlü er “Şişik yüzlü kişi.” (68-5)

yaraşıķ “uyum” (< yaraş- (u)ķ, EDPT 973)

ġan[met tuttı yaraşıķ vaķıtnı “Uygun vakti nimet bildi.” (133-5)

yıraķ “uzak” (< ıra-ķ, EDPT 214)

yıraķ yerge bardı “Uzak yere vardı.” (10-2)

yüksek “yüksek” (< yükse- k, EDPT 915)

yüksek ün birle sözledi “Yüksek sesle söyledi.” (233-7)

3. Cümlede zarf görevinde kullanılan kelimeler de türetir.

ıraķ “uzak” (< ıra-ķ, EDPT 214)

ıraķ bardı fulān işde “Filan işten uzak durdu.” (4-3)

oħşaşıķlu “karışık” (< oħşa-“ benzemek” (EDPT 97)+ş- (ı)ķ+lu)

oħşaşıķlu boldı iş anın üze “İş ona karışık geldi.” (142-8))

sarquķ “sarkık” (< sarķ-(u)ķ)

sarḳuḳ boldı tutaḳ “Dudak sarktı.” (179-2)

uzaḳ “uzak” (< uza-ḳ)

uzaḳ bardı ol nėme içinde “O şeyden uzak durdu.” (4-8)

yörük “geçerli” (< yörü-k)

yörük ḳıldı işni “İşi geçerli kıldı.” (48-5)

3.3.1.20. -(I/U)m

Çoğunlukla fiilin bildirdiği hareketi adlandıran somut ve soyut isimler türetmiştir. Bu ek eklendiği fiilin miktarını ve ölçüsünü gösteren isimler de türetebilmektedir. Bu özelliklerinden dolayı bu kelimeler cümlede sıfat ve zarf olarak da görev yapabilmektedir. Bu ek ünlü ile biten fiillere doğrudan ünsüz ile biten fiillere ise yardımcı ünlü aracılığı ile bağlanmaktadır. Ekin yardımcı ünlüsü ünlü uyumlarına aykırılık göstermemektedir.

Metinde bu ekle türetilmiş kelimeler ve bunların kullanılış şekilleri şunlardır:

1. Fiilin bildirdiği eylemin yapılmasına konu olan, aracı olan, o işi yapmaya yarayan somut varlık adları ile bildirilen hareketin sonucunda ortaya çıkan ürün ya da durumu gösteren soyut kavram isimleri türetmiştir.

aġram “ ağırlık” (< aġra- “ağırlaşmak” (Paçacıoğlu 2006: 12)+m)

aġram ḳıldı aŋa yük “Yük ona ağırlık etti.” (27-6)

aslam “fayda, faiz” (< as+la- m, Paçacıoğlu 2006: 39)

aslam bėrdi aŋa “Ona fayda sağladı.” (7-8)

dürüm “iç, muhteva” (< dür- (ü)m)

bitig dürüminde fulān nėme bar “Yazının içeriğinde falan şey var.” (7-3)

keyim “giyim” (< key- (i)m)

keyim bėrdi tişige ŧalaķdın soŋra “Kadına boşandıktan sonra giyecek verdi.” (81-2)

-Şu örnekte ek *–ci* eki ile genişletilerek eylem sonucunda gerçekleşen durumu, işi yapan isim türetmiştir.

küçemci “zalim” (< küçe-m+çi, EDPT 698)

küçemledi küçemci “Zalim zulmetti.” (191-3)

yıldırım “yıldırım” (< yaltrı- (EDPT 923)+m)

yıldıradı yıldırım “Yıldırım parladı.” (42-2)

2. Aşağıdaki örneklerde ise ek fiilin bildirdiği eylemin gerçekleşme sürecini veya miktarını gösteren zarf ve sıfat görevinde kelimeler türetmiştir.

çaynam “lokma” (< çayna-m)

çaynam etni śūret ķıldı Taŋrı “Tanrı bir lokma eti suret yaptı.” (83-4)

ulam “sürekli” (< ula-m)

ulam bolmadı bitikler takı satġaşmaķ “Mektuplar ve ziyaret sürekli olmadı.” (35-3)

yarım “yarım” (< yar- (ı)m)

yarım beyt aydı “Yarım beyit söyledi.” (80-8)

-Şu örneklerde ise bu eki almış kelimeler ikileme oluşturmuşlardır:

bėrim alım “alışveriş” (< bėr-(i)m; < al-(ı)m)

berim alım ėdişdi anıŋ birle “Onunla alışveriş yaptı.” (118-3)

ķarım ķatımluķ “karışma, katılma” (< ɋar-(ı)m; < ɋat(ı)m)

ķarım ķatımluķ ėdişti anıŋ birle “Onunla karıştı, ona katıldı.” (109-5)

3.3.1.21. -mA

Fiil kök ya da gövdelerinden iş isimleri yapan ek kalıplaşma yoluyla yahut da kalıplaşmadan isim ve sıfat görevinde kullanılabilen birçok belirli nesne ve eşya ismi türetmiştir. (Ergin 1993: 176)

Banguoğlu *–mA* ekinin asıl işlevinin Eski Türkçeden bu yana sıfat türetmek olduğunu, bu sıfatların bir kısmının niteledikleri isimlerin düşmesiyle yoğun nesne anlatımları yüzünden zamanla kalıcı nesne isimlerine dönüştüklerini belirtmektedir (Banguoğlu 1986: 265-267). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de bu ekle türediğini tespit ettiğimiz kelimeler çoğunlukla kalıcı varlık isimleridir, daha az olarak da sıfat görevinde kullanılmışlardır. Bu ek fiillerden çeşitli anlamlarda isimler türetmiştir, bunları şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. Çeşitli eşya isimleri türetmiştir:

çalma "sarık" (< çal- "sarmak, dolamak"+ma, EDPT 420)

çalma sardı aŋa "Ona sarık sardı." (94-3)

sürme "sürme" (< sür-me)

közinge sürme ḳattı "Gözüne sürme sürdü." (178-7)

tügme "düğme" (< tüg- "düğümlemek"+ me)

tügme ḳoydı, urdı köŋlekge "Gömleğe düğme taktı, dikti." (36-7)

2. Fiilin bildirdiği eylemin sonunda ortaya çıkan ürünü gösteren ve yer anlamı taşıyan isimler türetmiştir.

eşme "kuyu" (< eş-me)

suwlu boldı eşme "Kuyu sulu oldu." (51-8)

üŋme "mezar" (< üŋ- "delmek, kazmak"+me, Paçacıoğlu 2006:629)

üŋmesin üŋeri berdi ölügge "Ölüye mezarını kazıverdi." (11-5)

3. Hastalık ismi türetmiştir:

isitme "sıtma" (< isit- "ısıtmak" (EDPT 243)+me)

ḳuydı aŋa isitmesi "Sıtması ondan döküldü, aktı." (21-3)

4. Yemek ismi türetmiştir.

sögülme "kebap" (< sögül- "kızarmak, pişmek" (EDPT 821)+me)

kėndüsi uçun sögülme ḳıldı er "Kişi kendisi için kebap yaptı." (154-4)

5. Niteleme ve belirsizlik sıfatları türetmiştir.

toḳuma "dokuma" (< toḳu- "vurmak" (EDPT 467) +ma)

toḳuma 'alemlü ton "Dokuma desenli elbise." (102-8)

3.3.1.22. -mAK

Geniş bir kullanım sahası olan *-mAK* eki, fiillerdeki soyut hareketi adlandırır ve onları isim biçimine sokar. Her türlü fiil kök ya da gövdesine gelerek onlardan geçici hareket adları veya kalıplaşma yoluyla da çeşitli anlamlarda kalıcı varlık ve kavram adları türetir. (Korkmaz 2003: 95-96)

Metinde tespit edilen örneklerde *-mAK* eki kendisinden sonra yükleme, yönelme, ayrılma ve bulunma hâli ekleri ile iyelik eklerini alabilmektedir. Bu eki almış kelimeler edatlarla yalın hâlde bağlanmaktadırlar.

Metinde bu ekle türetilmiş kelimeler ve ekin çeşitli işlevleri şöyledir:

1. Fiil kök ya da gövdelerine gelerek onlardan geçici hareket isimleri yapar. Bir başka ifadeyle fiilin bildirdiği eylemi bir varlığı karşılamadan adlandırır.

alınmaḳ "edinmek, almak" (<al-(ı)n-maḳ)

assu alınmaḳ "Faydalanmak." (21-5)

aytmak “söylemek” (< ay-t-maḳ)

aytmaḳ “söylemek” (107-8)

baḳmaḳ “bakış” (< baḳ-maḳ)

yinçgeledi anıŋ içinde baḳmaḳnı “Onun bakışını inceledi.” (38-3)

barmaḳ “göçmek, hicret etmek” (< bar-maḳ)

köçe barmak “Göçmek, göçüvemek.” (113-3)

ewürmek “çevirmek, değiştirmek” (< ewür-mek)

ewürmek tiledi sözni “Sözü çevirmek, değiştirmek istedi.” (220-3)

içmek “içmek” (< iç-mek)

perhîz ḳıldı ot içmek uçun “İlaç içmek için perhiz yaptı.” (185-1)

ilmek “bağlamak” (< il- “bağlamak”+mek)

kerçemük ilmek “(Güreşte) bağda sarmak.”

ḳatmaḳ “katmak” (< ḳat-maḳ)

ol nėrseni könjülge ḳatmaḳ “O şeye gönül bağlamak.” (130-6)

kezigleşmek “nöbetleşmek” (< kezig “nöbet” (EDPT 758)+leş-mek)

kezigleşmek “Nöbetleşmek.” (108-7)

ḳopmaḳ “yükselmek, kalkmak” (< ḳop-“yükselmek” (EDPT 580)+maḳ)

ḳopmaḳ tiledi andın iş uçun “İşinden dolayı kalkmak için izin istedi.” (211-6)

körmek “görmek” (< kör-mek)

ay körmek “Ay görmek.” (217-3)

meŋzeşmek “benzeşmek” (< meŋiz+e-ş-mek)

meŋzeşmek “Benzeşmek.” (118-5)

oķımaķ “okumak” (< oķı-maķ)

oķımaķ tiledi andın “Onu okumak istedi.” (204-4)

ölmek “ölmek” (< öl-mek)

zulum birle ölmek “Zulüm ile ölmek.” (209-4)

örtmek “örtmek, gizlemek” (< ört-mek)

örtmek tiledi andın yaşru sözni “Ondan gizli sözü örtmesini istedi.” (214-6)

saķlamak “saklamak, gizlemek” (< saķla-maķ)

saķlamaķ uçun ısbarladı aŋa nėmeni “Nesneyi ona saklamak için emanet etti.” (218-6)

yörimek/yörümek “yürümek” (< yöri-mek)

küçsüz ķıldı aŋa yörimek “Yürümek onu güçsüz kıldı.” (23-7)

tün ilkinde yörümek “Akşam yürümek.” (7-4)

2. Fiillerden çeşitli anlamlarda kalıcı isimler türetmiştir.

ayrışmaķ “ayrılık” (< ayır- (ı)ş- maķ)

ayrışmaķ “Ayrılık.” (117-2)

aldamaķ “aldatmak, büyülemek, hile yapmak” (< al+da-maķ)

yawuttı ol ikisini aldamaķġa “O ikisini hile ile bir araya getirdi.” (106-4)

bayımaķ “naz” (< bayı- “naz etmek” (ME, 157-2)+maķ)

bayımaķ “naz etmek” (38-7)

bėrmek “verme, bağış” (< bėr-mek)

tapladı bėrmekni “Bağışı kabul etti.” (178-6)

bükürtmek “nişane, hedef” (< bükürt-mek)

tėgdi ok bükürtmekge “Ok, hedefe değdi.” (45-5)

çaķmaķ “çakmak” (< çaķ-maķ)

otsuz boldı çaķmaķ “Çakmak ateşsiz kaldı.” (10-4)

dayınmaķ “ayak kayması, düşmek” (< tay-(ı)n- “kaymak” (EDPT 567)+maķ)

dayınmaķın istedi anıŋ “Onun düşmesini istedi.”(173-4)

dölenmek “huzur” (< dölen- “rahat etmek” (EDPT 177)+ mek)

köŋül dölenmeki “Gönül rahatlığı, huzur.” (44-5)

ekismek “indirim” (< ekis- “eksilmek”+ mek)

ekismek tiledi bahadın “Fiyattan indirim istedi.” (211-5)

etmek “ekmek” (< et-mek, EDPT 60)

şanardı etmek “Ekmek küflendi.” (168-2)

iglemek “rahatsızlık, sızı” (< ig+ “hastalık”+le-mek)

köŋül iglemeki “Gönül sızlaması, huzursuzluk.” (68-6)

işlemek “işlemek, çalışmak” (< iş+le-mek)

işlemek tiledi andın “Ondan çalışmasını istedi.” (213-8)

ķarşanmaķ “zulüm, baskı” (< ķarşan- “zahmete katlanmak” (ME 125-6) + maķ)

ķarşanmaķ “Zulüm, baskı.” (34-8) ?

küymek “vade, mühlet” (< küy-“beklemek” (EDPT 754)+ mek)

küymek tiledi andın “Ondan vade istedi.” (211-2)

ozmaḳ “yarış, ileri geçme” (< oz- “geçmek” (EDPT 279)+ mek)

oḳ atıştılar ozmak uçun “Yarışmak için ok atıştılar.” (200-2)

örtenmek “yanık, göynük” (< örte- “yakmak” (EDPT 208)+n- mek)

köynük, örtenmek “Yanık.” (138-3)

satġaşmaḳ “ziyaret” (< satġa-ş- (EDPT 800)+ maḳ)

ulam bolmadı bitigler taḳı satġaşmak “Mektuplar ve ziyaret devamlı olmadı.” (35-3)

ārzūluġ boldı anıŋ satġaşmaḳınġa “Onun ziyaretini istedi, ziyaretine istekli oldu.” (174-5)

toḳumaḳ “dokuma” (< toḳu- “vurmak”+ maḳ)

yufḳaladı toḳumaḳnı “Dokumayı gevşetti.” (230-5)

tutunmaḳ “sabır” (< tut-(u)n- “ kendine hâkim olmak” (EDPT 458)+ maḳ)

ḳuydı Taŋrı anıŋ köŋlinge tutunmaḳnı “Tanrı onun gönlüne sabrı verdi.” (21-8)

umaḳ “güç, kuvvet” (< u-maḳ)

umaḳ, küç, ol ḳuvvet “Kuvvet, güç, o kuvvet” (49-6)

yarmaḳ “para” (< yar-maḳ, EDPT 969))

ötünç bėrdi aŋa yarmaḳlarnı “Ona paraları ödünç verdi.” (23-5)

-Şu örnekte bu ekle türetilmiş kelimenin sıfat görevinde kullanıldığını görmekteyiz.

ilmek “ilmek” (< il-mek)

ilmek tügün “İlmek şeklinde düğüm.” (19-4)

3. Kalıcı isimler dışında *–mAK* eki ile yapılmış geçici hareket isimleri başka bir yapım eki almazlar; ancak *+lIK*, *+lUK* eki ile özel bir kullanım ile yine fiilini bildirdiği eylemi anlatan soyut isimler yaparlar. (Güvenç 2004: 178)

açılmaḳlıḳ “açılma” (< aç- (ı)l-maḳ+lıḳ)

istedim nėrseniŋ açılmaḳlıḳını “Nesnenin açılmasını istedim.” (218-2)

bitürmeklik “bitirme” (< bit-(ü)r- mek+lik)

iş bitürmeklik “İş bitirme.” (96-4)

kirmeklik “girmek, giriş” (< kir-mek+lik)

destūr tiledi bėgge kirmeklikge “Beyden girmek için izin istedi.” (214-8)

3.3.1.23. -mAn

İşlek olmayan ve metinde yalnızca bir kelime türettiği tespit edilen bir ektir. Fiilin bildirdiği eylemin sürekliliğini anlatan kalıcı varlık ismi türetmiştir.

tegirmen “değirmen” (< *tegir-men, EDPT 486)

tezgindürdi tegirmenni “Değirmeni çevirdi.” (47-4)

3.3.1.24. -mAz

Olumsuzluk anlamı taşıyan bir sıfat-fiil eki olmasına rağmen iki kelimede soyut anlam taşıyan kalıcı isimler türetmiştir. Ekin sonundaki *z* sesinin sızıcılaşarak *s*’ye dönüştüğü görülmektedir.

dölenmes “kararsız” (< dölen- “kararlı olmak, sağlam olmak” (ME, 44-4)+mes)

dölenmes ḳıldı anı “Onu karasız kıldı.” (26-2)

umaz/umas (< u-maz)

(1) “yoksulluk”

umazķa tegürdi anı “Onu yoksullaştırdı.” (39-5)

(2) “güçsüzlük”

umas ķıldı anı “Onu güçsüz kıldı.”

3.3.1.25. -mIş

Aslında geçmiş zaman ifadesi taşıyan bir sıfat-fiil eki olan *–mIş*, bu işlevinin dışında bazı kelimelerde somut ve soyut kalıcı isimler türeterek yapım eki görevi de üstlenmiştir. Ek kalınlık-incelik uyumuna uyarken daima düz şekilli olması yüzünden düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı düşmektedir. Bu ekle türemiş kelimeler hâl eki ve iyelik eki alabilmektedir. Metinde bu ekle yapılan kalıcı isimler şunlardır:

çıġmalanmış “belirsiz” (< çıġmalan-mış)

seçdi çıġmalanmışnı “Belirsizi seçti, belirsiz olanı açığa çıkardı.” (86-8)

keleşmiş “sözlü, nişanlı” (kele- “Moğ. konuşmak” (Paçacıoğlu 2006: 306)+ ş-miş)

cüftlendürdi aŋa keleşmişini “Onunla nişanlısını evlendirdi.” (27-2)

soyurķamış “hediye” (< soyurķa- “ armağan vermek” (EDPT 860)+mış)

ķabūl ķıldı soyurķamışnı “Hediyeyi kabul etti.”(146-3)

yėmiş “meyve” (< yė-miş)

yėmiş çıķardı yıġaç “Ağaç meyve verdi.” (12-6)

3.3.1.26. -mUr

İşlek olmayan bir fiilden isim yapım ekidir. Metinde yalnızca bir örneğini tespit ettiğimiz ek, fiilin bildirdiği eylem sonunda ortaya çıkan ürünü anlatan somut varlık ismi türetmiştir.

yaġmur “yağmur” (< yaġ-mur)

dıyıldı yaġmur “Yağmur dindi.” (21-2)

3.3.1.27. -(I/U)n

Eski Türkçede fiillerden isim ve yer yer sıfatlar türeten ek (Gabain 2000: 54) *Mukaddimetü'l-Edeb*'de de işlek olarak kullanılan fiilden isim yapım eklerindendir. Fiil kök ya da gövdelerinden fiilin bildirdiği eylemi tasvir eden, eylemin yapılmasına konu olan veya eylemin sonucunda ortaya çıkan ürünü gösteren daha çok somut isimler türetmiştir. Bu ekle türetilen kelimeler az da olsa sıfat görevinde kullanılmıştır. Ek ünlü ile biten fiillere doğrudan ünsüzle biten fiillere ise yardımcı ünlü aracılığı ile bağlanabilmektedir. Ekin yardımcı ünlüsü ünlü uyumları bakımından bir aykırılık göstermez.

Metinde bu ekle türetilmiş kelimeler ve bunların kullanılış şekilleri şöyledir:

1. Fiillerden çeşitli anlamlarda isimler türetmiştir:

-Eylemin yapılışını tasvir eden ve bu eylem sonunda ortaya çıkan ürünü karşılayan isimler türetmiştir:

aḳın “akın” (< aḳ-(ı)n)

aḳın ėtti anlar üze “Onlar akın etti.” (48-1)

bulun “esir, tutsak” < bul- (u)n, EDPT 343)

boşadı bulunnı “Esiri serbest bıraktı.” (25-6)

ekin “ekin, buğday” (< ek- (i)n)

ekin biçesi boldı “Ekin biçilecek oldu.” (8-8)

tügün “düğüm” (< tüg-(ü)n)

yeşti tügünni “Düğümü çözdü.” (19-3)

yaġın “yağmur” (< yaġ-(ı)n)

yaġın birle yoḳattı Taŋrı anlarnı “Tanrı onları yağmur ile yok etti, helâk etti.” (15-6)

yıġın “yığın” (< yıġ-(ı)n)

yıġın ėtdi bodunlar “Boylar toplandı.” (150-1)

yışın “şimşek, yıldırım” (< yaşu-n, EDPT 979)

yışnadı yışın “Şimşek çaktı.” (42-2)

-Organ adları türetmiştir:

boġun “eklem, mafsal” (< boġ-(u)n)

azın azın çıḳdı boġun “Eklem yavaş yavaş çıktı.” (160-6)

ėgin “eğin, omuz” (eg- (i)n, EDPT 169)

egin tonı keydürdi “Omuz giysisi giydirdi.” (104-7)

2. Sıfat görevinde kullanılabilen kelimeler türetmiştir:

uzun “uzun” (< uza-n, EDPT 288)

uzun eteklig terincek “Uzun etekli elbise, örtü.” (103-3)

yaḳın “yakın” (< yaḳ- (ı)n, EDPT 904)

yaḳın ḳoŋşılıḳ ḳılıştı anıŋ birle “Onunla yakın komşuluk etti.” (113-1)

3.3.1.28. –(I/U)r

Bir örneği vardır:

ögür “topluluk, grup” (< üg- “yığmak, toplanmak”+ (ü)r, Paçacıoğlu 2006: 626))

bir ögür kişi ıddı anıŋ tapa “Ona bir grup kişi gönderdi.” (41-3)

3.3.1.29. -sA

İki örneği vardır. Örneklerin birinde soyut isim, diğerinde ise eşya ismi yapmıştır.

unutsalıq"unutma" (< unut-sa+lıḳ, Paçacıoğlu 2006: 612)

unutsalıḳġa kemişdi anı "Onu unutmaya bıraktı, unuttu." (205-7)

yelpise "yelpaze" (yėlpi- (EDPT 920)+ se)

yelpise "Yelpaze." (97-8)

3.3.1.30. -(I/U)ş

Eski Türkçe döneminden beri işlek olarak kullanılan ek o dönemde de metnimizde olduğu gibi ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere ise yardımcı ünlü aracılığı ile bağlanmaktadır (Gabain 2000: 55). Ekin yardımcı ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık göstermemektedir. Ek, fiil kök ya da gövdelerinden bir işin sonucu olan ve ürünü olan somut ve soyut kalıcı isimler türetmiştir. (Korkmaz 2003: 106)

Bu ekle türetilmiş isimlerin işlevleri şöyledir:

1. Bu ekle türetilmiş isimlerin çoğu bir varlık ya da kavramın kalıcı adı olan somut isimlerdir:

boġış "boğum, eklem" (< boġ- (EDPT 311)+(ı)ş)

endāmından çıḳtı boġış "Eklem yerinden çıktı." (160-6)

saqış "hesap" (< saḳ- "saymak" (ı)ş, EDPT 816)

yinçgelik ḳılıştı anıŋ birle saḳış içinde "Onunla hesapta incelik kılıştı, nezaket gösterdiler." (113-8)

sançış "savaş" (< sanç- "saplamak"+ (ı)ş, EDPT 836)

sançışġa turuştı anıŋ birle "Onunla savaşa başladı." (109-7)

uruş “savaş” (< ur-(u)ş)

iki yanıŋa kemişti erenlerni uruş içinde “Erleri savaşta iki yanına koydu.” (76-1)

ülüş “pay, hisse” (< üle- “paylaştırmak”+ (ü)ş, EDPT 153)

seçi bėrdi aŋa ülüşini duralıḳdın “Onun evdeki hakkını, hissesini ayırdı.” (16-4)

2. Bu ekle türetilen isimlerin bir kısmı ise fiilin bildirdiği eylemi tasvir eden daha çok soyut isimlerdir.

kėŋeş “danışma, müşavere” (< keŋe- “danışmak” (EDPT 734)+ ş)

keŋeş “Danışma.” (47-5)

oḫşaş “benzer, eş” (< oḫşa- “benzemek” (EDPT 97)+ş)

oḫşadı aŋa, ol oḫşaş “Ona benzedi, benzer.”(34-7)

otruş “oturuş, oturma” (< otur-(u)ş-)

keŋlik ḳılıştılar otruşlarında “Rahat oturdular, oturmalarında rahatlık gösterdiler.”

ulaş “sürekli” (< ula- (EDPT 126)+ş)

ulaş ḳıldı işni “İşi sürekli yaptı, sürdürdü.” (33-8)

3.3.1.31. (I/U)-t

Fiil kök ve gövdelerinden çeşitli anlamlarda somut ve soyut isimler türeten fazla işlek olmayan bir ektir. Daha çok kalıcı eşya ve varlık isimleri türeten ek ünlüyle biten kelimelere doğrudan eklenirken ünsüzle biten kelimelere bazen yardımcı ünlü yardımıyla bazen de doğrudan eklenebilmektedir. Ekin yardımcı ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna uymakla birlikte düzlük-yuvarlaklık uyumu için bir kararlılık göstermemektedir (Güvenç 2004: 189).

Mukaddimetü'l-Edeb'de bu ekle türetilmiş kelimeler isim görevinde kullanılmışlardır. Bu isimlerin çoğu kalıcı eşya ya da varlık adı olan somut isimlerdir. Bu kelimeler şunlardır:

artut "hediye" (< ert- "hediye vermek" +(ü)t), EDPT 204)

artut bėrdi aŋa "Ona hediye verdi." (22-2)

ayrıt "fark, ayrılık" (< ayır-(ı)t)

ayrıt kemişdi nėmeler arasında "Nesneler arasında fark koydu, nesneleri ayırdı." (84-4)

qawut "sık" (< *ḳaġ- (u)t, EDPT 610)

ḳawut boldı yaş ot "Taze ot sıklaştı." (145-1)

münüt "binit" (< bin- (i)t)

münüt bėrdi aŋa atnı "Ona atı binit verdi." (4-3)

sarqut "artık, kalıntı" (< sarḳ-(ı)t)

sarḳut ḳoydı iđiş içinde "Kabın içinde artık bıraktı." (13-5)

3.3.1.32. –(I/U)z

Çok işlek olmayan bir fiilden isim yapım ekidir. Eski Türkçede tek heceli ve birden fazla heceli fiillerden sınırlı sayıda isim türetmiş bir ektir (Gabain 2000: 55).

Mukaddimetü'l-Edeb'de bu ekle türetilmiş kelimeler çoğunlukla isim görevindedir. Bir örnekte ekin türettiği kelimenin zarf görevinde kullanıldığı görülmektedir: *yetiz* "mükemmel, tam". Bu ekle türetilmiş kelimeler şunlardır:

boġaz/ boġuz "boğaz" (< boġ-uz, Paçacıoğlu 2006: 95)

tartdı bıçaḳnı boġazı üze "Bıçağı boğazına çekti." (37-4)

boguzlaştılar "Boğazlaştılar."

köz “göz” (< *kö-z, krş kör, kör-)

aḳtı yaş anıŋ közindin “Onun gözünden yaş aktı.” (170-4)

söz “söz” (< sö-z, Paçacıoğlu 2006: 500; Gabain 2000: 55))

köŋülge düşmes söz sözledi “Hoşa gitmeyen söz söyledi.” (5-4)

yėtiz “mükemmel, tam” (< yėt-(i)z, EDPT 894)

yėtiz bişürdi etni “Eti tam pişirdi.” (7-7)

3.3.2. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

İsim kök ve gövdelerinden yeni varlık ya da kavram adları türeten eklerdir. Metinde tespit ettiğimiz eklerin bir kısmı işlekken bir kısmı sınırlı sayıda kelimede görebildiğimiz az kullanılan eklerdir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit ettiğimiz isimden isim yapım ekleri ve bunların işlevleri şöyledir:

3.3.2.1. +AgU/ +GU

Sayı isimlerinden birliktelik ve topluluk anlamı taşıyan isimler türeten ek, metinde yalnızca *iki* sayı ismine getirilmiştir. Kelimelerin birinde *iki* (2) sayısının sonundaki ünlünün eridiğini ve ekin kelimeye doğrudan eklendiğini, diğerinde ise *iki* (2) sayısının sonundaki ünlünün korunduğunu, bu kez ekin başındaki ünlünün eridiğini görmekteyiz.

İkinci örnekte bu ekle türemiş kelimenin yükleme hâli eki aldığını görmekteyiz. Bu kelimeler şunlardır:

ikegü “ikisi, her ikisi” (< iki+egü)

ortaḳ boldılar ikegü “İkisi ortak oldular.” (139-2)

ikigü “ikisi” (< iki+gü)

yawuḳ keldürdi ol ikigüni aldamaḳġa “O ikisini hile ile yakınlaştırdı.” (106-4)

3.3.2.2. +AK

Eklendiği isimlerden anlamı küçültülmüş ve daraltılmış yeni isimler türeten ek genellikle tek heceli isimlere eklenmiştir. Ek somut varlık ve eşya adları ile organ adları türetmiştir. Ek metinde tespit edilen kelimelerde ünlü uyumlarına bir aykırılık göstermez. Metinde bu ekle türetildiğini tespit ettiğimiz kelimeler şunlardır:

1. Eşya ve varlık adları türetmiştir:

butaḳ "budak, dal" (< but+aḳ, Paçacıoğlu 2006: 104)

titredi butaḳ oġlaġuluḳdın, tėprendi budaḳ meyve köplükindin "Dal meyvelikten sallandı, dal meyvenin çokluğundan sallandı." (169-3)

duvaḳ "kapak" (< tug "kapak, tıkaç" (Paçacıoğlu 2006: 580)+ aḳ)

duvaḳ urdı küweçge "Çanağa kapak koydu." (8-6)

2. İnsan vücuduyla ilgili organ adları türetmiştir:

yaŋaḳ "yanak" (< yan+ aḳ, EDPT 948)

uluġluḳdın ḳıyşturdı yaŋaḳını "Kendini büyük gördüğü için yanağını çevirdi, yüzünü döndü." (74-3)

3.3.2.3. +An

Türkçede işlek olmayan eklerdendir. Ekin çok belirgin bir işlevi yoktur. Eklendiği köklerin genel olan anlamlarını belirginleştiren, daha belirli ve özel anlam taşımasını sağlayan bir ektir. (Ergin 1993: 165) Metinde yalnızca iki kelimede varlığını tespit ettiğimiz ek bir örnekte kendisinden sonra çokluk eki almıştır.

eren "kişi, insan" (< er "kişi"+ en)

artġaru baġladı ẽrenler bilekini "Kişiler bileğini arkaya bağladı." (82-6)

oġlan "oğlan" (< oġul "evlat" +an)

saḳal çıḳardı oġlan “Oğlan sakal çıkardı.” (6-6)

3.3.2.4. +Ay

Eklendiği isimlere ilgi ifadesi katan fazla işlek olmayan bir ektir. Metnimizde yalnızca *+ey* şekli tespit edilen ek ünlü uyumlarına aykırılık göstermemektedir. Ekin Harezm Türkçesinde *+ay* şekli de mevcutken Eski Türkçede ek *ġ* ve *g* ünsüzü olmak üzere dört şekillidir (*+ġay/ +gey/ +ay/ +ey*) (Güvenç 2004: 31).

Türettiği “*güney*, *ḳuzay*” kelimelerinde de eklendiği isme yön ilgisi katan ek *Mukaddimetü’l-Edeb*’de tespit ettiğimiz kelimelerde de çoğunlukla bir yön ilgisi katmış, yahut da kelimede var olan yön anlamını pekiştirmiştir.

dükey “çift” (tük “birkaç” +ey, Paçacıoğlu 2006: 592)

dükey boldılar “Çift oldular.” (147-4)

iley “ön” (< il “ön” (Paçacıoğlu 2006: 250)+ ey)

arḳurdı ileyinde “Önüne çıktı.” (134-7)

kücey “güç, zor” (< küç “güç, zor”+ ey)

kücey ḳıldı anıŋ üze işni “İşi ona zorlaştırdı.” (74-7)

yükey (< yük “üst” (Paçacıoğlu 2006: 721)+ ey)

yükey erür iđi “Tanrı yücedir.” (206-5)

3.3.2.5. +At

İşlek olmayan bir ektir. Metinde bir örnekte tespit ettiğimiz ekin işlevi ile ilgili tam olarak bir şey söylemek mümkün olmasa da Türkiye Türkçesinde kullanılan gölet kelimesindeki ekle aynı işlevde olduğu izlenimi doğmaktadır. Bir fiilden isim yapım eki olabileceği de düşünülebilir. Zira tepit ettiğimiz kelime Moğolca *bög* “set, tıkaç” ve *böge-* “suyun önünü kapayıp toplanmasını sağlamak” (Tietze 2002: 380) kelimeleriyle ilgili görünmektedir.

böget “gölcük, büvet”

taşıldı böget “Gölet taştı.” (158-1)

3.3.2.6. +CA

Eklendiği millet adlarından o millete ait lisan adları türeten ya da eklendiği isme kuvvetlendirme anlamı katan bir ektir. Ünsüzü bakımından hem sedalı hem sedasız şekli bulunan ekin metnimizde yalnız ince ünlülü şekline rastlasak da ek ünlü uyumlarına bağlı görünürken ünsüz uyumuna aykırı düşebilmektedir. Eski Türkçede ekin yalnız sedasız yani ç’li şekilleri bulunmasına rağmen (Gabain 2000: 43) bu dönemde ekin ünsüz bakımından çeşitlendiği görülmektedir.

Metinde bu ekle türetildiğini tespit ettiğimiz kelimeler ve ekin işlevleri şöyledir:

1. Millet adlarından o millete ait lisan isimleri türetmiştir.

‘Acemîce “Farsça” (Bu kelimenin karşılığı eserin sözlük bölümünde “yabancı dile konuşmak” anlamında verilmişse de kelimenin metnin diğer yerlerindeki kullanımlarından hareketle kasdedilenin Farsça yani Acemler tarafından konuşulan dil olduğu anlaşılmaktadır.)

‘acemİce sözleştiler “Farsça konuştular.” (200-8)

‘Arabîce “Arapça”

‘arabîce sözledi ‘acemİ “Yabancı Arapça konuştu.” (8-1)

Türkçe “Türkçe”

Türkçe sözleştiler “Türkçe konuştular.” (200-8)

2. Eklendiği kelimenin anlamını kuvvetlendirmiştir. Tarz ifade eden bu kelime cümlede zarf görevinde kullanılmıştır. Bu kelimedeki ek eşitlik hâli ekinin kalıplaşmış şekli izlenimi vermektedir.

yönçe “uygun” (< yön “taraf, yön”+ çe, Paçacıoğlu 2006: 709)

yönçe ḳoyı bėrdi aŋa Taŋrı hayır sebeblerini “Tanrı ona hayır sebeplerini uygun/ca koydu.” (96-1)

3.3.2.7. +CAK

Metinde yalnız bir kelimede tespit ettiğimiz ek zaman bildiren bir kelimeye gelerek onun anlamını pekiştirmiştir. Bu kelime cümlede zarf görevinde kullanılmıştır. Eski Türkçe döneminde yalnızca *+çAK* şekli olan ekin (Gabain 2000: 43) başındaki ünsüzün bu dönemde sedalı şeklinin de olduğu görülmektedir.

ėrtecek “sabahleyin” (< ėrte “erken, sabahın erken vakti” (EDPT 202)+ cek)

ėrtecek keldi anıŋ üze “Ona sabahleyin geldi.” (111-2)

3.3.2.8. +CI

İsimlere gelerek o ismin bildirdiği varlık, nesne, iş ya da durumla ilgili meslek veya uğraşı adı yapan işlek bir ektir. Ek Eski Türkçede *+çı*, *+çi* şeklinde iken metnimizde ekini ünsüzünün çeşitlenerek *+cı*, *+ci*, *+çı*, *+çi* şeklinde kullanıldığını, ünlüsünün ise yine dar şekilli olarak devam ettiğini görmekteyiz. Güvenç, Harezm Türkçesinin diğer eserlerinde ekin Eski Türkçedeki gibi yalnızca sedasız şeklinin bulunduğunu belirtirken (Güvenç 2004) *Mukaddimetü’l-Edeb*’den aldığı *sökelcilik* “hastabakıcılık” kelimesinde ekin sedalı şekli görülmektedir. Metinde bu ekle türetildiğini tespit ettiğimiz kelimeler ve işlevleri şöyledir:

1. İsimlerden o ismin karşıladığı varlık ya da kavramla ilgili meslek ve uğraşı adları türetir. Bu isimler o meslek veya uğraşıyı değil o işi kendisine meslek edinmiş kişiyi karşılarlar:

-Şu kelime sıfat görevinde kullanılmıştır.

aḳıncı “akıncı” (< aḳ-ın+ “akın, sel” (EDPT 87)+ cı)

aḳıncı er “Akıncı kişi.” (48-2)

awçı “avcı” (< aw+çı)

awsuz ḳaytdı awçı “Avcı avsız döndü.” (24-5)

bertükçi “kırıkçı, sınıkçı” (< bert- “kırmak” (EDPT 358)+ (ü)k+ çi)

aşıladı sünüklerni bertükçi “Sınıkçı kemikleri birleştirdi, kaynattı.” (72-5)

satıġçı “satıcı, tüccar” (< sat-ıġ+ çı)

yoḳsuz boldı satıġçı “Tüccar yoksul oldu.” (17-3)

2. Eklendiği ismin ifade ettiği anlamı geçici ve sürekli üstlenen, o işi yapmayı alışkanlık veya huy edinmiş kişi anlamında isimler türetir:

başçı “başta olan, uyulan” (< baş+çı)

uyasu kişi, başcı “Uyulacak kişi, önder.” (149-8)

bükürçi “yatalak” (< bükür- i “iki büklüm, kambur” (Paçacıoğlu 2006: 116)+ çi)

bükürçi “Yatalak.” (11-4)

közdemci “gözcü, gözlemci” (< köz+dem+çi, Paçacıoğlu 2006: 367)

közdemci boldı anıŋ üze “Ona gözcü oldu.” (62-8)

savcı “haberci, elçi” (< sav “haber”+ cı)

ıddı aŋa yalġuz savcını taḳı bitigni “Ona yalnız haberciyi ve mektubu gönderdi.” (10-8)

şafā’atçı “ şefaatçi, bağışlayıcı” (< Ar. şafā’at “bağışlama”+ çı)

şafā’atçı ketürdi aŋa Taŋrını “Tanrı’yı ona şefaatçi kıldı.” (11-8)

yalġancı “yalancı” (< yalġan “yalan”+ cı)

yalġancı buldı anı “Onu yalancı buldu.” (5-6)

3. Bu ekle türetilen isimlerin meslek adı değil o meslekle ilgilenen kişiyi ifade ettiğini belirtmiştik. Bu ekle türetilmiş isimler *+lıḳ/ +lik* eki ile genişletilerek o meslekle ilgilenen şahsı değil mesleği ifade eden isimlere dönüşürler. (Ergin 1993: 148)

sökelcilik "hasta bakıcılık" (< sök- el "hasta" (EDPT 820)+ ci+ lik)

sökelcilik ḳıldı aŋa "Ona hasta bakıcılık yaptı." (79-3)

3.3.2.9. +çIK / +cUK

Harezm Türkçesi metinlerinde az rastlanan ve eklendiği isme küçültme, benzerlik ilgileri katan bir ektir. Harezm Türkçesinin diğer eserlerinde yalnızca *+çuḳ* şekli bulunan ekin (Güvenç 2004: 40) metnimizde *+çıḳ* ve *+cük* şekilleri bulunmaktadır. Bu bakımdan ek, ünlü ve ünsüz uyumlarına uygun görünmektedir.

Ekin Eski Türkçedeki durumuyla ilgili olarak Gabain, *+sIG* ekiyle *+çIG* ekini aynı maddede ele almış; ekin *ç*'li şeklinin sonradan ünsüz uyumları yoluyla oluştuğunu ifade ederek kelimeye "gibi, benzer" anlamları kattığını belirtmiştir (Gabain 2000: 48).

Metnimizde bu ekle türediğini tespit ettiğimiz kelimeler şunlardır:

balçıḳ "çamur" (DLT'de *balk* "çamur" (I-379/12) ve *balçık* "çamur " (I-248/3) kelimeleri geçmektedir. Kelime *balk+çıḳ> balçıḳ* şeklinde oluşmuş olmalıdır.)

bulġandı balçıḳġa "Çamura bulandı." (168-8)

üpürcük "saçak, püskül" (*Mukaddimetü'l-Edeb* dışında başka bir eserde görülmeyen bu kelimenin *pürçük/ pürçek* "kakül, saç, yaprak" ve (DLT ve Tarama Sözlüğü) *pür* "ince yaprak" (Tarama Sözlüğü) kelimeleri ile ilişkili olabileceği düşünülebilir.)

ton üpürcüki "Elbise püskülü." (226-6)

3.3.2.10. +dAş

Eski Türkçeden beri belirli bir kullanım sahası olmasına rağmen işlekliğini koruyan bir ektir. Bu ek eklendiği simlerden eşlik, ortaklık, mensubiyet ve bağlılık ifade eden yeni isimler türetmektedir (Ergin 1993: 158). Eski Türkçede hem *t*'li hem *d*'li şekilleri

bulunan ekin (Gabain 2000: 46) Muķaddimetül'l Edeb'de ve Harezm Türkçesinin diğer eserlerinde yalnızca *d*'li şekli bulunmaktadır (Güvenç 2004: 43). Bu yüzden ek ünsüz uyumuna aykırılık göstermektedir. Ekin ünlüsü ise ünlü uyumlarına uymaktadır.

Metinde isim ve sıfat görevinde kullanılabilen kelimeler türeten ekin işlevleri şöyledir:

1. Şu kelimelerde ek mensubiyet ve bağlılık ifade eden isimler türetmiştir.

ķarındaş "kardeş" (< ķarın+ daş)

ķarındaş tutuştılar "(Birbirlerini) kardeş saydılar." (125-2)

ķoldaş "yoldaş, arkadaş" (< ķol+ daş)

ķoldaş ķılu bėrdi aŋa nėrseni "Ona nesneyi yoldaş kılıverdi." (4-6)

2. Aşağıdaki kelimelerde ise ekin birliktelik, ortaklık ifade eden isim ve sıfat türettiği görülmektedir.

antdaş " sözdeş, söz kesişilen kişi" (< ant "yemin"+ daş)

ol anıŋ antdaşı "O, onun sözleştiği kişi." (119-3)

rāzdaş "sırdaş" (< Far. rāz "sır"+ daş)

rāzdaş erenler "Sırdaş kişiler." (125-2)

sözdeş "muhatap" (< söz "söz, konuşma"+ deş)

sözdeş "Muhatap." (89-2)

3.3.2.11. +dAm

Eski Türkçede seyrek olarak kullanılan ek (Gabain 2000: 46) *Mukaddimetü'l-Edeb*'de ve Harezm Türkçesinin diğer eserlerinde bir iki kelimede varlığını sürdürmektedir. Metnimizde yalnızca *+dem* şekli bulunan ek soyut kavram ve durum isimleri türetmiştir. Bu kelimelerden birisi *+ci* ekiyle genişletilerek meslek veya uğraşı adına dönüşmüştür.

erdem “erdem” (< er+dem, EDPT 206)

erdem körküzdi uruşda “Savaşta erdem, üstünlük gösterdi.” (60-1)

közdemci “gözcü” (< köz+dem+çi, Paçacıoğlu 2006: 367)

közdemci boldı anıŋ üze “Ona gözlemci oldu.” (62-8)

3.3.2.12. +duķ

Eski Türkçede *+duruķ*, *+dürük* şekli bulunan ek (Erdal 1991: 104) *Mukaddimetül-Edeb*’de yalnız bir kelimede vardır ve *+duķ* şeklindedir. Erdal ekteki bu değişimi kısalma olarak nitelemekte ve bunun nedeni olarak *orun+duk* kelimesini örnek vererek *r* ayrışmasını göstermektedir. (Erdal 1991: 105)

Ekin türettiği isimlerin geneline bakıldığında *-n* ve *-l* ünsüzüyle biten insan ve hayvanlara ait organ adlarına gelerek onlardan “tutan, durduran” anlamında işin yapılmasını sağlayan araç, gereç ve benzeri isimler türettiği görülmektedir (Korkmaz 2003: 46). Metnimizde ek bu işleviyle bir kelimede tespit edilmiştir.

burunduķ “burunluk, burun kıskacı” (< burun+ duķ, EDPT 368)

burunduķ ɋoydı tėvėge “Deveye burunluk taktı.” (94-2)

3.3.2.13. +GA/ +KA

İşlek olmayan bir ektir. Türkçede birkaç kelimede donmuş bir şekilde görülmektedir. Gabain, Eski Türkçede *+KA* şekli bulunan ekle ilgili *başķa* “başka” ve *ürke* “daima” örneklerini vermiş ve ekin yaklaşma hâli eki ile seslerinin aynı olmasına dikkat çekmiştir (Gabain 2000: 45). Korkmaz da bu benzerliği ele alarak *başķa*, *özge*, *birge* “beraber” kelimelerinin yönelme hâli eki *+KA*, *+GA*’nin kalıplaşması sonucu oluştuğunu belirtir (Korkmaz 2000: 12). Ergin ise *başķa* ve *özge* kelimelerinin aynı anlama geldiğini ve kökün dışındakini ifade ettiğini söylemektedir (Ergin 1993: 166).

Metnimizde iki kelimede varlığını tespit ettiğimiz ekin *+ge* ve *+ķa* şekli bulunmaktadır. Bu hâliyle ek iki kelimede de ünlü ve ünsüz uyumlarına uygunluk göstermektedir. Ek

türettiği isimlerden birisine küçültme anlamı katmıştır. Diğerinde ise kökün dışındakini işaret eden bir kelime türetmiş ve bu kelime sıfat görevinde kullanılmıştır.

çanķa "küçük çan" (< çan "zil" (EDPT 424)+ ķa)

tepretti çanķanı "Çanı oynattı." (230-1)

özge "başka" (< öz+ge, EDPT 285)

yetgürdi aŋa özge kişini "Ona başka kişiyi ulaştırdı." (26-2)

3.3.2.14. +GU

İşlek olmayan eklerdendir. Eski Türkçe döneminde de seyrek olarak kullanılan ve *+KU*, *+GU* şekilleri bulunan ek eklendiği kökün anlamını pekiştiren, belirginleştiren isim ve sıfatlar türetmiştir. (Gabain 2000: 45)

Yalnız yuvarlak ünlülü olan ekin ünsüzü daima sedalıdır. Bu ekle türetildiğini tespit ettiğimiz kelimeler şunlardır:

belgü "işaret" (< bel "iz, işaret"+ gü)

on āyet belgüsi urdı "On ayet işareti koydu." (74-8)

tuşġu/tuzġu "yolcu hediyesi" (< tuz "tuz" +ġu, EDPT 573)

tuşġu, tuzġu "Yolcu hediyesi." (78-8/ 79-1)

3.3.2.15. +ġıl

Eski Türkçede renk ve geometrik şekil isimleri türeten ek (Erdal 1991: 98-99) metnimizde yalnız bir örnekte renk adı türetme işleviyle tespit edilmiştir.

ķırġıl "kırçıl, kır saçlı" (< ķır+ġıl, EDPT 654)

ķırġıl boldı "Kırçıl, kır saçlı oldu, orta yaşlı oldu." (140-6)

3.3.2.16. +KI

İsimlerden zamir ve sıfat görevinde kullanılabilen kelimeler türeten ek, bir nesneyi bağlı ve ait olduğu başka bir nesneye göre veya nesnenin zaman ve mekân içindeki yerine işaret etmek yoluyla belirtir (Ergin 1993: 152).

Türkçede yapım ekleri kelime kök ve gövdelerine doğrudan eklenirler. Kalıplaşmış bir iki istisna dışında genel kural böyleyken *+KI* eki kelimelerin çekimli şekillerinin üzerine gelebilmektedir. Eski Türkçede ek sıfat görevinde kullanılabilen ve aitlik bildiren kelimeler yapmıştır (Gabain 2000: 47).

Metnimizde tespit ettiğimiz örneklerde ek sıfat görevinde kullanılan kelimeler türetmiştir. Yalnızca dar ünlülü olan ek kalınlık-incelik uyumuna uygunluk gösterirken düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı düşmüştür. Ekin bir kelimede bulunma hâli eki almış bir kelimeye eklendiği görülmektedir:

burunķı "önceki" (< burun "ön" (EDPT 366)+ ķı

ol burunķı tüzetmek "Önceki antlaşma." (196-1)

kündeki "gündelik" (< künde+ki)

kündeki tonın keydi "Gündelik elbisesini giydi." (178-1)

3.3.2.17. +(I)l

Fazla işlek olmayan ek Türkçede bazı renk adlarında ve tek tük birkaç kelimede (*ardıl* "art arda gelen", *dördül* "dörtlü", *usul* "yavaş" gibi) rastlanılan ek metnimizde yalnız *yaşıl* "yeşil" kelimesinde görülmektedir ve bu kelimede renk adı yapmıştır. Clauson kelimenin **yaşsıl* şeklinden gelişmiş olabileceği düşüncesindedir. (Clauson 1972: 978)

Ergin de kelimenin bu şekilde gelişmiş olduğu, aldığı *+(I)l* ekinin eski bir *+sıl*, *+sil* ekinden geliştiği kanaatindedir (Ergin 1993: 168). Korkmaz ise kelimenin yapısı ve *+(I)l* ekiyle ilgili bu genel kanaate katıldığını belirtmektedir. *+(I)l* ekiyle türemiş kelimeler arasında *ağıl* "ayın çevresindeki beyazlık" kelimesine de yer vermiştir. (Korkmaz 2003: 49) Korkmaz'ın verdiği *ağıl* örneği ve Tarama Sözlüğü'nde geçen

ağıllık “beyazlık” (YTS 1983: 3) kelimeleri *+(I)l* ekinin renk adları türetme işlevinin olduğunu göstermektedir.

Bu ekle türetilen yaşıl kelimesi şu şekilde kullanılmıştır:

yaşıl “yeşil” (< yaş+(ı)l)

yaşıl ķıldı anı “Onu yeşil, taze kıldı.” (72-7)

3.3.2.18. +lAG/ +lAK

Eklendiği isimlerden çoğunlukla yer isimleri türeten ekin birleşik bir ek olduğu kanaati oldukça yaygın ve kabul gören bir yaklaşımdır. Ek *+la-ġ/ +le-g* şeklinde isimden fiil yapım eki ve fiilden isim yapım ekinin birleşmesi sonucu oluşmuştur. Daha sonraki dönemlerde Batı Türkçesinde kelime sonundaki *g*’ler düşünce fiilden isim yapım eki isimden isim yapım eki gibi bir görev üstlenmiştir (*ķış+la-ġ* > *ķışla*) (Gabain 2000: 44; Ergin 1993: 169, Korkmaz 2003: 49-50).

Metinde bu ekle türediğini tespit ettiğimiz kelimeler şunlardır:

1. Eklendiği isimlerden daha çok mekân isimleri türeten ek, eklendiği kelimenin karşıladığı varlığın bolca olduğu yer anlamında pekiştirici, anlamı güçlendirici bir görev de taşımaktadır.

borlaķ “(sık yapraklı, genç ve gür) ağaç” (< bor “bağ”+ luķ, EDPT 365)

butaķları ķarışmış borlaklar “Dalları karışmış ağaçlar.” (145-1)

otlaġ “otlak” (< ot “ot”+ laġ)

otlaġ istedi “Otlak istedi.” (136-3)

2. Ekin ayrıca zaman ismi türettiği de görülmektedir.

öđlek “öğle” (< öđ “öğle, vakit”+ lek, EDPT 55)

öđlek isiginde yöridi “Öğle sıcağında yürüdü.”

3.3.2.19. +lI(G)/+lU(G)

Eski Türkçe döneminde işlek olarak kullanılan, bir şeyle donatılmış olmayı bildiren, bir nesnenin bir nesnede bulunduğunu, bir nesneye sahip olduğunu, bağlı bulunduğunu ifade eden ve genellikle sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri türeten bu ek o dönemde *+lıġ*, *+lig*, *+luġ*, *+lüg* şeklinde kullanılmaktaydı (Gabain 2000: 44; Ergin 1993: 150-151).

Harezm Türkçesine gelindiğinde ekin sonundaki g ünsüzünün düşme eğiliminde olduğu, nadir de olsa sonu *G*'li ve *G*'siz şekillerin yan yana kullanıldığı görülmektedir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de bu ekle türediğini tespit ettiğimiz kelimelerde ekin kullanılış şekilleri ve sıklığı şöyledir:

+lıġ:	37	+lig:	20	+luġ:	11	+lüg:	15	toplam: 83
+lı:	Ø	+li:	1	+lu:	43	+lü:	37	toplam: 80

Buradan hareketle *Mukaddimetü'l-Edeb*'de ekin sonu *G*'li ve *G*'siz şekillerinin neredeyse eşit sayıda kullanıldığı, *G*'li şekillerin daha çok dar ünlülü olduğu ve *G*'siz şekillerinse bir kelime dışında yuvarlak ünlülü kullanıldığı görülmektedir. Oğuz Türkçesinin bir özelliği olarak iki ya da daha çok heceli kelimelerin sonlarındaki *G* ünsüzünün düşmesi ile burada da karşılaşmaktayız. Bu verilerden çıkarılabilecek bir başka dikkat çekici noktada ekin *G* ünsüzü düştükten sonra yuvarlak ünlülü şekilde kullanılması, dar ünlülü şeklinin neredeyse hiç bulunmayışıdır. Bu durum ekin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımıyla benzerlik göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesinde ekin yanlıca *+lu* ve *+lü* şekli bulunmaktaydı. Bütün bunlar bize Harezm bölgesinin ağızlarının karışık olduğunu, bu karışık şekillerin yazı diline de yansıdığını, farklı söyleyiş ve kullanım özelliklerinin bir arada verildiğini göstermektedir.

Mukaddimetü'l-Edeb'de bu ekle türetilmiş kelimelerin daha çok isim ve sıfat görevinde kullanıldığını görmekteyiz. Bir kelimenin sonu *G*'li ve *G*'siz şekilleri bazen aynı satırda bile verilmişken bazı kelimelerin ya sadece *G*'li şekli ya da *G*'siz şekli bulunmaktadır. Metinde bu ekle türediğini tespit ettiğimiz kelimeleri ve ekin işlevlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. İsim görevinde kullanılan kelimeler türetmiştir. Bu kelimelerde ek eklendiği isme sahip olma üzerinde bulundurma, o özelliği taşıma, ilgili olma gibi anlamlar yükler:

artuķluġ "üstün" (< artuġ "fazla"+ luġ, EDPT 211))

artuġluġ ķıldı anı anıŋ üze "Onu ona üstün tuttu." (75-3)

ārzūluġ ~ ārzūlu "istekli" (< Far. ārzū "istek"+ luġ)

ārzūluġ boldı anıŋ tapa "Onun tarafına istekli oldu, onu özledi." (148-6)

ārzūlu yā küçlü ķıldı anı "Onu istekli yani güçlü kıldı." (92-5)

atlıġ "atlı" (< at+ lıġ)

atlıġları birle yā'nĮ çerigi birle "Atlıları ile yani askerleri ile." (3-7)

baĥtlıġ ~ baĥtlu "bahtlı, talihli" (< Far. baĥt "talih, kader"+ lıġ)

eđgü baĥtlıġ boldı taķı ķurtuldı "Talihli oldu ve kurtuldu." (8-2)

eđgü baĥtlu ķıldı anı Taŋrı "Tanrı onu iyi bahtlı kıldı." (9-7)

barlu " varlıklı, zengin" (< bar "var, varlık"+ lu)

barlu boldı "Zengin oldu." (43-7)

başlıġ ~ başlu "yaralı" (< baş "yara"+ lıġ, EDPT 381)

yetrü öldürdi başlunı, ėwe öldürdi başlıġnı "Yaralıyı tam öldürdü, yaralıyı hemen öldürdü." (16-2)

bezgeklü "sıtmalı" (< bezgek "sıtma, titreme" (EDPT 391) + lü)

bezgeklü boldı er "Kişi sıtma oldu." (1-1)

biliglü "bilgili" (< bilig "bilgi"+ lü)

dîn töresin biliglü boldı "Din kurallarında bilgili oldu." (181-6)

bulıtluġ “bulutlu” (< bulıt “bulut”+ luġ)

bulıtluġ boldı kök “Gök bulutlandı.” (54-3)

çavlu “apaçık” (< çav “ün, şöhret”+ lıġ, EDPT 397)

çavlu ėtdi yaşru sözni “Gizli sözü açık etti.” (53-3)

doġ renklig~ doġ renklü “toz renkli, gri” (< renk+ lig)

doġ renklig boldı, doġ renklü “Toz renkli (gri) oldu, toz renkli.” (162-8)

ellü “elli” (< el “el”+ lü< elig+lig, EDPT 143))

egri ellü kördi anı “Onu eğri elli gördü, hain gördü.” (101-2)

fāydalu “faydalı” (< Ar. fāyda “yarar”+ lu)

kendü fāydalı boldı “Kendi faydalı oldu.” (52-6)

ħabarlıġ “haberli” (< Ar. ħabar+ lıġ)

ħabarlıġ ķıldı anı nėrse üze “Onu nesneden haberdar etti.” (20-8)

iglü “hastalıklı” (< ig “hastalık”+ lü< ig+lig, EDPT 106)

yüz aġız ėgri ėtgen iglü boldı ẽr “Kişi yüzü ağzı eğri eden hastalıklı oldu, felç oldu.” (1-4)

işlig “işli” (< iş “iş, uğraşı”+ lig)

bātıl işlig boldı er “Kişi batıl işli oldu.” (27-5)

ɋāfiyelü “kafiyeli” (< Ar. ķāfiye+ lü)

iki ķāfiyelü ķıldı beytni “Beyti iki kafiyeli kıldı.” (80-8)

keŋliklü “geniş, verimli” (< keŋlik “genişlik” (EDPT 732)+ lü)

kėŋliklü boldı orun “Yer verimli oldu.” (3-8)

ķorķunçluġ “ korkulu” (< ķorķunç “korkunç, korku” (EDPT 654)+ luġ)

ķorķunçluġ ķıldı yolnı “Yolu korkulu kıldı.” (49-3)

körklüg “ güzel, gösterişli” (< körk “gösteriş”+ lüg, EDPT 743)

körklüg ķıldı ķaśîdeni “Kasideyi güzel kıldı.” (72-5)

közlüg “gözlü” (< köz+lüg)

çaķır közlüg boldı “Çakır gözlü oldu.” (164-4)

muŋlu “aciz, sıkıntılı” (< muŋ “sıkıntı”+ luġ, EDPT 769)

muŋlu tėdi aŋa “Ona aciz, sıkıntılı dedi.” (76-8)

nişānlıġ “işaretli” (< Far. nişān+lıġ)

nişānlıġ ķıldı ķurbānlıķnı “Kurbanlığı işaretledi.” (13-8)

otlaġlu “otlaklı” (< ot+laġ+lı)

otlaġlu boldı yer “Yer otlaklı oldu, yeşillendi.” (21-6)

örtüglü “örtülü” (< ört-(ü)g+lü)

açdı örtüglüni “Örtülüyü açtı.” (14-4)

öwkelig “öfkeli” (< öwke “öfke”+lig)

öwkelig ķıldı anı “Onu öfkelendirdi.” (14-3)

sewünçlüg “sevinçli” (< sewünç “sevinç”+ lüg)

sewünçlüg boldı nėrse birle “O şeye sevindi.” (12-4)

tillig “dilli” (< til “dil, lisan”+ lig)

‘acemĮ ‘arab tillig boldı “Fars Arap dilli oldu, Arapça konuştu.” (8-1)

titrekli “titremeli” (< titrek “titreme”+ li)

titrekli boldı er “Kişi titremelioldu; sıtma oldu.” (1-1)

tüplü “soylu, asil” (< tüp “dip, kök”+ lü)

tüplü uluġ boldı “Soylu, asil oldu.” (85-6)

yaraġlıġ “yararlı, faydalı” (< yara- ġ “yarar”+ lıġ, EDPT 964)

yaraġlıġ boldı aŋa iş “İş ona faydalı oldu, fayda sağladı.” (34-6)

yüklüg ~ yüklü “yüklü, gebe” (< yük+ lüg)

emdürdi tişi oġlanınġa yüklü erken, yüklüg erken süt emdürgen tişi “Kadın çocuğuna hamileyken süt emzirdi; hamileyken süt emziren kadın.” (54-1)

-Şu kelimede ekin g’li ve g’siz şeklinin üst üste geldiği, bir ek yığılması olduğu görülmektedir:

ėlliglü “hemşehri” (< ėl “memleket, yurt”+ lig+ lü)

elliglü ķıldı kendü özini aŋa “Kendini onunla hemşehri saydı.” (128-8)

2. Bu ekle türetilen kelimeler türettikleri nesneyle ilgili çeşitli özellikleri gösterdikleri için sıfat görevinde de çokça kullanılmışlardır:

bıķınlu “belli” (< bıķın “bel, böğür” (EDPT 316)+ lu)

yinçge bıķınlu er “İnce belli kişi.” (89-4)

dürlü “türlü” (< dür “çeşit”+ lü)

dürlü biliglerni bildi “Çeşitli bilgileri bildi.” (184-3)

körklü “güzel” (< körk “gösteriş”+ lüg, EDPT 743)

körklü sınaġ birle sınadı ana Taŋrı “Tanrı onu güzel sınav ile sınadı.” (59-8)

oġlanlıġ ~ oġlanlu “çocuklu” (< oġlan “çocuk”+ lıġ)

kenç oġlanlı tişi, kiçik oġlanlıġ tişi “Küçük çocuklu kadın.” (29-1)

otluġ ~ otlu “otlu” (< ot “ot”+ luġ)

yaş otluġ boldı yer “Yer taze otlu oldu.” (5-2)

yaş otlu yer “Taze otlu yer.” (5-3)

saçaķlu “saçaklı” (< saçaķ “saçak, püskül”+ lu)

yüzi saçaķlu kilim “Üstü saçaklı kilim.” (28-3)

sėŋirlig “köşeli” (< sėŋir “köşe” (EDP 840)+ lig)

bėş sėŋirlig nėrse “ Beş köşeli nesne.” (77-1)

yıdığlıġ “kokulu” (< yıdıġ “koku” + lıġ, EDPT 889)

yıđlattı aŋa yıdığlıġ otnı “Ona kokulu otu koklattı.” (39-8)

yıġaķlu “yasaklı, haram” (< yıġ- “engel olmak, men etmek” (EDPT 897)+ aķ+ lu)

yıġaķlu orun “Yasaklı, haram yer.” (16-3)

3. Bu ekle türetilmiş bazı kelimeler cümlede durum zarfı olarak kullanılmışlardır:

öŋlü “ön taraf, ön taraftan” (< öŋ “ön”+lü)

öŋlü yıkıldı tam “Dam ön taraftan, önden yıkıldı.” (161-2)

siŋitlü “müsaadeli, izinli” (< siŋit “hediye” (EDPT 836)+ lü)

siŋütlü kördi “İzinli saydı.” (99-6)

yėrlü “yerli, yerinde” (< yėr “yer”+ lü)

yėrlü kirdi sözge “Söze yerinde girdi.” (157-4)

4. Bu ek benzerlik bildiren ve edat görevinde kullanılan bir kelime de türetmiştir:

meŋizlig “gibi, benzer” (< meŋiz “beniz”+ lig)

ayttı fulan şi’ringe anıŋ meŋizlig “Filan şiirini onun gibi söyledi.” (48-5)

3.3.2.20. +lIK/ +lUK

İsim kök ve gövdelerinden çeşitli anlamlarda somut ve soyut isimler türeten işlek bir ektir. Türkçe isimlere de yabancı asıllı isimlere de rahatlıkla eklenebilmektedir. Eski Türkçe döneminde olduğu gibi *Mukaddimetü’l-Edeb*’de de *+lIK/+lUK* eki dört şekillidir. Kalınlık-incelik uyumuna daima uyan ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna ise çoğunlukla uymamaktadır. Ekin ünlüsü genellikle kelimenin son ünlüsüne uygun görünse de zaman zaman bu kuralın dışına da çıkabilmektedir.

Metnimizde bu ekle türetildiğini tespit ettiğimiz kelimeler ve bu kelimelerde ekin gösterdiği işlevler şöyle sıralanabilir:

1. Bu ek isim ve sıfatlardan çeşitli soyut isimler türetmiştir:

açuķluķ “açıklık” (< açuķ+ luķ)

iki barmaķ arasundaķı açuķluķ “ İki parmak arasındaki açıklık.” (68-4)

anuķluķ “hazırlık” (< anuķ “hazır”+ luķ, EDPT 183)

anuķluķ “Hazırlık.” (10-6)

artuķluķ “üstünlük” (< artuķ “fazla” +luķ, EDPT 211)

artuķluķ da’vā ķıldı anın üze “Ona üstünlük tasladı.” (178-6)

āsānlıķ “kolaylık” (< Far. āsān “kolay, rahat”+ lıķ)

āsānlıķ ķıldı iş içinde “İşte kolaylık sağladı.” (18-1)

küçeylik “güçlük, zorluk” (< küç+gey “zor, güç” (EDPT 697)+ lik)

doḳundurdı aŋa küçeylik(ni) “Zorluğu ona dokundurdu; ona güçlük çıkardı.” (24-8)

sökellik “hastalık” (< sök-el “hasta” (EDPT 820) + lik)

ħōş boldı sökellikdin “Hastalıktan iyileşti.” (38-4)

tiriglik “hayat” (< tirig “canlı, hayat” (EDPT 543)+ lik)

mazasız ḳıldı tiriglikni “Hayatı tatsız etti.” (78-5)

oġlaġuluḳ “meyvelilik” (< oġlaġu “bolluk içinde büyüyen” (EDPT 86)+ luḳ)

titredi butaḳ oġlaġuluḳdın “Dal meyvelilikten titredi, sallandı.” (169-3)

ulamluḳ “ süreklilik” (< ula-m “sürekli” (EDPT 146)+ luḳ)

ulamluḳ ḳıldı yazuḳ üze “Günah işlemeye devam etti.” (37-1)

yaḳınlıḳ “yakınlık” (< yaḳın+lıḳ)

yaḳınlıḳ “Yakınlık.” (23-3)

2. Bu ekle türetilen soyut isimlerin bazıları huy, karakter ve davranış isimleridir:

alçaġlıḳ “alçaklık, uysallık” (< alçaġ “alçak, uysal”+ lıḳ)

alçaġlıḳ ḳıldı Taŋrıġa “Tanrı’ya uysallık gösterdi, boyun eğdi.” (6-2)

amraḳlıḳ “sevgi, şefkat” (< amraḳ “sevgili” (EDPT 162)+ lıḳ)

amraḳlıḳ ḳıldı anıŋ üze “Ona şefkat gösterdi.” (25-2)

düzlük “doğruluk, adalet” (< düz “doğru”+ lük)

düzlük “Doğruluk, dürüstlük.” (19-2)

eđgülük “iyilik” (< eđgü “iyi”+ lük)

peyveste edgülük ḳılġan er “Çok iyilik eden kişi.” (29-4)

ħoşnūdluḳ “hoşnutluk, memnunluk” (< Far. ħoşnūd “memnun”+ luḳ)

ħoşnūdluḳ “Hoşnutluk, memnuniyet.” (4-8)

ḳalıḳlıḳ “tembellik” (< ḳalıḳ “noksan” (Paçacıoğlu 2006: 276)+ lıḳ)

ḳalıḳlıḳ ḳıldı işde “İşte tembellik etti.” (74-6)

rāstlıḳ “adalet, doğruluk” (< Far. rāst “doğru”+ lıḳ)

bu rāstlıḳ “Bu doğruluk, adalet.” (24-2)

rāylıḳ “tecrübelik” (< Far. rāy “doğru” + lıḳ)

rāylıḳ “Olgunluk, tecrübelik.” (85-3)

sewüglük “sevgi, dostluk” (< sewüg “sevgi”+ lük)

ḳarıldı köŋlinge anıŋ sewüglüki “Gönlüne onun sevgisi katıldı.” (4-5)

siliglik “cömertlik” (< silig “saf, temiz”+ lig, EDPT 827)

bu siliglik ‘ahdi “Bu cömertlik sözü.” (110-4)

yüŋüllük “sevinç, neşe” (< yėŋil “hafif” (EDPT 950)+ lük)

yüŋüllük bėrdi aŋa istekin “İsteğiyle onu mutlu etti.” (4-7)

3. Sosyal bir konum, makam, iş ya da uğraşı ile ilgili isimler türetir:

alpluḳ “alplık, yiğitlik” (< alp “yiğit, cesur”+ luḳ)

alpluḳ ḳılıştılar “Yiğitlik ettiler.” (197-1)

baylıḳ “zenginlik” (< bay “zengin” (Paçacıoğlu 206: 71)+ lıḳ)

ol baylıḳ iyesi turur “O, zenginlik sahibidir.” (42-5)

ḳulluḳ “kulluk” (< ḳul+luḳ)

ḳulluḳ içinde tuttı ḳulnı “Kulu kulluk içinde tuttu.” (38-4)

oġrılıḳ “hırsızlık” (< oġrı “hırsız”+ lıḳ, EDPT 93)

oġrılıḳġa nisbet ḳıldı “Hırsız saydı, hırsızlığa eş saydı.” (83-6)

payġambarlıḳ “peygamberlik” (< Far. payġambar+ lıḳ)

tėgürdi aŋa payġambarlıḳnı “Ona peygamberliği ulaştırdı.” (21-7)

tüŋürlük “dünürlük, hısımlık” (< tüŋür “dünür”+ lük)

tüŋürlük ḳıldı kişiler birle “Kişilerle dünür oldu.” (14-2)

uyalıḳ “dostluk, arkadaşlık” (< uya “kardeş, kan kardeşi” (EDPT 267)+ lıḳ)

uyalıḳ kemişti ikisi arasında “İkisi arasında dostluk gelişti.” (125-2)

4. Ek, renk isimlerine gelerek bir varlık veya eşyada o rengin olma durumunu göstermektedir:

aḳlıḳ “beyazlık” (< aḳ “beyaz” +lıḳ)

aḳlıḳ “Beyazlık.” (162-4)

bozluḳ “boz renklilik” (< boz+luḳ)

ak boldı at, aḳ bozluḳ “At ak oldu, ak ve boz arası grilik.” (162-4)

dorluḳ “doru” (< dor “koyu kırmızı” +luḳ)

dor boldı at, dorluḳ “At doru oldu, doruluk.” (162-6)

ḳaralıḳ “siyahlık” (< ḳara+lıḳ)

ḳaralıḳ “Siyahlık.” (163-4)

qızıllıq “kırmızılık” (< ḳızıl+lıḳ)

qızıllıq “Kızıllık” (162-6)

köklük “mavilik” (< kök “mavi”+ lük)

köklük “Mavilik.” (162-5)

sarıġlıḳ “sarılık” (< sarıġ “sarı”+ lıḳ)

sarıġlıḳ “Sarılık.” (162-8)

yaşıllıḳ “yeşillik” (< yaşıl “yeşil”+ lıḳ)

yaşıllıḳ “Yeşillik.” (162-7)

5. Bu ekle somut eşya ve yer adları ile bir iş için tahsis edilmiş anlamında somut isimler türetilmiştir.

duralıḳ “duraklık, ev” (< dura “yurt, mahal” (EDPT 531)+ lıḳ)

duralıḳġa bėrdi aŋa ėwni “Evi ona ev olarak, duraklık olarak verdi.” (12-3)

ḳurbanlıḳ “kurbanlık” (< Ar. ḳurban+ lıḳ)

nişānlıġ ḳıldı ḳurbānlıḳnı “Kurbanlığı işaretledi.” (13-8)

otralıḳ “meclis, toplantı” (< otra “orta” (EDPT 64)+ lıḳ)

ol yıġın, otralıḳ “O meclis, toplantı.” (150-1)

yatalıḳ “yatılacak yer, yataklık” (< yataḳ+ lıḳ, Paçacıoğlu 2006: 671)

ḳaytardı ḳoyunlarnı kėce yatalıḳınġa “Koyunları gece yatılacak yere getirdi.” (46-4)

6. Kalıcı isimler dışında *–mAK* eki ile yapılmış geçici hareket isimleri başka bir yapım eki almazlar; ancak *+lIK*, *+lUK* eki ile özel bir kullanım ile yine fiilin bildirdiği eylemi anlatan soyut isimler yaparlar (Güvenç 2004: 178).

açılmaḳlıḳ “açılma durumu” (< açıl- maḳ+ lıḳ)

istedim nėrseniŋ açılmaḳlıḳını “Nesnenin açılmasını istedim.” (218-2)

bitürmeklik “bitirme durumu” (< bitür- mek+ lik)

iş bitürmeklik “İş bitirme.” (96-4)

7. Ek *+lI(G)*, *+lU(G)* ekinden sonra gelerek *+lI(G)*, *+lU(G)* ekiyle bildirilen bir nesnenin bir özelliğe sahip olma durumunu ve yokluk, eksiklik ifade eden *+sIz*, *+sUz* ekinden sonra gelerek de bunun tam tersi bir durumu adlandırmaktadır.

açuḳ köŋüllülük “açık gönüllülük” (< köŋül+ lü+ lük)

açuḳ köŋüllülük ėdişti anın birle “Onunla açık gönüllülük etti; dertleşti.” (123-8)

baḫtluluḳ “bahtlılık” (< Far. baḫt+ lu+ luḳ)

eđgü baḫtluluḳ “İyi bahtlılık.” (8-2)

doġ renklülük “toz renklilik, gri” (< renk+ lü+ lük)

bu doġ renklülük “Bu toz renklilik, grilik.” (163-1)

izdeklülük “ihtiyaç” (< izde- “istemek” (EDPT 282)+k+ lü+ lük)

izdeklülük “İsteklilik, ihtiyaç.” (46-2)

sınaġlıġlıḳ “tecrübelilik” (< sınaġ “imtihan, deneme” (Paçacıoğlu 2006: 482)+ lıġ+ lıḳ)

sınaġlıġlıḳ “Tecrübelilik.” (85-3)

köŋülsüzlük “isteksizlik” (< köŋül + süz+ lük)

köŋülsüzlük ḳıldı anıdın “Ona karşı isteksiz davrandı.” (30-7)

8. *+lIK*, *+lUK* ekinden sonra *+lI(G)*, *+lU(G)* eki de gelebilmektedir.

keŋliklü “geniş, verimli” (< keŋ “geniş”+ lik+ lü)

keŋliklü boldı orun “Yer verimli oldu.” (3-8)

ḳızlıḳlu “kıtlıklı” (< ḳız “kıt, nadir”+ lıḳ+ lu)

ḳızlıḳlu boldı boḍunlar “Boylar kıtlığa düştü.” (3-5)

9. Ek zaman isimlerine gelerek süre ve bedel bildiren isimler türetmiştir:

aylıḳ (< ay+ lık)

(1) “aylık, bir ay için”

terge tutdı aŋa aylıḳġa “Onu bir ay için kiraladı.” (112-2)

(2) “maaş”

aylıḳ bėrdi aŋa “Ona maaş verdi.” (112-2)

yıllıḳ “yıllık, bir yıl için” (< yıl+ lıḳ)

yıllıḳġa terge tutdı anı “Onu bir yıl için kiraladı.” (123-7)

10. Ek *kündelik* “ gündelik, günlük” kelimesinde kalıplaşmaya uğramış bulunma hâli ekinden sonra gelerek zaman isminden işlev bildiren bir isim türetmiştir:

kündelik “gündelik, günlük” (< kün “gün”+ de+ lik)

kündelik ḳıldı tonnı “Elbiseyi gündelik etti.” (178-1)

11. Ek bir kelimede meslek ismi türetmiştir: *otaçilik* “hekimlik”. Bu örnekte ekin ünlüsünün kendisinden önce gelen *–çi* ekinin etkisine bağlı olarak ünlü uyumuna aykırı olarak kullanıldığı görülmektedir:

otaçilik “hekimlik” (< ot “ilaç”+ a- çı + lıḳ, EDPT 44)

otaçilik ḳıldı “Hekimlik etti.” (182-2)

3.3.2.21. +mtUl

Bir örnekte varlığını tespit ettiğimiz ek, renk ismine gelerek eklendiği nesnede o rengin bulunduğunu bildiren bir ismi benzerlik ilgisi katarak yapmıştır.

ḳaramtul "karamsı" (< ḳara+ mtul)

ḳaramtul boldı "Karamsı oldu." (164-4)

3.3.2.22.+ncI

Sayı isimlerinden sıra bildiren sayı sıfatları türeten ek metinde iki kelimede tespit edilmiştir.

ikilenci "ikinci kez" (< iki+ le "tekrar, yeniden" (Paçacıoğlu 2006: 248)+ nci)

ikilenci başladı anı "Onu ikinci kez başladı." (136-7)

ikinci "ikinci" (< iki+nci)

ikinci ewrüldi söz "Söz ikinci kez çevirildi." (182-6)

3.3.2.23. +rAK

Eklendiği isimlerde karşılaştırma ve benzerlik anlamı taşıyan daha çok sıfat görevinde kullanılan kelimeler türen bir ektir. Eski Türkçede ve Harezm Türkçesinde işlek olarak kullanılan ekin metnimizde yalnız üç kelimede kullanıldığını tespit ettik. Bu örneklerde ek isme karşılaştırma anlamı katmıştır.

-Bu ekle türetilmiş kelimeler sıfat görevi üstlenebilirler:

astınraḳ "daha aşağı" (< ast+ ın "alt"+ (EDPT 242)+ raḳ)

ol yaḳadın astınraḳ yer "O yakadan daha aşağı yer." (91-5)

uluġraḳ "daha büyük" (< uluġ "ulu, büyük"+ raḳ)

nẽrseniŋ uluġraḳ ülüşi "Nesnenin en büyük payı." (226-4)

-Aşağıdaki örnekte bu ekle türetilmiş kelimenin zarf göreviyle kullanıldığı görülmektedir.

yaẖşıraķ "daha iyi" (< yaẖşı "iyi, hoş"+ raķ)

yaẖşıraķ kördi anı anıŋ üze "Onu ondan daha iyi gördü." (215-3)

3.3.2.24. +sAK

ķursaķ "kursak" (< quruġ +saq, Paçacıoğlu 2006: 375)

ķursaķın toldurdı ķuş "Kuş kursağını doldurdu." (232-7)

3.3.2.25. +sI

Eski Türkçede çoğunlukla *+sıġ*, *+sig* ve daha az olarak da *+çıġ*, *+çig* şeklinde kullanılan ek eklendiği isimlere gibilik ve benzerlik anlamı katmaktadır (Gabain 2000: 48). Harezm Türkçesine gelindiğinde yalnızca *s*'li şekli kullanılan ekin sonundaki *G* ünsüzünün de düştüğü görülmektedir. Metnimizde az sayıda kelimede görülen ek sıfat ve zarf görevinde kelimeler türetmiştir:

artuķsı (< artuķ "artık, fazla"+ sı)

(1)"fazladan"

artuķsı edgülük ķıldı "Fazladan iyilik etti." (173-7)

(2) "nafile"

yas tonın keydi tişi, artuķsı ton keydi 'avrat "Kadın yas elbisesi giydi, kadın nafile elbisesi giydi." (166-2)

tügsi "tüy gibi" (< tüg+ si)

tügsi boldı "Tüy gibi oldu." (167-5)

3.3.2.26.+sUK

Eski Türkçede de işlek olmayan ek (Gabain 2000: 45) metnimizde bir kelimede tespit edilmiştir. Bu örneklerde kelime sıfat görevinde kullanılmaktadır:

taŋsuḳ/daŋsuḳ "acayip, tuhaf, değişik" (< taŋ "tuhaf"+ suḳ, EDPT 525)

taŋsuḳ, yaŋı daŋsuq nėme "Tuhaf, yeni, şaşılacak şey." (212-8)

daŋsuḳ söz sözledi "Değişik, acayip söz söyledi." (5-4)

3.3.2.27. +sIz/ +sUz

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan ek olumsuz isimler yapmaktadır. *+lI(G)*, *+lU(G)* ekinin tam tersi bir işleve sahip olan ek, getirildiği isimin bildirdiği özelliğin nesnede olmadığını ifade eder. Bu ekle türetilen kelimeler isim ve sıfat görevinde kullanılabilir. İsimlerde yokluk, olumsuzluk ifade eden tek ektir (Ergin 1993: 152). Dört şekilli olan ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna çoğunlukla uymaktadır. Metnimizde bu ekle türetildiğini tespit ettiğimiz kelimeler ve bunların kullanılış şekilleri şöyledir:

1. Bu ekle türetilmiş kelimeler metinde isim veya isim+yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiillerin ismi görevinde kullanılmaktadırlar.

arıġsız/ arısız "pis, murdar" (< arıġ "temiz"+ sız)

arıġsız ḳıldı anı "Onu kirletti." (17-4)

arısız boldı "Kirlendi." (172-2)

asıġsız "faydasız" (< asıġ "fayda"+ sız, EDPT 245)

asıġsız boldı "Fayda sağlamadı." (56-2)

bāksiz "korkusuz" (< Far. bāk "korku"+ siz)

bāksiz ḳıldı anı "Onu korkusuz kıldı, cesaretlendirdi." (12-5)

ḳarārsız "rahatsız, kararsız" (< Ar. ḳarār + sız)

ḳarārsız ḳıldı anı “Onu kararsız bıraktı.” (14-3)

mazasız “tatsız” (< Far. maza “tat, lezzet”+ sız)

mazasız ḳıldı tiriglikini “Hayatını zehir etti.” (78-5)

muŋsuz “sıkıntısız, dertsiz” (< muŋ “sıkıntı”+ suz)

muŋsuz ḳıldı aŋa “Onu dertsiz kıldı, rahatlattı.” (61-5)

otsuz “ateşsiz” (< ot “ateş”+ suz)

otsuz ọıldı çaḳmaḳnı “Çakmağı söndürdü.” (10-4)

yıġaḳsız “helal” (< yıġ- “engel olmak, men etmek” (EDPT 8907)+ sız)

yıġaḳsız ḳıldı yıġaḳlunı “Haramı helal kıldı.” (38-6)

-Şu kelimede sıfat görevinde kullanılmıştır.

yasuḳsuz “geçitsiz” (< yasuḳ+suz)

yasuḳsuz yerdin kivürdi atnı arıḳġa “Atı su arkına geçitsiz yerden girdirdi.” (32-4)

2. Bu ekle türetilmiş kelimeler cümlede eylemin nasıl ve ne şekilde yapıldığını belirten zarf görevinde de kullanılabilir.

duyduḳsuz “ansızın, kimse duymadan, gizlice” (< duyduḳ + suz)

duyduḳsuz öldürdi aŋa “Onu habersiz öldürdü.” (148-8)

eyleksiz “bakımsız” (< eylek + siz, Paçacıoğlu 2006: 213))

eyleksiz ḳoydı anı “Onu bakımsız bıraktı.” (65-6)

körksüz “süssüz, gösterişsiz, çirkin” (< körk “gösteriş”+ süz)

körksüz kördi anıŋ ḳılıncını “Onun hareketini çirkin buldu.” (69-6)

küçsüz “güçsüz” (< küç “güç, kuvvet”+ süz)

küçsüz ėtti işni “İşi güçsüz yaptı.” (43-6)

awsuz “avsız” (< aw+ suz)

awsuz ķaytdı awçı “Avcı avsız döndü.” (24-5)

3.3.2.28.+(I/U)ş

Eski Türkçe döneminde de seyrek kullanılan (Gabain 2000: 45) ekin varlığını metnimizde iki kelimede tespit ettik. Bu kelimelerin birisinde ek benzerlik ifadesiyle bir renk adı diğerinde de yer adı türetmiştir:

kökiş “göğümsü, mavimsi” (< kök “mavi”+ (i)ş)

kökiş boldı “Mavimsi oldu.” (164-3)

yoķuş “yokuş” (< yoķ “üst, yukarı”+ uş, Paçacıoğlu 2006: 703)

yoķuş tapa yörüdi “Yokuşa doğru yürüdü.” (10-2)

3.3.2.29. +tUK

Eski Türkçede de işlek olarak kullanılmayan ekin metnimizde bir kelime türettiğini tespit ettik:

ķumtuķ “ıssız, viran” (< ķum “ķır, yaban” (Paççıoğlu 2006: 372)+ tuķ)

ķumtuķ boldı ev “Ev ıssız kaldı.” (42-1)

3.3.2.30. +tU

Asıl işlevi ses yansıma isimler türetmek olan ekin metnimizde bu işlevde türettiği bir kelimeye rastlamadık. Ancak ekin farklı bir işlevle kelimenin anlamını derinleştirerek bir yer adı türettiği görülmektedir:

quytu “kuytu” (< ķuy “dere, dip” (Paçacıoğlu 2006: 379)+ tu)

ḳuytuġa kivürdi “Kuytuya girdirdi.” (40-3)

3.3.2.31. +(I/U)z

İsimlere gelerek topluluk ve ikilik gösteren kelimeler türeten bir çokluk eki niteliğindedir. Ekin ikilik gösterme işlevi çift olan organ adlarında görülür. Topluluk işlevi ise sayı adlarından türettiği isimlerde görülmektedir (Korkmaz 2003: 66).

1. Sayı ve işlev bakımından ikilik bildiren organ adları türetmiştir:

tiz “diz” (Gabain 2000: 46)

çalıştı iki tizi “İki dizi çalıştı.” (145-3)

yüz “yüz” (Gabain 2000: 46)

yüzin yaştı “Yüzünü örttü.”

2. Sayı isimlerine gelerek birlikte olma, birlikte doğma anlamında topluluk isimleri türetir. Metinde ek bu işleviyle sıfat görevinde kullanılan bir kelimede tespit edilmiştir:

ekiz “ikiz” (< ėkki “iki”+z, EDPT 119)

ėkiz oġlan toġurdı tişi “Kadın, ikiz oğlan doğurdu.” (30-6)

3.4. İSİM ÇEKİMİ

3.4.1. İSİM HÂL EKLERİ

İsimler cümle ve kelime grupları içinde diğer kelimelerle, özellikle fiillerle sürekli bir ilişki içerisindedirler. İsmin diğer kelimelerle ilişkisi sırasında içinde bulunduğu durumlara ismin hâlleri, isimleri diğer kelimelerle olan bu ilişkilere sokan eklere de isim hâl ekleri denir (Ergin 1993: 215).

İsimlerin cümle ve kelime grupları içerisinde çevresindeki kelimelerle olan ilişkisi iki türlüdür. Bunlardan birisi isimlerin kendilerine bağlı olan isimlerle olan ilişkisidir ki bu ilişki iyelik ekleri ile sağlanır. Diğeri ise isimlerin bağlı bulundukları unsurlarla olan ilişkisidir ki bu da hâl ekleri ile sağlanır (Korkmaz 2003: 266). Hâl ekleri isimleri

kendilerinden sonra gelen isimlere, edatlara ve özellikle fiillere bağlayarak çeşitli anlam ilişkileri kurarlar. Hâl ekleri esasen ismi fiile bağlarlar, edatlara bağlaması da oluşturduğu kelime grubu dolayısıyla bir nevi ismin fiile bağlanmasıdır. İsim işletme ekleri içinde asıl isim çekim ekleri hâl ekleridir ve isim çekim ekleri denilince akla hâl ekleri gelir (Ergin 1993: 215).

Hâl eklerinin kapsamı iyelik ve çokluk eklerinden geniş soru ekinden dar olduğu için hâl ekleri isme iyelik ve çokluk eklerinden sonra soru ekinden önce eklenirler (Ergin 1993: 216).

Türkçede isimlerin ifade ettikleri anlam ilişkilerine göre olan bu hâlleri gramer kitaplarında zaman zaman farklı terimlerle adlandırılsalar da temel sınıflandırmalar veya gösterilen işlevler çoğunlukla birbirine benzemektedir.

Mukaddimetü'l-Edeb'de ismin hâlleri ve bu hâlleri sağlayan ekler şöyledir:

3.4.1.1. Yalın Hâl

Yalın hâlde bulunan bir isim karşıladığı nesne veya kendisine bağlı olan unsur dışında diğer kelimelerle hiçbir ilişki kurmayan, belirtmeyen bir hâldedir. Yalın hâlde bulunan isimler çekim eksiz bulunabilecekleri gibi iyelik eki ve çokluk eki de alabilirler. Metnimizde yalın hâlde bulunan isimlere şu örnekleri verebiliriz:

uluştılar **ḳurtlar** "Kurtlar uluştular." (207-5)

yüz tāzeliki "Yüz tazeliği." (210-1)

ĥacimük kemişti **tişi** "Kadın örtü örtündü." (174-7)

alp körküzdi kendü özin "Kendini yiğit gösterdi." (174-2)

töküldi **suw** "Su döküldü." (237-1)

3.4.1.2. İlgi Hâli (+nIŋ/+nUŋ)

Bir isim tabi olduğu başka bir isme ilgi hâliyle bağlanır. Bu yönüyle ismin diğer hâllerinden oldukça farklıdır. Diğer isim hâlleri isimleri fiillere ve daha az olmak üzere

edatlara bağlarken ilgi hâli ismi bir başka isme bağlamaktadır (Ergin 1993: 217). İlgi hâlinin bu işlevi yüzünden bu hâli isim hâlleri arasında değil de iyelik ekleri gibi başka bir kategoride değerlendirmek gerektiği de düşünülmektedir. (Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Karahan 1999: 605-611; Gülsevin, 1997: 16)

Bir isim ya ilgi hâli eki almadan eksiz ilgi hâlinde bulunur veya ilgi hâli eki alarak ekli ilgili hâlinde bulunur. Metnimizde ilgi hâlinin iki şekilde de kullanıldığı görülmektedir.

İlgi hâlinde bulunan isimler iyelik eki almış isimlere bağlandıkları için doğal olarak isim tamlamasının içinde yer almaktadırlar. İlgi hâlinde bulunan unsur isim tamlamasının tamlayanı, iyelik eki taşıyan unsur ise tamlananı durumundadır. Şu hâlde eksiz ilgi hâlinde bulunan isimler belirtisiz isim tamlaması, ekli ilgi hâlinde bulunan isimler ise belirtili isim tamlaması kuruluşunda yer almaktadır.

İlgi hâli eki Eski Türkçede +Iŋ,+Uŋ, +nIŋ, +nUŋ şeklinde idi. Ekin başında ünlü bulunan şekli daha çok kitabelerde görülürken başında ünsüz olan şekli daha çok yazmalarda kullanılmıştır (Gabain 2000: 63). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de ise ekin *+nIŋ*, *+nUŋ* şekliyle kullanıldığını görmekteyiz.

3.4.1.2.1. Eksiz İlgi Hâli

aġır boldı **terāzū** bir yanı, çerb boldı terāzū "Terazinin bir yanı ağır oldu, terazi ağır oldu." (168-3)

tırnaqı üstide çevürdi oknı "Oku tırnağının üstünde çevirdi, gezdirdi." (76-8)

kün issüsinde yörüdi "Gündüz sıcağında yürüdü." (171-6)

töküldi **yüzi** suwı "Yüzünün suyu döküldü, itibarsız kaldı." (171-8)

3.4.1.2.2. Ekli İlgi Hâli:

1. Eklendiği ismin anlamını belirginleştirerek kendinden sonraki isme bağladığı için belirtili isim tamlamasının kuruluşunda yer alır:

anlar **Taŋrınıŋ** işini arḳaġa atġanlar "Onlar Tanrının işini arakaya atanlar (önemsemeyenlerdir)." (2-3)

kiterildi **künnüŋ** yaruḳı "Güneşin aydınlığı, parlaması giderildi, güneş tutuldu." (98-8)

işniŋ yükin tartdı "İşin yükünü kaldırdı." (179-5)

yerge yutdurdı Taŋrı Lūt **ḳavminiŋ** ėllerini "Tanrı Lut kavminin illerini, memleketlerini yerle bir etti." (63-7)

-Şu örnekte ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak kullanıldığı görülmektedir:

isimnüŋ soŋını yüngüllenmek uçun kemişdi "İsmin sonunu hafifletmek için attı." (87-8)

2. İsim tamlamalarında ana unsur tamlanan olduğu için grubun sonunda yer alır. Yukarıdaki örnekler de bu kurala uygundur; ancak *Mukaddimetü'l-Edeb*'de belirtili isim tamlamalarında tamlayan unsurun sonra, tamlanan unsurun önce bulunduğu da görülmektedir. Metne hâkim olan devrik cümle yapısının bunda etkili olduğu söylenilebilir. Şu örneklerde ilgi hâli eki almış tamlayan unsurun sonda bulunduğu görülmektedir:

biçesü vaḳtı boldı **ekinniŋ** "Ekinin biçilecek zamanı geldi." (8-8)

kirişin tarttı taḳı ıydı **yanıŋ** "Yayın kirişini gerdi ve gönderdi." (18-3)

öldürür yerin yaŋıldı **keøikniŋ** "Av hayvanının öldürecek yerini şaşırdı." (63-4)

soŋına baḳdı **işniŋ** "İşin sonuna baktı." (73-1)

3. İlgi hâli eki diğer hâl ekleri gibi çokluk eki ve iyelik ekinden sonra gelebilmektedir:

otsuz suwsuz boldı **kişilerniŋ** yöresi "Kişilerin yöresi, yurdu otsuz susuz (kurak) oldu." (3-5)

azıḳı tükendi **kişilerniŋ** "Kişilerin azığı tükendi." (28-6)

ġanƖmet ķıldı Taŋrı musulmānlar üze **kāfirlerniŋ** tıwarını "Tanrı Müslümanlara kafirlerin malını ganimet kıldı." (45-1)

-Şu kelimede ek, sıfat-fiil ekinden sonra gelmiştir:

ol yolda **yörügenniŋ** peyki "O yolda yürüyenin beratı." (48-4)

4. İlgi hâli ekinin şahıs zamirleriyle kullanımı ise şöyledir:

-İsimlerin ilgi hâli çekimi *+niŋ* ekiyle yapılırken birinci tekil şahıs zamirinin ilgi hâli çekiminin *+im* ekiyle yapıldığı görülmektedir.

bu **menim** ardım arķam "Bu benim ardım arkam, dayanağım." (130-4)

-İlgi hâli çekiminde üçüncü teklik şahıs zamirinin *a* şeklinde, hâl ekinin ise +nıŋ şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

ķıyşdı **anıŋ** tapa "Onun tarafına yöneldi." (11-4)

-Üçüncü tekil şahıs zamiri bazı edatlara ilgi hâli ekiyle bağlanmaktadır.

uruşdı **anıŋ birle** "Onunla vuruştu, savaştı." (108-2)

ħuśūmet ķıldı **anıŋ uçun** "Onun için düşmanlık etti." (166-5)

-İlgi hâli çekimi üçüncü çokluk şahıs zamirinden sonra bir örnekte *+nıŋ* ekiyle bir örnekte ise *+ıŋ* ekiyle yapılmıştır.

yaġladı **anlarıŋ** bıyıķlarını "Onların bıyıklarını yağladı." (87-7)

örtdi Taŋrı **anlarnıŋ** yamanını "Tanrı onların kötülüğünü örttü." (76-3)

3.4.1.3. Yükleme Hâli (+n,+nI, +I)

İsmin yükleme hâli geçişli fiillerle kullanılabilmektedir. Fiilin bildirdiği eylemin yapılmasına konu olan, eylemden etkilenen kişi ya da varlığın içinde bulunduğu hâle yükleme hâli denilmektedir. Yükleme hâli bu işlevinden dolayı belirtme hâli olarak da

adlandırılmaktadır. Doğrudan doğruya fiilin etkisinde kalan isimlerin anlamını belirginleştiren eklere de yükleme hâli ekleri denilmektedir (Ergin 1993: 220).

Yükleme hâli eki Eski Türkçede isimlerden sonra *+G*; iyelik ekli kelimelerden sonra *+n*; zamirlerden sonra *+nI* olmak üzere üç çeşitti. Harezm Türkçesinde ve *Mukaddimetü'l-Edeb*'de ise ek isimlerden sonra *+nI*; iyelik ekli kelimelerden sonra ya *+n* ya da *+nI*; birinci ve ikinci teklik şahıs zamirlerinden sonra *+I* şeklinde olmak üzere üç türlüdür. Çok az olarak da bu hâlin eksiz kullanıldığı da olmaktadır. Ekin bu özelliği ilgi hâli ekiyle benzerlik göstermektedir. Eksiz yükleme hâli kullanımından dolayı, yükleme hâli ekinin nesne yapmadığı, var olan nesneyi belirginleştirdiği; diğer hâl ekleri gibi eklendiği isimle kendisinden sonra gelen unsurlar arasında ileriye doğru bir ilişki kurmadığı aksine fiilin bildirdiği eylemin bu isme doğru yöneldiği şeklindeki görüşler, yükleme hâli ekinin diğer isim hâl eklerinden farklılık gösterdiğini, bu nedenle farklı bir konumda değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varmaktadır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Karahan 1999: 605-611).

Yükleme hâli ekinin metindeki kullanımları şöyledir:

1. Yükleme hâli eki isimlerden sonra *+nI* şeklinde gelir.

münüt bėrdi aŋa **atnı** "Ona atı binit verdi." (4-3)

ķoyulttı **balnı** "Balı koyulaştırdı." (10-6)

çekdi **bıçaqnı** "Bıçağı çekti." (37-4)

kötürdi yėl **bulıtlarnı** "Rüzgâr bulutları götürdü." (39-5)

otsuz ķıldı **çaqmaqnı** "Çakmağı ateşsiz bıraktı." (10-4)

söndürdi **çıraġnı** "Kandili söndürdü." (2-4)

yėtiz bişürdi **etni** "Eti iyi pişirdi." (7-7)

oltaŋladı **etükni** "Ayakkabıya taban geçirdi." (30-3)

žāhir ķıldı **ĥaqnı** "Hakkı, doğruluğu açık etti." (38-3)

başladı **işni** “İşi başladı.” (1-7)

bağladı **ɋapuġnı** “Kapıyı bağladı.” (7-5)

yaķaġa yaķdı **kemini** “Gemiyi kıyıya yaklaştırdı.” (2-4)

eđerledi **kölikni** “Binek hayvanını eyerledi.” (7-7)

oķutdı aŋa **Ɋur’ānnı** “Ona Kur’an’ı okuttu.” (2-5)

toġurdı Taŋrı **künni** “Tanrı güneşi doğdurdu.” (20-8)

şor ķıldı **küweçni** “Güveci, çömleği tuzladı.” (8-3)

mĮrâŝ aldı **mālnı** “Malı miras aldı.” (8-7)

bildürdi aŋa fulān **nėrseni** “Ona filan nesneyi bildirdi.” (2-8)

ulġarttı Tanrı **oġlannı** “Tanrı oğlanı büyüttü.” (6-6)

öndürdi Taŋrı yaş **otnı** “Tanrı taze otu büyüttü.” (6-5)

keltürdi aŋa **ökünçni** “Onu pişman etti.” (5-3)

ıydı aŋa **selāmnı** “Ona selamı gönderdi.” (2-5)

eksük ķıldı er **terāzūnı** “Kişi teraziyi, tartıyı eksik tarttı.” (13-3)

yaŋıldı **yolnı** “Yolu şaşırdı.” (2-1)

-Ek çokluk eki almış isimlerden sonra da *+nI* şeklinde gelmektedir.

dıydı yaġı **hācīlarnı** “Düşman, hacıları engelledi.” (12-7)

2. Ek üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra ya *+n* şeklinde ya da *+nI* şeklinde gelmektedir. Ek bu konuda bir tutarlılık göstermemektedir.

-Şu örneklerde ek +n şeklinde kullanılmıştır:

buşruġın kėçrü bėrmek ķoldı andın “Onun öfkesini geçirivermek istedi.” (4-8)

son kemişi bėrdi aŋa borc **zamānın** “Onun borç zamanını geriye atıverdi.” (3-1)

yolın tuttı“Yolunu tuttu.” (9-4)

iki **közin** yumdı “İki gözünü yumdu.” (8-2)

ayındın aşnu saldı iŋen **botasın** “Deve yavrusunu erken doğurdu.” (7-2)

köŋlin darıķturdı anıŋ “Onun gönlünü kırdı.” (14-3)

süzük ķıldı Taŋrıġa ɋulluķ **töresin** “Tanrı’ya ibadeti temiz, saf yaptı.” (17-6)

kelin **ķonuķluķın** ķıldı “Gelin ziyafeti, düğün yemeği verdi.” (43-4)

bitigniŋ **zamānın** belgürtdi “Yazının zamanını belirtti.” (70-1)

öz **sözin** boza söz sözledi “Kendi sözünü bozan söz söyledi.” (50-1)

açı bėrdi aŋa **ɋayġusın** “Ona kaygısını açıverdi.” (35-6)

aralattı **erneklerin** “Parmaklarını aralattı, ayırdı.” (93-7)

tėgerin aytdı “Değerini söyledi.” (100-8)

dĮn **töresin** biliglü boldı “Din töresini, din kurallarını bilir oldu.” (181-6)

-Ek şu örneklerde ise üçüncü tekil şahıs iyelik ekinden sonra *+nI* şeklinde kullanılmıştır:

ɋılınçını ögdül buldı “Hareketini övülmeye değer buldu.” (9-1)

‘özrini ayttı aŋa “Ona özrünü, suçunu söyledi.” (14-5)

tayandurdı **arɋasını** tamķa “Arkasını dama yasladı.” (10-1)

Taŋrınıŋ **işini** arķaķa atġanlar “Tanrı’nın işini arkaya atanlar, geriye bırakanlar.” (2-3)

belgüledi ķurbān **tėwesini** “Kurban (edecek) devesini işaretledi.” (13-8)

te'ĥĮr ķıldı Tanrı **ecėlini** "Tanrı onun ecelini erteledi." (3-1)

bitidi **atını** dĮvān içinde "Divan içine adını yazdı." (6-1)

tikdi eşek iki **qulaqını** "Eşek iki kulağını dikti." (37-2)

ildi aŋa **qınġaķlarını** "Ona tırnaklarını geçirdi." (5-8)

kesdi **tırnaķlarını** "Tırnaklarını kesti." (89-1)

-İkinci teklik şahıs iyelik ekinden sonra ek *+nI* şeklinde kullanılmıştır.

sol yanıŋġa tutġıl **èşleriŋni** "Eşlerini sol yanına al." (122-3)

3. Ekin zamirlerle kullanımı şöyledir:

-Birinci ve ikinci teklik şahıs zamirlerinden sonra ek *+i* şeklinde kullanılmıştır:

taŋġa ketürdi **mėni** nėrse "Nesne beni şaşırttı, utandırdı." (24-3)

tirig tutsun Taŋrı **sėni** "Tanrı seni diri tutsun." (107-8)

-Üçüncü şahıs zamirlerinden sonra ek *+nı* şeklindedir.

köndürdi **anı** ol nėmege "Onu o şeye yöneltti." (9-4)

çıķardı **anı** borcdın "Onu borçtan çıkardı." (1-7)

yıġdı **anlarnı** "Onları yığdı." (65-4)

-*özi* kelimesinde bulunan üçüncü tekil şahıs iyelik eki yüzünden yükleme hâli ekini daha çok *+n* şeklinde aldığı görülmektedir; ancak *+ni* ekiyle çekimlendiği örnekler de vardır:

biligsiz körgüzdi kendü **özin** "Kendi kendisini bilgisiz gösterdi." (199-3)

kendü **özini** kendü bozar söz "Kendi kendisini kendi bozan söz." (50-1)

-İşaret zamiri olan bu, isim hâl ekleri ile çekimlendiği zaman kelime başındaki ünsüz *m*'ye dönüşmektedir.

ewürdi **munı** ol nėrse "O nesne bunu çevirdi." (102-6)

4. Ek fiilleri isimlendiren, geçici hareket adları türeten *–mAK* ekinden ve bazı sıfat-fiil eklerinden sonra da kullanılmıştır

bozdı söz **kesişmekni** "Sözleşmeyi bozdu." (13-3)

tölendürdi **tėprengenni** "Hareket edeni sabitleştirdi." (34-3)

muŋalduķmışnı ķutarġan "Bunalmışı kurtaran." (8-5)

ataduķın bėrdi "Söz verdiğini, adadığını verdi." (16-5)

aytu **bėrmişini** tėgürdi "Söyleyiverdiğini, söz verdiğini ulaştırdı." (16-5)

5. Hâl ekleri zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılabilmektedir. Metinde yükleme hâli ekinin başka hâl eklerinin yerine kullanıldığını veya diğer hâl eklerinin yükleme hâli görevinde kullanıldığını da görmekteyiz. Bazı cümlelerde yükleme hâlinin eksiz ifade edildiği de görülmektedir: Bu türden kullanımları şöyle sıralayabiliriz:

-Yükleme hâli eki yönelme hâli ifade edecek şekilde kullanılmıştır:

mündi **iŋenni** "Deveye bindi." (150-8)

başladı **işge**, başladı **işni** "İşe başladı." (164-7)

-Yükleme hâli eki ayrılma hâli ekinin yerine kullanılmıştır:

yigrendi **anı** "Ondan iğrendi." (17-7)

-Şu cümlede yükleme hâli eki yönelme hâli ekinin, yönelme hâli eki de yükleme hâli ekinin yerine kullanılmıştır:

ögretti **anı musulmanlıķġa** "Ona Müslümanlığı öğretti" (175-3)

-Aşağıdaki cümlede üçüncü teklik şahıs zamirine getirilen yönelme hâli eki yükleme hâli ekiyle aynı işlevde kullanılmıştır:

küçlendürdi **aŋa** Taŋrı "Tanrı onu güçlendirdi." (102-3)

-Yükleme hâli eksiz de ifade edilebilmektedir.

iş özine bağladı "İşi kendine, özüne bağladı." (179-5)

3.4.1.4. Yönelme Hâli (+GA, +KA, +ŋA)

Fiilin bildirdiği eylemin bir varlık veya kavrama yönelmesine, yaklaşmasına yönelme durumu denir. Yönelme hâlinde bulunan isim cümlede yüklemin bildirdiği yargının kendisine yöneldiğini, yaklaştığını, yargının yönünün kendisine doğru olduğunu ifade etmektedir. Fiilin bildirdiği eylemin hangi varlık ya da kavrama yöneldiğini, yaklaştığını bildiren hâl ekine ise yönelme hâli eki denir. Yönelme hâli daima ekli yapılır, eksiz şekli yoktur.

Yönelme hâli eki Eski Türkçede isimlerden sonra *+KA*, teklik birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinden sonra *+A* ve üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra iyelik eki ve hâl ekinin arasına *zamir n*'si girmesiyle *+ŋA* şeklinde kullanılmıştır. (Tekin 2000: 111) Uygur dönemi metinlerinde ekin *+A* şekli iyelik ekli kelimeler ve sonu *ḳ* ile biten isimlere ve bazı yer adlarına geldiği ayrıca ünlü ile biten isimlere *+yA* şeklinde eklendiği görülmektedir (Gabain 2000: 63). Karahanlı Türkçesinde ek *+KA*, *+GA* ve az da olsa *+A* şeklinde kullanılmıştır. Üçüncü teklik şahıs zamirinden sonra *zamir n*'si gelmesinden dolayı ise ek *+ŋA* şeklinde kullanılmıştır. Gerçi üçüncü teklik şahıs zamirinin yönelme hâli *a+ŋar* şeklinde yön eki ile ifade ediliyor olsa da yönelme hâli eki almış çekimleri de yapılmaktadır (Nalbant 2008: 40). Harezm Türkçesinin diğer eserlerinde (bkz. Güvenç 2004: 244-253) olduğu gibi ek *Mukaddimetü'l-Edeb*'de de ek, isimlere doğrudan *+GA*, *+KA* şeklinde, üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış isimlere ise araya *zamir n*'si alarak, teklik şahıs zamirlerine *+ŋA*, sonu *n* ünsüzüyle biten birkaç kelimeye ve *k* ünsüzüyle biten bir kelimeye ise *+A* şeklinde eklenmektedir. Ünlü uyumlarına uyan ek ünsüz uyumlarına zaman zaman uymamaktadır.

Yönelme hâli ekinin metinde tespit ettiğimiz kullanımlarını şöyle sıralayabiliriz:

1. Yönelme hâli eki isimlere genellikle *+GA*, *+KA* şeklinde eklenmektedir. Bu örneklerde ek çoğunlukla eylemin yönünü bildirmektedir:

anlar Taŋrının işini **arqaqa** atġanlar "Onlar Tanrının işini arkaya atanlar, önemsemeyenler." (2-3)

aşaqġa sundı eligini nėme tapa "Elini o şeyi almak için aşağıya doğru uzattı." (63-8)

-Şu örnekte ekin başındaki ünsüzün düştüğü görülmektedir: Bu kullanımda kelimenin son ünsüzü ile ekin ilk ünsüzünün aynı olmasının etkili olduğunu düşünüyoruz:

aşaqa ėndi "Aşağıya indi." (179-1)

arķa bėrdi **damqa** "Dama arka verdi, yaslandı." (10-1)

yıraķ **yerge** bardı "Uzak yere gitti." (10-2)

na'l urdı **edükge** "Ayakkabıya nalça, pençe vurdu." (30-3)

ertege kirdi "Sabaha girdi." (7-8)

degindürdi aŋa ol **nėmege** "Onu o şeye ulaştırdı." (51-1)

midād kemişti **divitge** "Divite mürekkep koydu." (36-3)

vefā ķıldı **hācatqa** "İsteğe, dileğe vefa gösterdi." (8-4)

bulġadı anı **qanġa** "Onu kana buladı." (86-2)

qapġa ķatdı ķāleni "Malı kaba, çanağa kattı." (62-6)

temür çeke urdı **qapuġqa** "Kapıya demir çivi çaktı." (73-8)

qınġa soķdı ķılıçnı "Kılıcı kına soktu." (10-7)

ögmekke sėzā buldı anı "Onu övmeye layık buldu." (8-8)

ton örtti **ölügge** "Ölüye elbise örttü." (104-2)

ödekge evdi aŋa “Onu ödemeye (ödeme yapması için) acele ettirdi.” (206-1)

öygen urdı **atŧķa** “Ata gem vurdu.” (32-7)

maġrıbqa tegdi “Batıya ulaştı.” (66-5)

toprąķ saçtı **nāmaķa** “Mektuba toprak saçtı.” (3-4)

mudāvemet ķıldı **namāzqa** “Namaza devam etti.” (51-3)

kiriş taķtı **yaqa** “Yaya kiriş taktı.” (95-3)

yaqaġa yaķdı kemini “Gemiyi kıyıya yaklaştırdı.” (2-3)

duvaķ urdı **küweçge** “Güvece, çömleğe kapak kapattı.” (8-6)

kivürdi kölükni **suwġa** “Binek hayvanını suya girdirdi.” (20-6)

2. Ek üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış kelimelere eklenirken iyelik ekiyle hâl ekinin arasına *zamir n*’si girmektedir:

fi’linge ĥamd ayttı “Hareketini övdü.” (9-1)

köŋlinge tüşürdi ķorķunçnı “Gönlüne korkuyu düşürdü.” (41-8)

Taŋrı **yolınġa** ķoyulmış at “Tanrı yoluna bağışlanmış at.” (17-1)

3. Ek, sonu *n* ünsüzüyle biten iki isme ve iyelik eki almış *öz* kelimesinden sonra gelen *zamir n*’sindensonra *+A* şeklinde eklenmiştir:

daşnı **yöne** evürdi “Taşı yana çevirdi” (135-6)

yana ewrüldi anıŋ tapa “Onun tarafına yana döndü.” (122-6)

iş **özine** bağladı “İşi kendine bağladı.” (179-5)

4. Ek teklik şahıs zamirlerine eklenirken *+ŋa* şeklinde kullanılmaktadır. Ayrıca birinci ve ikinci teklik şahıs zamirlerinin ince olan ünlüleri de kalınlaşmaktadır. Çokluk l. şahıs zamirlerine ise genel kullanımda olduğu gibi *+GA* şeklinde eklenmektedir:

yaraşmadı **maŋa** ėl havāsı "Memleketin havası bana yaramadı." (153-8)

men **saŋa** yuluġ bolayın tėdi "Ben sana kul, köle olayım dedi." (104-8)

bildürdi **aŋa** fulān nėrseni "Ona filan nesneyi bildirdi." (2-8)

fulānıŋ baĥşĮşi peyveste bolur **bizge** "Bize filanın bahşişi sürekli olur." (35-4)

yaķın keldi **anlarġa** ay "Ay onlara yaklaştı." (39-3)

5. Ek *–maķ*, *-mek* eki almış fiil isimlerinden sonra gelerek "için, amacıyla" anlamları katmaktadır. Böylelikle bu yapı *için* edatıyla aynı anlam ve görevde kullanılmaktadır. Fiilin bildirdiği eylemin yönünü değil amacını ifade etmektedir.

bitimekge berdi aŋa ķaśĮdeni "Kasideyi ona yazması için verdi." (5-5)

ısmarladı aŋa **yoqalmaqġa** "Onu yok olmaya terk etti" (31-3)

kemişdi anı **yoqalmaqġa** "Onu yok olmaya terk etti." (42-7)

ķulaķ ķoydı **ėşitmekge** "İşitmek için kulak verdi." (58-5)

6. Yönelme hâli eki almış isimler fiillerle birlikte anlamca kalıplaşmış, deyimleşmiş birleşik fiiller kurarlar:

ķađġutdı ya **öwkege keltürdi** aŋa "Onu kaygılandırdı ya da öfkelendirdi." (22-2)

öginge kemişdi ol nėmeni "O şeyi aklına soktu." (43-5)

rāstqa tuttı anı ayġanı içinde "Onu söylediğinde doğruladı." (33-2)

sözge ketürdi anı "Onu konuşturdu." (26-4)

taŋķa ketürdi anı nėrse birle "Onu onunla utandırdı." (5-1)

taŋġa keltürüldi özi birle “Kendisiyle utandırıldı.” (5-1)

tāvānķa kigürdi anı “Onu borca soktu, borçlandırdı.” (88-5)

umazķa tegürdi anı “Onu aciz bıraktı.” (39-5)

yabuŋġa kemişdi anı “Onu zahmete, sıkıntıya soktu.” (95-5)

yalġa bėrdi aŋa ėwni “Ona evi kiraya verdi.” (12-3)

7. Ek süre ve zaman bildirme işleviyle de kullanılır:

tėrge tutdı aŋa **aylıkġa**, **ayķa** terge tuttı anı “Onu (bir) aylığına kiraladı.” (112-2)

yıllıķġa terge tutdı anı “Onu (bir) yıllığına kiraladı.” (123-7)

bir **yılġa** terge tuttı ter ẽrini “Kiralık işçiyi bir yıllığına kiraladı.” (119-8)

toķsanġa yawudı “Doksan yaşına yaklaştı.” (83-5)

8. Ek isimlerin bazı edatlarla bağlanmasını da sağlamaktadır:

tizinge tėgrü sekül at “Dizine kadar beyaz çizgili at.” (91-2)

yerge ıra uçdı ķuş “Kuş yere doğru uçtu.” (38-2)

9. Yönelme hâli çekiminde bulunan 3. teklik şahıs zamiri aŋa metinde çok kere zamirin yükleme hâli olan anı şeklinin yerine kullanılmıştır:

‘aybladı **aŋa** anası yanındın “Onu anası tarafından ayıpladı, aşağıladı.” (90-5)

bāman ķıldı **aŋa** ħayırdın “Onu hayırdan, iyilikten ümitsiz kıldı.” (19-2)

ķatıġ ķınadı **aŋa** anıŋ birle “Onu onunla çok kınadı.” (108-6)

ķondurdı **aŋa** ķonaķda “Onu konakta konaklattı.” (34-3)

ķorķutdı **aŋa** ol nėme birle “Onu o şey ile korkuttu.” (15-7)

öpti **aŋa** “Onu öptü.” (87-1)

muŋalttı **aŋa** “Onu bunalttı.” (16-3)

-Aynı ifadeyi açıklamak için kullanılan iki cümlede hem aŋa hem anı şeklinin kullanılması bu durumu daha iyi açıklamaktadır. Bu durum metinde oldukça yaygın görülen bir kullanımdır.

vekįl ḳıldı **aŋa işge**, erklig ḳıldı **anı işge** “Onu işe vekil kıldı, onu işe yetkili kıldı.” (96-3)

10. Şu örneklerde ise yönelme hâli, ayrılma ve yükleme hâllerinin yerlerine kullanılmıştır:

-Ayrılma hâlinin yerine:

ḳuydı **aŋa** isitmesi “Ondan sıtması döküldü.” (20-3)

-Yükleme hâli yerine:

nāgāh bastı **dūşmanḳa** taḳı ġaret ḳıldı “Düşmanı ansızın bastı ve yağma etti.” (42-7)

ögretti aŋa **nėrsege** “Ona nesneyi öğretti.” (22-2)

örgendi anıŋ birle **musulmānlıḳġa** “Onunla Müslümanlığı öğrendi.” (175-3)

sürdi **anlarġa** yurtlarından “Onları yurtlarından sürdü.” (60-2)

11. Metinde 3. teklik şahıs zamirinin *üze* edatıyla oluşturduğu grup çok kere yönelme hâli ekinin yerine işlek bir şekilde kullanılmıştır:

aça tėdi **anıŋ üze** uwtanurını “Ayıbını ona açarak, açıklayarak söyledi.” (80-7)

üyürdi munı **anıŋ üze** “Bunu onun için seçti.” 215-3)

eđgülük ḳıldı **anıŋ üze** “Ona iyilik etti.”

üste keldi **anıŋ üze** “Ona üstün geldi.” (166-7)

öwkelendi anıŋ üze “Ona öfkelendi.” (148-3)

12. Yönelme hâli eki bazı ikilemelerin kuruluşunda yer almıştır. Ayrıca ekin kuruluşunda görev aldığı bir ikilemede *+e* şeklinde kullanıldığı da tespit edilmiştir.

çėvürdi anı **yerdin yerge** “Onu yerden yere çevirdi, dolaştırdı.” (100-4)

yörütti anı **ėldin ėlge** “Onu ilden ile dolaştırdı, gezdirdi.” (102-6)

yüze yüz sözleşti anıŋ birle “Onunla yüz yüze konuştu.” (108-3)

3.4.1.5. Bulunma Hâli (+DA)

Bulunma hâlindeki isim, kelime grupları veya cümle içinde bildirilen yargının kendisinde bulunduğunu, gerçekleştiği ifade eder, bir başka ifadeyle yargının yerini gösterir. Bu yer ifadesi somut veya soyut olabilir. Bulunma hâlinin karşılayacağı ifadeler, yargının çeşidine göre farklık gösterebilir.

Bulunma hâli ifadesi her zaman hâl eki ile yapılır, bu hâlin eksiz kullanımı yoktur. Bulunma hâli eki Eski Türkçede olduğu gibi *+DA* eki ile yapılmaktaysa da ek ünsüz uyumlarına her zaman uygunluk göstermez. Ek üçüncü tekil şahıs iyelik ekinden sonra ya doğrudan ya da *zamir n*’si aracılığıyla eklenir.

Bulunma hâli ekinin metindeki işlevlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Bulunma hâlindeki isimler cümlede ya da kelime grubu içinde bildirilen yargının bulunduğu veya gerçekleştiği yeri gösteren somut yer adları olabilir.

ķarıdı ķız **ėwde** “Kız evde yaşlandı, evde kaldı.” (77-3)

ķondurdı aŋa **ķonaķda** “Onu konakta konaklattı. (34-3)

ıvaladı ķuş **yıġaçda** “Kuş ağaçta yuvaladı.” (92-6)

yazdı **ħaremde** “Yasak yerde, haremde günah işledi.” (11-4)

2. Bulunma hâli isimlerde soyut bir yer ifadesi de taşımaktadır. Yargının gerçekleştiği, olduğu, bulunduğu isimin zaman ve mekân içindeki yerini soyut bir şekilde de ifade eder:

uvşaladı barmaḳlarını **yunuġda** "Parmaklarını abdestte ovaladı." (93-7)

sökellikde baḳtı aŋa "Ona hastalıkta baktı." (79-3)

tėk ḳoydı anı **ħuśūmetde** "Onu düşmanlıkta yalnız koydu." (32-2)

yumşaḳlıḳ ḳıldı **işde** "İşte kolaylık gösterdi." (34-1)

yaŋıldı **sözde** "Sözde yanıldı." (2-1)

meŋü ḳoydı anı Taŋrı **uştmaħda** "Tanrı onu cennette ebedî koydu." (9-1)

dutlundurdı aŋa **sözde** "Onu konuşmada susturdu." (32-2)

vaḳtıda oḳudı namāznı "Namazı vaktinde kıldı." (51-3)

3. Bulunma hâli eki teklik üçüncü şahıs iyelik eki almış isimlere ya doğrudan ya da zamir n'si aracılığıyla eklenmektedir:

keje keje ḳıldı **ünide** "Sesinde hırıldadı." (80-4)

tırnaḳı **üstide** çewürdi oḳnı "Oku tırnağının üstünde çevirdi." (76-8)

kelin doyında erdük "Gelin toyunda, düğün ziyafetinde idik." (27-3)

bitig **dürüminde** fulān nėme bar "Mektubun muhtevasında filan şey var." (7-3)

tün **avvalında** yörüdi "Akşam yürüdü." (7-4)

4. Metinde *içinde* kelimesinin isimlerden sonra gelerek bulunma hâli ekiyle aynı işlevde kullanıldığı görülmektedir:

ėwdi **iş içinde** "İşte acele etti." (20-5)

biz **nikah içinde** erdük "Biz nikahtaydık." (27-2)

ıraḳ bardı **yer içinde** "Yeryüzünde uzağa gitti." (43-4)

5. Bulunma hâli eki bir kelimede isimi edata bağlamıştır. Bu göreviyle ayrılma ekinin işlevini üstlenmiştir:

uġramışda kėdin yıġlındı andın "Niyetlendikten sonra ondan uzaklaştı, uzak durdu." (30-7)

6. Bulunma hâli eki bir kelimede yönelme hâlinin yerine kullanılmıştır:

ton **üstinde** ton keydi "Elbise üstüne elbise giydi." (112-5)

7. Bulunma hâli eki künde *her gün* kelimesinde kalıplaşmaya uğramış ve bir yapım eki görevi üstlenmiş, kendisinden sonra yapım eki de almıştır:

künde keydi tonnı "Elbiseyi her gün giydi." (139-4)

kündeki tonın keydi "Her günkü elbisesini giydi." (178-1)

kündelikge tutdı tonnı "Elbiseyi gündelik etti." (139-4)

3.4.1.6. Ayrılma Hâli (+DIn)

Ayrılma hâli, kelime grubu ya da cümle içinde bildirilen yargının, durumun başlangıç ve çıkış noktasını, ayrıldığı yeri, zamanı, kişiyi, sebebini gösterir veya işaret eder. Ayrılma hâli de bulunma hâli gibi yer kavramı taşıyan bir isim hâlidir. Bu yer ifadesi ismin bağlandığı kelimenin anlamına göre somut veya soyut olabilir. Ayrılma hâli ismi çoğunlukla fiile bağlarsa da isimlere veya edatlara bağladığı da olur.

Ayrılma hâli daima ekli ifade edilir. Eski Türkçe döneminde *+DA* hâl ekleri hem bulunma hem de ayrılma hâli için kullanılabiliyordu. Yine bu dönemde yalnızca ayrılma hâli ifade etmek için *+DIn* ve n ağızlarında nadiren *+tan* ekleri kullanılmıştır (Gabain 2000: 64). *Mukaddimetül-Edeb*'de ise Harezm Türkçesinin diğer eserlerinde olduğu gibi ek *+DIn* şeklinde kullanılmıştır. Harezm sahasında nadir de olsa *+dan* şekli kullanılmıştır (Güvenç 2004: 262); ancak bu kullanım *Mukaddimetü'l-Edeb*'de yoktur.

Metinde yalnız dar ünlülü ve sedalı ünsüzlü şekli bulunan ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna ve ünsüz uyumuna aykırı düştüğü görülmektedir. Ek isimlere doğrudan eklenmektedir. İyelik ekli isimlerle teklik üçüncü şahıs zamirine ise zamir n'si aracılığıyla gelmektedir.

Ayrılma hâli ekinin metindeki kullanımları şöyledir:

1. Ayrılma hâli isimleri fiillere somut yer ifadesiyle bağlar. Bu yer ifadesiyle fiilin bildirdiği yargının çıkış noktası, başladığı ve uzaklaştığı yer gösterilmektedir:

azdı **yoldın** "Yoldan çıktı, kayboldu." (2-1)

ķopardı **ornındın** "Yerinden, mahâllinden kopardı, ayırdı." (7-6)

tepretdi anı **tübindin** "Onu dibinden, kökünden oynattı." (7-6)

ķaytardı tewelerni **suwdın** "Develeri sudan getirdi." (14-1)

ėlindin çıķardı anı "Onu memleketinden sürdü." (102-5)

yıġlındı **andın** "Ondan uzak durdu." (15-2)

azdurdı anı **yoldın** "Onu yoldan çıkardı, ona yolu kaybettirdi." (39-1)

2. Fiilin bildirdiği yargı soyut bir kavramdan ya da durumdan da ayrılmış veya başlamış olabilir. Ayrılma hâli eki bu şeklide soyut isimleri, kavramları ve ya durumları işaret edebilir:

bölük bėrdi aŋa **otdın** takı **biligdin** "Ona ateşten ve bilgiden parça verdi." (17-3)

yoqdın bolutdı "Yoktan var etti." (6-7)

yıġdı anı fulān **nėrsedin** "Onu filan nesneden alıkoydu." (29-1)

yıġdı duşmān ĥācīlarnı **ħacdın** "Düşman, hacıları hacdan alıkoydu." (12-8)

çıķardı anı **borçdın** "Onu borçtan kurtardı." (1-7)

ķutardı aŋa **yawuzluķdın** “Onu kötülükten kurtardı.” (33-2)

ķutġardı anı **yoķalmaķdın** “Onu yok olmaktan kurtardı.” (12-2)

ħōş boldı **sökellikdin** “Hastalıktan iyileşti.” (38-4)

-Şu örnekte ek isim bir başka isme bağlamıştır:

kişidin ħāli boldı ėw “Ev kişiden yoksun oldu, ıssız kaldı.” (42-1)

-Ek üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra genellikle *zamir n*’si aracılığıyla bağlanır:

‘aybladı aŋa anası **yanındın** “Onu anası tarafından ayıpladı, aşağıladı.” (90-5)

üstündin baķtı aŋa “Ona yüksekten baktı.” (23-6)

3. Ayrılma hâli eki eklendiği ismi fiile sebep bildirme göreviyle de bağlayabilir. Bu işlevinde eylemin çıkış noktası değil sebebi gösterilmiş olur:

delü bolmış er ‘**aşķdın** “Erkek aşk yüzünden deli olmuş.” (90-5)

başın tepretti **uyķıdın** “Uykudan başını oynattı.” (101-2)

yawa barmışdın ħabar bėrdi “Kaybolmuştan haber verdi.” (11-7)

4. Bu hâl eki ismin miktarını da ifade edilebilmektedir.

ķısġadın körklü söz sözledi “Kısaca güzel söz söyledi.” (67-5)

5. Ekin şahıs zamirleri ile kullanımı şöyledir:

eymendi **andın** “Ondan korktu.” (25-1)

fulānnıŋ bėrnesi kesilmes **bizdin** “Bizden filanın hediyesi kesilmez.” (35-4)

6. Ayrılma hâli eki isimleri edatlara da bağlamaktadır:

ol **bezekdin** aşnu tutġan titrek “O, sıtma nöbetinden önce tutan titreme.” (1-1)

ayındın aşnu saldı iŋen botasın “Deve yavrusunu ayından önce saldı, erken doğurdu.” (7-2)

öz mülkinge ķaytardı tişini **boşamışdın** soŋ “Kadını boşadıktan sonra kendi memleketine gönderdi.” (115-2)

7. Ayrılma hâli eki ve yönelme hâli eki eylemin başladığı ve sonlandığı noktayı ifade eden ikilemeler de kurar:

yörütti anı **ėldin ėlge** “Onu ilden ile sürdü.” (102-5)

ķađıdın ķađıġa barġan ĥuküm bitigi “Kadıdan kadıya varan hüküm yazısı, karar.” (86-4)

8. Ayrılma hâli eki başka hâl eklerini yerine de kullanılabilmektedir:

-Yükleme hâli göreviyle:

ķorķuttı anı yā **ķorķuġındın** kiterdi “Onu korkuttu veya korkusunu giderdi.” (21-1)

-Vasıta hâli ekinin yerine:

toldı **öwkedin** “Öfkeyle doldu.” (165-2)

9. Şu kelimede ekin üst üste geldiği görülmektedir. Bu bir yazım hatası olabileceği gibi Eski Türkçede görülen ayrılma hâli ekinin üst üste gelmesi durumuyla da ilgili olabilir (Nalbant 2008: 48).

çıķardı **andındın** nėrseni “Ondan nesneyi çıkardı.” (183-5)

3.4.1.7. Vasıta Hâli (+(I/U)n, +lA)

Vasıta hâli, ismin karşıladığı nesne, durum ya da kavramın fiilin bildirdiği yargının gerçekleşmesi için bir aracı olduğunu ifade etmek amacıyla kullanılan hâldir. Bu hâldeki isimler zaman, durum veya araç ifadesiyle doğrudan doğruya fiile bağlanır ve fiilin bildirdiği yargının ne zaman, neyle, nasıl yapıldığını gösterir. Daima ekli ifade edilen vasıta hâlinde bulunan isimler taşıdıkları bu anlam özelliği yüzünden ve yalnızca

fiillere bağlanmalarından cümle ve kelime gruplarında zarf göreviyle kullanılır (Ergin 1993: 225).

Eski Türkçede vasıta hâli eki *+n*, *+In n ağzında* bazen *+An* ve yuvarlak ünlülerden sonra yer yer *+un*, *+ün* şeklinde idi. (Gabain 2000: 64) Eski Türkçede bu ek işlek bir şekilde kullanılırken daha sonraki dönemlerde yavaş yavaş işlekliğini kaybetmiştir. Bu ek, işlekliğini kaybederken yerini zamanla *ile* edatına bırakmıştır. Vasıta hâli ekiyle işlevleri aşağı yukarı aynı olan *ile* edat hâlinde kalarak veya ekleşerek tamamen vasıta hâli ekinin yerine kullanılır olmuştur (Ergin 1993: 226).

Mukaddimetül-Edeb'de vasıta hâli eki çoğunlukla *+n*'dir. Bu ek ünlü ile biten isimlere doğrudan, ünsüzle biten isimlere de yardımcı ünlü yardımıyla bağlanmaktadır. Ekin yardımcı ünlüsü genellikle ünlü uyumlarına uymaktadır. Vasıta hâlini ifade etmek için kullanılan bir başka ek ise *+lA*'dır.

Mukaddimetü'l-Edeb'de kullanılan vasıta hâli ekleri ve bunların işlevleri şöyledir:

1. Metinde vasıta hâlini ifade etmek için yaygın olarak kullanılan ek *+n*'dir. Bu eki almış isimlerin bazıları fiilin bildirdiği yargının neyle yapıldığın göstermektedir:

közün kördi anı "Onu gözüyle gördü." (124-6)

2. Vasıta hâlindeki bazı isimler eylemin nasıl, ne şekilde gerçekleştiğini ifade ederler:

žulmun öltürüldi fulān "Filan zulümle öldürüldü." (209-3)

küçün tuttı anı fulān iş üze "Onu filan işe zorladı." (12-6)

3. Vasıta hâli ismi fiile zaman ve miktar bildirme ilişkisiyle bağlar:

kündüzün tesbīḥ ḳıldı "Gündüzleyin zikretti." (97-3)

aḫşamun keldürdi ḳoylarnı "Koyunları akşamleyin getirdi." (46-4)

4. Vasıta hâli ismi fiile tarz bildirerek de bağlar. Bu tarz eylemin hem ne şekilde hem de ne yönde gerçekleştiğini göstermektedir.

tüşti **yüzün** "Yüz üstü düştü." (35-4)

arḳan yattı "Arka üstü, sırt üstü yattı." (223-6)

yüzün tüşdi "Yüz üstü düştü." (159-7)

yüzün kemişdi anı "Onu yüz üstü, yüzükoyun attı." (86-1)

yanın yıḳdı anı "Onu yan olarak, yanına yıktı." (76-1)

5. Vasıta hâli eşitlik hâli ekiyle benzer bir işlevde, eylemin ne şekilde gerçekleştiğini göstererek eklendiği kelimeyi cümlede durum zarfı görevine sokmuştur.

kördüm anı **açuḳun** "Onu açıkça gördüm." (111-3)

6. Metinde vasıta hâlini ifade etmek için kullanılan bir diğer ek *+la*, *+le'dir*. Bu ek isimleri fiillere zaman ve tarz ifadesiyle bağlarlar.

tünle sözleşti anıŋ birle "Onunla geceleyin sözleşti." (111-8)

tünle basdı yaġını "Düşmanı geceleyin bastı." (102-1)

tünle yörüdi "Geceleyin yürüdü." (56-7)

3.4.1.8. Eşitlik Hâli (+CA)

İsimler, fiilin oluş veya yapılış tarzını ifade etmek, eylemin kendisi gibi kendisine benzer bir şekilde cereyan ettiğini göstermek için eşitlik hâline gireler. Eşitlik hâli eki isimleri fiillere ya da fiil isimlerine eşitlik, benzerlik, miktar anlamları yükleyerek bağlar (Ergin 1993: 227). Eski Türkçede ek *+çA* şeklinde yalnız iki şekilliyken *Mukaddimetü'l-Edeb*'de *+cA*, *+çA* olmak üzere dört şekillidir. Ek ünlü ve ünsüz uyumlarına genellikle uymaktadır. İsimlere doğrudan eklenirken üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra zamir n'si aracılığıyla bağlanmaktadır. Metnimizde çok işlek bir şekilde kullanılmayan eşitlik hâli ekiyle ilgili tespit ettiğimiz örnekler ve ekin işlevleri şöyledir:

1. Eklendiği isimlere *göre* anlamı katar. Eylemin yapılış tarzını ve neye göre yapıldığını ifade eder:

tertibce ḳıldı nėrselerni “Nesneleri düzene göre, düzenlice yerleştirdi.” (66-1)

tüzince ḳoydı nėrselerni “Nesneleri sırasına göre koydu.” (66-1)

kezigce çewürür künlerni bodunlar arasında “Günlerini boylar arasında sırasınca geçirir.” (123-4)

sünnetçe yörüdi “Sünnete göre hareket etti.” (145-8)

yörüdi anın **buyruḳınca** “Onun buyruğuna uygun hareket etti.” (145-8)

2. İsimlere *kadar* anlamı katarak miktar bildirmelerini sağlar:

yarıldı **uzununca** “Uzununca yarıldı” (160-1)

soŋınca yörüdi işniŋ “İşin sonuna kadar yürüdü, gitti.” (173-7)

3. Şu örneklerde eşitlik hâlinin ayrılma hâlinin yerine kullanıldığı görülmektedir:

soŋınca yörüdi anın “Onun ardınca, ardından yürüdü, gitti.” (66-5)

izince yörüdi “İzince, izinden yürüdü.” (144-5)

-Şu örnekte ekin iyelik eki almış kelimeye doğrudan eklendiği görülmektedir:

biri biri **soŋıca** yörüdi tün kün “Gece ve gündüz birbiri ardınca, birbirinin peşinden gitti.” (194-8)

biri biri **soŋınca** ündedi ündegen “Söyleyen ardı ardına söyledi, seslendi.” (97-4)

4. Şu örneklerde eşitlik hâli kalıplaşmaya uğrayarak yön gösteren birer isim yapmıştır:

ayaḳça yörüdi kemi “Gemi aşağı, engine yürüdü.” (12-7)

örce yörüdi kemi “Gemi yukarı yürüdü, gitti.” ” (10-3)

3.4.1.9. Yön Gösterme Hâli (+GArU/+ArU/+rA)

Fiilin bildirdiği eylemin eklendiği isme yöneldiğini gösteren bu hâl metnimizde işlek olarak kullanılmamıştır. Bu hâl için kullanılan ekler Eski Türkçe döneminde canlılığını korurken daha sonraki dönemlerde işlekliğini yitirmiş, eskiden beri kullanılageldiği kelimelerle kalıplaşmıştır. Bu kalıplaşma neticesinde ek yer ifade eden ve zarf görevinde kullanılan kelimeler meydana getirmiştir (Ekteki kalıplaşma temayülünün tarihi seyri için bkz. Korkmaz 2000: 5-10).

Eski Türkçede ek *+ġArU*, *+ŋArU* (üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra), *+ArU* ve *+rA* şeklindeydi. Metnimizde bu hâli ifade etmek için *+ġaru*, *+ArU* ve *+rA* ekleri kullanılmıştır. Ekin metnimizdeki kullanımları şu şekildedir:

1. *+ġaru* eki yön bildiren bir kelimeye eklenip eylemin yöneldiği yeri göstererek ona açıklık kazandırmıştır:

artġaru tartındı andın "Ondan yüz çevirdi." (13-4)

artġaru ḳaldı ḳoldaşlarındın "Arkadaşlarından geri kaldı." (175-4)

artġaru bağladı ẽrenler bilekini "Erenler bileğini arkaya bağladı." (82-6)

2. *+ArU* eki *+GArU* ekinin başındaki ünsüzün düşmesi sonucu oluşmuştur Ek *il* "ön" kelimesine gelerek kalıplaşmaya uğramıştır. Metinde bu kelimenin bir örneği bulunmaktadır:

ilerü ıydı nėrseni "Nesneyi ileri gönderdi." (18-8)

3. İşaret zamiri *ol*'un yön hâli çekimi *aŋaru* şeklindedir. *aŋaru* yön ifade eden *berü* kelimesiyle bir ikileme meydana getirmiştir:

aŋaru berü yarıştılar anıŋ birle "Onunla ileri geri yarıştılar." (123-2)

aŋaru berü ėlti suwnı "Suyu öteye beriye iletti." (228-4)

3.4.2. İYELİK EKLERİ

İyelik ekleri ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu ifade eden çekim ekleridir. İyelik ekleri getirildikleri isimlerin dışında bir şahsı ifade ederler. Türkçede konuşan, dinleyen ve adı geçen olmak üzere teklik ve çokluk toplam altı şahıs (*ben, sen, o, biz, siz, onlar*) olduğuna göre iyelik ekleri de bu altı şahsı karşılamak üzere kullanılırlar. Bir başka ifadeyle iyelik ekleri eklendikleri ismin bu altı şahıstan birine ait olduğun gösterirler (Ergin 1993: 210-211). İyelik ekleri daima hâl eklerinden önce gelirler.

Mukaddimetü'l-Edeb'de kullanılan iyelik eklerini şöylece sıralayabiliriz:

1. Teklik Şahıs İyelik Eki : +m

Ek Eski Türkçede olduğu gibi *+m*'dir (Gabain 2000: 70). Metinde üç kelimede çekime girdiğini tespit ettiğimiz 1. teklik şahıs iyelik eki ünsüzle biten kelimelere yardımcı ünlü aracılığıyla bağlanmıştır.

bu menim **ardım arḳam,** ol menim **tayancım** "Bu benim ardım, arkam, o benim dayanağım." (130-4)

2. Teklik Şahıs İyelik Eki: +ŋ

Ek, Eski Türkçede olduğu gibi (Gabain 2000: 70) metnimizde de *+ŋ* şeklindedir. Ünlüyle biten kelimelere doğrudan getirilen ek ünsüzle biten kelimelere bir yardımcı ünlü yardımıyla eklenmektedir.

sol yanı tutġıl **aṣḥābларıŋ** birle "Sahabelerin ile sol yanı tut." (122-3)

sol **yanıŋġa** tutġıl **eşleriŋni** "Eşlerini sol yanında tut." (122-3)

ḳat ḳat ḳılsın Taŋrı **künleriŋni** "Tanrı günlerini kat kat artırsın, bereketli etsin." (117-3)

ḳoḍmadı sėni **iktülegeniŋ** "Besleyenin (Rabbin) seni bırakmadı." (95-6)

3. Teklik Şahıs İyelik Eki: +I, +sI

Eski Türkçede ek *+I*, *+sI* olmak üzere dar ünlülü idi (Gabain 2000: 70). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de de bir kelime haricinde dar ünlülü olarak kullanılmıştır. Ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı düşmüştür.

Ek, ünsüzle biten isimlere *+I*, ünlüyle biten isimlere ise *+sI* şeklinde gelmektedir. 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra gelen hâl ekleri çoğunlukla *zamir n*'si aracılığıyla bağlanmaktadır, ancak doğrudan eklendikleri durumlar da vardır.

Ekin metindeki kullanımları şöyledir:

-Ünsüzle biten kelimelerden sonra:

yüzi aġzı egri bolmış er "Ağzı yüzü eğrilmiş, felç olmuş kişi." (1-4)

uzun ḳıldı Taŋrı anıŋ **barlıḳını**, yaşını "Tanrı onun varlığını, yaşını uzun kıldı." (50-6)

ataduḳın bėrdi "Söz verdiğini, söylediğini verdi." (16-5)

tölendürdi **atın** cerĮde içinde "Adını deftere yazdı."(6-2)

kirişin tarttı yanıŋ "Yayın kirişini gerdi." (18-3)

yārĮ bėrdi aŋa **ḳoldaşı** "Arkadaşı ona yardım etti." (9-6)

çapturdı **kölikini** "Binek hayvanını koşturdu." (42-6)

bu ḳurbān **nişānı** "Bu kurban işareti." (13-8)

ḳopardı **ornındın** "Yerinden kaldırdı." (7-6)

öginge kemişdi ol nėmeni "O şeyi aklına soktu." (43-5)

üyürdi anı **öŋini** üze "Onu başkasına tercih etti." (12-3)

usı ḳarışmış er "Aklı karışmış kişi." (1-2)

açdı ḳapuġnı yol **yanınġa** "Kapıyı yol tarafına açtı." (20-7)

yolınıŋ **başında** saḳladı anı “Onu yolunun başında sakladı.” (9-4)

žulmından ėrindi “Zulmünden şikayet etti.” (180-3)

-Şu örnekte ekin +ü şeklinde yuvarlak ünlülü kullanıldığını görmekteyiz.

körksüz ḳıldı Taŋrı anıŋ **yüzüni** “Tanrı onun yüzünü çirkin kıldı.” (101-5)

-Ünlüyle biten kelimelerden sonra:

tayandurdı **arḳasını** tamġa “Arkasını dama dayadı.” (10-1)

tartıştılar **ikisi** “İkisi tartıştılar.” (198-3)

ol baylıḳ **iyesi** turur “O zenginlik sahibidir.” (42-5)

şa’rası öndi “Saçı, sakalı çıktı, büyüdü.” (6-6)

oyġattı anı **uyḳusından** “Onu uykusundan uyandırdı.” (44-1)

üŋmesin üŋeri bėrdi ölügge “Ölünün mezarını kazıverdi.” (11-5)

-Şu örnekte iyelik eki almış kelimenin bir edata bağlandığı görülmektedir:

yeŋdürdi aŋa **yagısı** üze“Ona düşmanını yendirdi.” (14-4)

1. Çokluk şahıs İyelik eki: +miz

Harezm Türkçesinin diğer eserlerinde *+mIz*, *+mUz* şekilleri bulunan (Güvenç 2004: 217) ekin metnimizde az kullanılmasından dolayı yalnızca *+miz* şekli bulunmaktadır.

üzemizde boldı “Üzerimizde oldu.” (39-3)

ħ[re boldı **közlerimiz** “Gözlerimiz bulandı, görmez oldu.” (73-8)

2. çokluk şahıs iyelik eki metnimizde kullanılmamıştır.

3. Çokluk Şahıs İyelik Eki: +lArI

Mukaddimetü'l-Edeb'de çokluk 3. şahıs eki *+lArI'dır*. Ek yalın olarak kullanıldığı gibi kendisinden sonra hâl eklerinin kullanıldığı örnekler de mevcuttur.

sürdi anlarġa **yurtlarındın** "Onları yurtlarından sürdü." (60-2)

çıḳardı anlarnı **ėwlerindin** "Onları evlerinden çıkardı." (60-2)

yaġladı anlarıŋ **bıyıḳlarını** " Onların bıyıklarını yağladı." (87-7)

3.4.3. ÇOKLUK EKİ (+lAr)

Mukaddimetü'l-Edeb'de isimlerin çokluk şekillerini ifade etmek için *+lAr* eki kullanılmıştır. Ekin metindeki kullanımları şöyledir:

borç bėrdi aŋa **yarmaḳlarnı** "Paraları ona borç verdi." (18-2)

ḳahtġa tüşti **erenler** "Erler, yiğitler kıtlığa düştü." (19-1)

ḳızlıḳġa kirdi **boḍunlar** "Boylar kıtlığa düştü." (19-1)

ulam bolmadı **bitikler** "Mektuplar devamlı olmadı." (35-3)

yād ḳıldılar nėrseni **anlar** "Onlar nesneyi hatırladılar." (196-3)

kumanı **oġlanlar** anası ḳıldı "Kumayı çocukların annesi etti." (95-2)

musulmānlar üze "Müslümanlara." (45-1)

dünjür ḳuda boldı **boḍunlarġa** "Boylara dünür oldu." (14-2)

ḳaytardı **tėwelerni** suwdın "Develeri sudan getirdi." (14-1)

dıydı yaġı **ḥācīlarnı** "Düşman, hacıları engelledi." (12-7)

4. SIFATLAR

İsimlerden önce gelerek onları renk, durum, biçim yönünden niteleyen veya işaret etmek, soru sormak, sayısını bildirmek, anlamını belirli belirsiz ifade etmek yoluyla belirten kelimelere sıfat denilmektedir. Sıfatlar isim cinsinden kelimeler olup tek başlarına bulunduklarında nitelik veya özellik bildiren birer isimdirler; ancak bütün isimler sıfat görevinde kullanılamaz. Bir ismin sıfat olabilmesi için varlığa ya da kavrama ait bir özelliği ifade ediyor olması gerekir. İsimlerle sıfatlar arasındaki en belirgin fark budur (Ergin 1993: 232- 233).

İsimler karşıladığı varlık veya kavramın bütün özelliklerini bünyesinde taşıyan, varlığın adı söylendiğinde zihnimizde bütün özellikleriyle canlanan dil göstergeleridir. Sıfatlar ise varlığın tek bir yönünü, özelliğini gösterirler. Bazı sıfatlar varlığın bünyesinde barındırdığı, doğasında var olan özeliklerini yani niteliklerini gösterirken bazı sıfatlar da varlığın bünyesinde barındırmadığı, kendi bünyesinin dışında olan durumlarını ifade eden özelliklerini gösterirler. İşte isimlerin renk, durum, biçim gibi bünyesinde barındırdıkları özelliklerini gösteren sıfatlara niteleme sıfatları; sayı, yer gibi diğer dış özelliklerini belirten sıfatlara da belirtme sıfatları denir (Ergin 1993: 234). Biz çalışmamızda sıfatları bu iki ana gruba göre sınıflandırmayı uygun gördük.

Sıfatlar söz diziminde daima isimlerden önce yer alırlar ve isim çekim ekleri ile çekimlenemezler. Sıfatlar birlikte bulundukları isimlerle sıfat tamlaması oluştururlar. Sıfat tamlamalarında tamlayan unsur sıfat, tamlanan unsur ise isimdir. Sıfat tamlamaları da isim cinsinden bir kelime grubu oldukları için cümlede isimler gibi çeşitli görevlerde kullanılabilirler.

Sıfatlar yapıları bakımından basit, türemiş veya birleşik olabilirler. Dilimizdeki bazı yapım ekleri, özellikle sıfat görevinde kullanılabilen kelimeler türetmektedir. Vasıf isimleri ve dolayısıyla sıfat türeten eklerden en yaygın olanları *+lI(G)*, *+lU(G)* ve *+sIz*,

+sUz ekleridir. Ayrıca sıfat-fiil eki almış kelimeler de sıfat olarak görev yapabilmektedirler.

Mukaddimetü'l-Edeb'de sıfat görevinde kullanıldığını tespit ettiğimiz kelimeleri ve sıfat türlerini şöylece sıralayabiliriz:

4.1. NİTELEME SIFATLARI

Niteleme sıfatlarının varlığın bünyesinde barındırdığı özellikleri ifade ettiğini yukarıda belirtmiştik. Bu sıfatlar varlığı renk, durum, biçim gibi çeşitli yönlerden nitelerler. Metnimizde tespit ettiğimiz niteleme sıfatları isimlerin şu özelliklerini göstermektedirler:

1. İsimleri renkleri bakımından nitelerler:

ḳızıl yaŋaḳ "Kızıl yanak." (95-1)

sarıġ ot "Sarı ot." (83-3)

ürüŋ saçlu ḳıldı anı "Onu ak saçlı etti." (101-8)

2. Niteleme sıfatlarının bir kısmı soyut kavram bildirirler. Bu sıfatlar niteledikleri ismin özelliğine göre onunla ilgili soyut kavramları, özellikleri dile getirirler:

berk yerġe soḳdı nėmeni "Nesneyi sağlam yere soktu." (16-3)

eđgü soŋ berdi aŋa Taŋrı "Tanrı ona iyi son verdi." (22-7)

ḳıstaġ, **ḳatıġ** iş "Sıkıntılı, yorucu iş." (29-2)

körklü sınaġ birle sınadı anı Taŋrı "Tanrı onu güzel sınav ile sınadı." (59-8)

körklü yerige teprendi işde "İşte güzel yere (doğru) hareket etti." (28-2)

örtüglü söz "Örtülü, kapalı söz." (36-8)

sünnetge ḫılāf iş "Sünnete aykırı iş." (19-6)

üyründü oġullu boldı er “Kişi seçkin oğullu oldu.” (5-7)

çavlu ėtdi **yaşru** sözni “Gizli sözü açık etti, açıkladı.” (53-3)

yėrünç işde söz tıntaşmış “İğrenç, kötü işte söz söyleşmiş, söz kesişmiş.” (110-4)

yıġaķlu orun “Haram, yasaklı yer.” (16-3)

3. Niteleme sıfatları isimlerin yani o ismin karşıladığı kişi, hayvan ya da varlığın içinde bulunduğu durumu ve biçimi tasvir eder:

acı nėme “Acı şey.” (37-5)

aruķ tėwe “Zayıf deve.” (58-3)

dolu saġraķ “Dolu kadeh.” (24-7)

ėrki māl “Eski mal.” (8-7)

eski māl “Eski mal.” (8-7)

ķavaķ nėrse “İçi boş nesne.” (99-6)

koyuġ bal “Koyu bal.” (10-7)

otsuz suwsuz yer “Otsuz, susuz (kurak) yer” (15-3)

rāzdaş erenler “Sırdaş kişiler.” (125-2)

yüzi **saçaķlu** kilįm “Yüzü saçaklı kilim.” (28-3)

sebįl at “Bağışlanmış at.” (17-1)

tamġalıġ atlar “Damgalı atlar.” (100-7)

taş ton keydi “Dış elbise(si) giydi.” (170-6)

tegirmi nėrse “Değirmi, yuvarlak nesne.” (98-5)

yaŋı ay “Yeni ay.” (39-7)

yaslaġan tişi “Yas tutan kadın.” (36-1)

yapraķlandı **yaş** yıġaç “Taze ağaç yapraklandı.” (43-3)

yaş otlu yer “Taze otlu yer.” (5-3)

yıđlattı aŋa **yıdıġlıġ** otnı “Ona kokulu otu koklattı.” (39-8)

4. Bazı sıfatlar kişilerin, huy, karakter ve davranışlarıyla ilgili nitelikleri ifade eder:

alp er “Yiğit er.” (32-6)

bozġun er “Bozan, yok eden kişi.” (22-5)

ni’metlig er “Nimetli (şımarık) kişi.” (22-4)

munduz er “Nimetli (şımarık) kişi.” (22-4)

ol **saķınuķ** tişi “O, iffetli kadın.” (33-7)

sözengür er “Konuşkan kişi.” (101-6)

5. Bazı niteleme sıfatları varlığın içinde bulunduğu durumu miktar ve ölçü bakımından tasvir ederler:

böyük yer “Büyük yer.” (11-6)

dürlü biliglerni bildi “Türlü bilgileri bildi.” (184-3)

ķısġa söz “Kısa söz.” (41-7)

ķısķa ķāfiyelü şi’r aydı “Kısa kafiyeli şiir söyledi.” (133-4)

kiçik oġlanlıġ tişi “Küçük çocuklu kadın.” (29-1)

orta yaşlıġ boldı “Orta yaşlı oldu.” (77-3)

oymaķ savcı ıđdı anıŋ üze “Ona (bir) grup elçi gönderdi.” (41-2)

uluġ baħşiş baħşiş bėrdi aŋa “Ona çok bahşiş, hediye verdi.” (27-7)

döşedi mezgitge **uşaķ** daşnı “Mescide küçük taşı döşedi.” (65-6)

uzaķ zamāne yoksuz ķıldı anı “Uzun zamane (devir) onu fakirleştirdi.” (48-6)

yaķ yavuķluķ “Yakın akrabalık.” (60-5)

yinçge bıķın “İnce bel.” (72-8)

6. Niteleme sıfatları varlığın yönünü ve yerini de gösterir:

ol öŋ tişleri seyrek kişi “O, ön dişleri seyrek kişi.” (68-5)

saġ yannı tutġıl ķoldaşlarıŋ birle “Arkadaşlarınla sağ yanı tut.” (122-3)

sol yanıŋġa tutġıl ėşleriŋni “Eşlerini sol yanına al.”(122-3)

7. Sıfat-fiiller de niteleme sıfatı olarak görev yapabilmektedir:

biçesü vaķtı boldı ekiniŋ “Ekinin biçilecek vakti geldi.” (8-8)

üküş **helāk qılġan** er “Çok helāk eden kişi.” (22-4)

ıyınmış bulun “Serbest bırakılmış tutsak.” (25-7)

köŋülge düşmes söz “Hoşa gitmeyen söz.” (5-4)

tėgrülmiş söz “Ulaştırılmış söz.” (9-8)

ol **yaġdurmaqġa yavuġan** bulut “O, yağdırmaya yaklaşan bulut.” (14-8)

yėgü bėrici er “Yiyecek veren kişi.” (31-6)

yetürmiş söz “Ulaştırılmış söz.” (9-8)

4.2. BELİRTME SIFATLARI

Belirtme sıfatları, niteleme sıfatlarından farklı olarak varlıkları niteleme değil belirtme işlevi yüklenmiş olan sıfatlardır. Bu işlev ya isimleri işaret etme, gösterme; ya sayısını, miktarını bildirme, ya sorma yahut da belirsizlik gösterme biçiminde karşılanır (Korkmaz 2003: 385). Bu işlevleri bakımından belirtme sıfatları kendi içinde işaret, sayı, soru ve belirsizlik sıfatları olmak üzere dört gruba ayrılsa da biz metnimizde soru sıfatlarına rastlamağımız için üç başlık altında ele alacağız. Bunlar sayı sıfatları, işaret sıfatları ve belirsizlik sıfatlarıdır.

Mukaddimetü'l-Edeb'de tespit ettiğimiz belirtme sıfatları şunlardır:

4.2.1. Sayı Sıfatları

Belirttikleri isimin sayı yönünden çeşitli özelliklerini gösteren sıfatlardır. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de sayı sıfatı olarak daha çok sayma sayıları kullanılmış, sayı isimlerinden türetilen üleştirme ve sıralama sayıları hiç kullanılmamışken, varlığın bütün içinde kapladığı yeri ifade eden kesir sayıları bir kez kullanılmıştır. Bu sayı sıfatlarının işlevlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Sayı sıfatları somut varlıklardan kaç tane olduğunu gösterir. Yani varlıkların sayı yönünden içinde bulundukları özelliklerini gösterirler:

bir kat yip "Bir kat ip." (37-6)

iki közin yumdı "İki gözünü yumdu." (8-2)

tikdi eşek **iki** ḳulaḳını "Eşek iki kulağını dikti." (37-2)

üç müŋüşlü nėme "Üç köşeli nesne." (67-7)

suwsuz boldı **tört** (yanı) "Dört tarafı susuz oldu." (3-5)

tört müŋüşlü nėme "Dört köşeli nesne." (80-4)

bėş müŋüşlü nėme, beş seŋirlig nėrse "Beş köşeli şey, beş köşeli nesne." (77-1)

2. Bu sayma sayıları soyut kavramları ve zaman dilimlerini saymak için de kullanılır:

iki ülüş aldı bėrnedin bođunlar "Boylar hediyeden iki pay aldı." (23-8)

toḳsan yaşḳa yetti "Doksan yaşına vardı, ulaştı." (83-5)

tört ay yavumaslıḳġa andıḳtı ħatunınġa "Karısına dört ay yaklaşmamaya ant içti." (59-7)

3. Varlıkların tekrar sayılarını da belirtirler:

iki ḳat ŝevāb ḳazġandı kişiler "Kişiler iki kat sevap kazandı." (23-8)

iki ḳat ḳıldı nėmeni "Nesneyi iki kat etti." (23-7)

4. Sayı isimlerinden birlikte olma, birlikte doğma anlamlarında topluluk isimleri türeten +*z* ekiyle yapılmış kelimeler de sayı sıfatı olarak kullanılabilmektedir:

ėkiz oğlan toġurdı tişi bir ḳarında "Kadın bir seferde ikiz çocuk doğurdu." (30-6)

5. Varlığın bütün içindeki yerini, bütüne göre oranını gösteren kesir sayıları da sayı sıfatı olarak görev yapabilirler. Bu sıfatın metnimizde bir örneğini tespit ettik:

vaśiyet ḳıldı aŋa **üçde bir** mālını "Ona üçte bir malını vasiyet etti." (62-4)

6. Metinde varlığın dizi içindeki yerini, sırasını gösteren sıfatlar kullanılmamıştır. Ancak, varlığın dizi içindeki yerini sırasını gösteren bazı kelimeler de bu sıfatlarla aynı işlevi yerine getirmektedirler.

bozdı **soŋ** sözi birle **öŋ** sözini "Son sözü ile ilk sözünü bozdu." (114-4)

ol aynıŋ **ilk** tüni "O, ayın ilk gecesi." (217-3)

4.2.2. İşaret Sıfatları

İsimleri işaret etmek yoluyla belirten sıfatlara işaret sıfatları denir. İşaret sıfatları işaret zamirleri ile karıştırılabilir. İşaret zamirlerinin çokluk şekilleri varken işaret sıfatlarının çokluk şekilleri yoktur; çünkü sıfatlar çekime giremezler. Ayrıca işaret zamirleri işaret

etmek yoluyla bir varlığın adının yerine kullanılırlarken işaret sıfatları isimlerin yerini tutmaz; aksine onlardan önce gelerek işaret etmek yoluyla anlamını belirtirler. İşaret sıfatları isimlerden ve bazı kelime gruplarından önce gelebilir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit ettiğimiz işaret sıfatları şunlardır:

bu

Yakında olan varlıkları işaret etmek, belirtmek için kullanılır. Metinde yalnızca şu cümlede sıfat görevinde kullanılmıştır:

bu nėrse tėgmez **bu** bahāķa "Bu nesne bu fiyat etmez." (127-1)

ol

Uzakta olan varlıkları işaret etmek için kullanılır. Metinde şu şeklide kullanılmıştır:

uzaķ bardı **ol** nėme içinde "O şeyden uzak durdu." (4-8)

köndürdi anı **ol** nėmege "Onu o şeye yöneltti." (9-4)

ķılu başladı **ol** işni "O işi yapmaya başladı." (3-3)

uġraġların berk ķıldı **ol** nėme üze "O şey üzerine, şeye niyetlerini sağlamlaştırdı." (20-1)

sewündi **ol** neme birle "O şeyle sevindi." (12-4)

4.2.3. Belirsizlik Sıfatları

Varlıkları belirsiz bir şekilde ifade eden sıfatlardır. Bu sıfatlar varlığın türünü, niteliğini, miktarını ya da sayısını belirsiz bir şekilde anlatırlar. Metinde kullanılan belirsizlik sıfatları şunlardır:

ıraķ bardı **fulān** işde "Filan işten uzak durdu." (4-4)

bildürdi aŋa **fulān** nėrseni "Ona filan nesneyi bildirdi." (2-8)

yıġdı anı **fulān** nėrsedin "Onu filan nesneden alıkoydu." (29-1)

kücün tuttı anı **fulān** iş üze “Onu filan işe zorla tuttu.” (12-6)

köp kez du’ā ḳıldı du’ā ḳılġan “Dua eden çok kez dua etti.” (97-4)

tegme aḍaḳı üze bir bāre turdı “Her ayağı üzerinde bir parça durdu.” (122-5)

tegme yandın esgen bulġanuḳ yėller “Her yandan esen bulanık yeller.” (138-8)

sevündürdi anı **öŋin** kişi “Onu başka kişi sevindirdi.” (12-5)

yetürdi aŋa **öŋin** kişi “Ona başka kişi ulaştırdı.” (26-3)

sanadı ḳoznı taḳı **öŋin** nėmeni “Cevizi ve başka şeyi denedi.” (57-6)

örte ayttı nėrsedin **öŋin** at birle “Nesneden başka ad ile gizleyerek söyledi.” (107-2)

yetürdi aŋa **özge** kişi “Ona başka kişiyi ulaştırdı.” (26-2)

bir ögür kişi “Bir grup kişi.” (41-3)

5. ZARFLAR

Fiillerden, sıfatlardan, sıfat-fiillerden ve zarf görevindeki kelimelerden önce gelerek onları zaman, yer, yön, nitelik, durum, azlık-çokluk bildirme, pekiştirme ve sorma gibi çeşitli yönlerden etkileyip değiştirerek anlamlarını daha belirgin hâle getiren sözlere zarf denir (Korkmaz 2003:451). Zarflar aslında tek başlarına bir isim olmakla birlikte kelime grupları ve cümle içindeki kullanılışlarına göre zarf olabilen kelimelerdir (Ergin 1993: 245).

Mukaddimetü'l-Edeb'de yer alan zarfların çoğu durum ya da miktar zarfıdır. Bir sözlük karakterinde olan eserde cümleler çoğunlukla kısa olup asıl ögelerle kurulmuş yardımcı unsurlara fazla ihtiyaç duyulmamıştır. Böylelikle cümlede zarf tümleçleri ve doğal olarak zarfların kullanımı da kısıtlı kalmıştır.

Türkçede zarflar kökenleri, yapıları ve işlevleri bakımından sınıflandırılabilir. Biz *Mukaddimetü'l-Edeb*'de kullanılan zarfları sınıflandırırken işlevlerini esas aldık. Bunu yaparken yapılarına da kısaca değindik.

Mukaddimetü'l-Edeb'de kullanılan zarflar ve işlevleri şunlardır:

5.1. DURUM (HÂL) ZARFLARI

Bu tür zarflar, fiillin bildirdiği oluş veya kılışın niteliğini, nasıl yapıldığını, ne durumda olduğunu bildiren zarflardır. (Korkmaz 2003: 499)

Mukaddimetü'l-Edeb'de tespit ettiğimiz durum zarfları ile bunların yapısı ve kuruluşuyla ilgili özellikler şunlardır:

-Bu tür zarfların bir kısmı basit durumdadır:

aqru oqudı "Yavaş, sessiz okudu." (109-3)

ġarįb sözledi “Garip, farklı söyledi.” (5-4)

tėk ķoydı anı “Onu yalnız bıraktı.” (67-4)

tėk ķoydı anı Ĥuśūmetde “Onu husumette tek, yalnız bıraktı.” (32-2)

tüz kesti bıyıķın “Bıyığını düz, doğru kesti.” (58-7)

-Fiilden türemiş bazı isimler de durum zarfı olarak kullanılabilmektedir:

aġır sökel ķıldı anı “Onu ağır hasta etti” (22-8)

irig sözledi aŋa “Ona kaba, kötü söyledi.” (179-6)

ķatıġ bükdürdi yip-ni “İpi iyice büktürdü.” (30-5)

ķattu ķınadı “Sert, katı cezalandırdı.” (87-4)

ulaş yaġdı yaġın “Yağmur sürekli yağdı.” (30-6)

yitig baķdı aŋa “Ona iyice baktı.” (82-8)

- İsimden türemiş bazı isimler de durum zarfı olarak kullanılabilmektedir:

küçey boldı “Güç oldu.” (29-2)

-Zarf-fiiller de durum zarfı olarak kullanılmıştır.

ėwe öldürdi başlığnı “Yaralıyı çabucak öldürdü.” (16-2)

sızġunlayu çıķardı yerdin suw-nı “Suyu yerden sızdırarak çıkardı.” (19-3)

-Zarf-fiil ekiyle kurulmuş kimi tekrar grupları da durum zarfı olarak kullanılabilmektedir:

aça ayıra aytdı “Açıklayarak söyledi.” (69-4)

evre çēvre baķdı nėmege “Nesneye evire çevire baktı.” (168-4)

5.2. MİKTAR (AZLIK-ÇOKLUK) ZARFLARI

Fiillerin, sıfatların ve kendi cinsinden kelimelerin bildirdikleri anlamın miktarını, derecesini ve ölçüsünü gösteren zarflara miktar zarfları veya azlık-çokluk zarfları denilmektedir (Korkmaz 2003: 517). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit ettiğimiz miktar zarfları, bunların kullanılış şekilleri (işlevleri) ve yapılarıyla ilgili özellikleri şöyledir:

-Miktar zarfları fiillerden, sıfatlardan, sıfat-fiillerden önce gelebilmektedir:

iŋen yerdi anı "Onu çok yerdi." (94-2)

köp sözlegen er "Çok söyleyen kişi." (15-5)

ḳatıġ ḳıḳırdı "Çok bağırdı." (97-5)

tükel aldı andın "Ondan tamamen aldı." (40-5)

ulam oturdı "Sürekli oturdu." (137-5)

ulam tuttı anı bezgek "Sıtma, titreme onu sık sık tuttu." (25-5)

üküş helāk ḳılġan er "Çok helak eden, yok eden kişi." (22-4)

-Miktar zarfları basit olabildiği gibi isim ve fiil kök veya gövdelerinden de türemiş olabilir:

köp eđgülük ḳıldı aŋa "Ona çok iyilik etti." (42-6)

bu **ulam** yalġan sözlegen er "Bu devamlı yalan söyleyen bir kişidir." (22-7)

bėrnesin **uluġ** ḳılu bėrdi aŋa "Onun hediyesini çok kılıverdi." (27-7)

üküş sözledi sözni "çok söyledi sözü" (15-5)

yitig kirdi işge "İşe tam girdi." (26-1)

-Basit veya türemiş kelimeler miktar zarfı olarak kullanılabildiği gibi bazı edat grupları ve tekrar grupları da miktar zarfı olarak kullanılmıştır:

azın azın ėndürdi “Azar azar indirdi.” (87-3)

azın azın içürdi “Azar azar içirdi.” (80-2)

köp kez du’ā ḳıldı “Çok kere dua etti.” (97-4)

-Yabancı dillerden alınmış bazı kelimeler de miktar zarfı olarak kullanılabilmektedir:

peyveste ḫilāf ḳılġan er “Sürekli aykırı, zıt davranan kişi.” (22-7)

5.3. YER-YÖN ZARFLARI

Yer-yön zarfları fiildeki oluş veya kılışın yerini ve yönünü belirleyen zarflardır (Korkmaz 2003: 498). Yer yön zarfları, içinde yer veya yön ifadesi taşıyan isimlerin fiillin bildirdiği hareketin yönünü veya yerini işaret etmesiyle, göstermesiyle zarf görevi üstlenmiş kelimelerdir. Yer isimleri çekimsiz kullanıldıkları zaman zarf olabilmektedir; ancak bazı yer-yön zarfları da yön ekiyle zarf yapılmıştır (Ergin 1993: 246). Metinde tespit ettiğimiz yer-yön zarfları ve özellikleri şöyledir:

-Bazı yer-yön zarfları fiilden türemişlerdir:

ḳuyu töküldi “Aşağı döküldü.” (156-5)

yaḳın keldi “ Yakın geldi.” (5-5)

-Yön hâli eklerini almış kelimelerin zarf olarak kullanıldığı görülmektedir:

artġaru tartındı andın “Ondan yüz çevirdi, geri durdu.” (13-4)

-Aşağıdaki örnekte ise eşitlik hâli ekinin yön bildiren bir zarf yaptığı görülmektedir:

ayaḳça yörüdü kemi “Gemi aşağı, engine (doğru) yürüdü.” (12-7)

5.4. ZAMAN ZARFLARI

Zaman zarfları bir oluş veya kılışın zaman içindeki yerini bildiren, daha açık bir anlatımla fiillerin, sıfat-fiillerin ve zarf-fiillerin anlamlarını zaman açısından belirleyen,

sınırlandıran veya kesinleştiren sözlerdir. Bu zarflar cümlede yükleme yöneltilen *ne zaman? ne vakit?* sorularına karşılık olurlar (Korkmaz 2003: 495).

Mukaddimetü'l-Edeb'de zaman zarfı olarak tespit edilen sözcükler şunlardır:

burun kėçürdi anı "Onu önce geçirdi." (88-7)

ėrtecek keldi "Sabahleyin geldi." (111-2)

önün sanadı anı "Onu önceden düşündü." (57-7)

öŋ ķatdı anı "Onu önce kattı." (88-7)

6. ZAMİRLER

Zamirler isimlerin yerlerini temsil veya işaret etmek yoluyla tutan kelimelerdir. Zamirler temsil ettikleri veya gösterdikleri nesnelerin gerçek karşılığı olmadıkları ve isimlerin yerini geçici olarak tuttukları için tek başlarına bir kelime olarak anlamları yoktur. Zamirlerin anlamının anlaşılması karşıladığı varlığın bilinmesine bağlıdır(Ergin 1993: 249). Zamirler, kişilerin veya nesnelerin yerini tutan belirli kelimeler oldukları için sayıları çok sınırlı ancak her ismin yerini tutabildikleri için kapsamları çok geniştir. (Korkmaz 2003: 399)

İsimlerin yerini tutmalarına karşın zamirlerle isimler arasında bazı farklılıklar vardır. Zamirler isimler gibi kelime yapımına elverişli değillerdir. İsimler gibi hâl, iyelik ve çokluk eki alabilirler; ancak iyelik ekleriyle çekimlenmeleri isimlerinki kadar işlek değildir. İsimler kendilerinden sonra gelen bazı edatlarla eksiz birleşirken zamirler ek alarak birleşirler. İsimler ek aldıklarında kelime köklerinde herhangi bir ses değişikliği olmadığı hâlde birinci ve ikinci tekil şahıs zamirleri yönelme hâli eki aldıklarında kelime köklerindeki ince ünlü kalınlaşır (ayrıntılı bilgi için bk. Korkmaz 2003: 399-400). Çokluk ekiyle çekimlenebilmelerine rağmen zamirlerdeki çokluk kavramı da isimlere göre farklılık göstermektedir (ayrıntılı bilgi için bk. Ergin 1993:. 253).

Mukaddimetü'l-Edeb'de tespit ettiğimiz zamirler ve bunların kullanılış şekilleri şöyledir:

6.1. ŞAHIS ZAMİRLERİ

Kişi adlarının yerine kullanılan ve onları şahıs olarak temsil eden zamirlerdir.

1. teklik şahıs zamiri: men

Birinci teklik şahıs zamiri men Eski Türkçede olduğu gibi kelime başındaki "m" ünsüzünü korumaktadır.

-Yalın hâlde kullanımında hem birinci şahsın yerini tutmakta hem de fiil çekiminde şahıs ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir:

men eskirdim anı “Onu ben eskittim.” (24-6)

eslemes men anı “Onu dikkate almam.” (129-2)

-İsimlerin ilgi hâli çekimi *+-niŋ* ekiyle yapılırken birinci tekil şahıs zamirinin ilgi hâli çekiminin *+im* ekiyle yapıldığı görülmektedir.

bu **menim** ardım arḳam “Bu benim ardım arkam, dayanağım.” (130-4)

ol **menim** tayancım “O benim dayanağım.” (130-4)

-Metinde *+ġA/+ḳA* şeklinde kullanılan yönelme hâli ekinin *men* zamiriyle kullanılışında farklılık görülmektedir. Zamirin ünlüsünde kalınlaşma olduğu ve kelime sonundaki *n* ünsüzünün nazallaşarak ekin ünsüzüyle birleştiği görülmektedir.

yapuştı **maŋa** fulān “Filan kişi bana yapıştı.” (146/ek-4)

yaraşmadı **maŋa** ėl havāsı “Bana bu memleketin havası yaramadı.” (153-8)

-Yükleme hâli çekimi yalnızca şu örnekte tespit edilmiştir:

taŋḳa ketürdi **mėni** nėrse “O şey beni utandırdı.” (24-3)

2. teklik şahıs zamiri: sen

-Yalın hâliyle metinde yalnızca bir defa kullanılmıştır:

şi’rni **sen** rivayet ḳılġıl tėdim “Şiiri sen söyle, dedim.” (107-6)

-Birinci teklik şahıs zamirinde olduğu gibi yönelme hâli çekiminde kelimenin sonundaki *n* ünsüzü nazallaşmakta ve kelime kökündeki ünlünün kalınlaştığı görülmektedir.

kėnglik bolsun **saŋa** tėdi “Sana genişlik olsun, merhaba, dedi.” (66-1)

berekāt bėrsün Taŋrı **saŋa** “Tanrı sana bereket versin, dedi.” (117-3)

-Yükleme hâli çekimi ise *+I* ekiyle yapılmaktadır.

ḳoḍmadı **sėni** iktülegeniŋ “Seni hastalananın koymadı.” (95-6)

tirig tutsun Taŋrı **sėni** “Tanrı seni diri tutsun.” (107-8)

-İkinci teklik şahsı karşılamak için metinde Arapça asıllı *bike* “sana” kelimesi de kullanılmıştır. (66-1)

3. teklik şahıs zamiri: ol

-Şahıs isimlerini hem temsil eden hem de işaret eden üçüncü teklik şahıs zamiri yalın hâlde kullanımında *ol* şeklindedir.

ol yaħşı bilür ‘Arab tilini “O Arapçayı iyi bilir.” (33-6)

ol baylıķ iyesi turur “O zenginlik sahibidir.” (42-5)

-İlgi hâli çekiminde zamirin *a* şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

ķıyşdı **anıŋ** tapa “Onun tarafına yöneldi.” (11-4)

doġ saçtı **anıŋ** yüzinge “Onun yüzüne toz saçtı.” (75-2)

-Üçüncü tekil şahıs zamiri bazı edatlara ilgi hâli ekiyle bağlanmaktadır.

uruşdı **anıŋ** birle “Onunla vuruştu, savaştı.” (108-2)

ortaķlaştı **anıŋ** birle **anıŋ** içinde “Onunla onun içinde ortaklaştı.” (117-5)

mucābāt ayttı fulan şi’ringe **anıŋ** meŋizlig “Filanın şiirine onun gibi nazire söyledi.” (48-5)

ķarşundı **anıŋ** sıŋar “Onun tarafına yöneldi.” (186-2)

yöridi **anıŋ** soŋınca “Onun ardınca yürüdü.” (124-3)

isteklü boldı **anıŋ** tapa “Ona meyletti.” (147-5)

ħuśūmet ķıldu **anıŋ** uçun “Ona düşmanlık etti.” (166-5)

şafķat ķıldı **anıŋ** üze “Ona şefkat etti.” (175-8)

-Yönelme hâli çekiminde kelimenin kökü tamamen değişmekte ve birinci ve ikinci teklik şahıslarda olduğu gibi yönelme hâli ekinin ünsüzü +ġa şeklinde değil *nazal n* ünsüzüyle *aŋa* ya da *aŋar* şeklinde gelmektedir.

dap boldı **aŋa** nėrse “Nesne ona yeter oldu, kâfi geldi.” (1-8)

aŋdurdı **aŋa** “Ona hatırlattı.” (13-5)

oķutdı **aŋa** Ǫur’ānnı “Ona Kur’an’ı okuttu.” (2-5)

ıydı **aŋa** selāmnı “Ona selam söyledi.” (2-5)

bėrne bėrdi **aŋa** “Ona hediye verdi.” (10-3)

ėvdi **aŋar** “Ona acele etti.” (174-2)

tėgdi **aŋar** “Ona yetişti.” (206-7)

-Yükleme hâli çekiminde de zamir *anı* şeklindedir.

çıķardı **anı** borcdın “Onu borçtan kurtardı.” (1-7)

köndürdi **anı** ol nėmege “Onu o şeye yöneltti.” (9-4)

çıķardı **anı** ol orun tapa “Onu o yere doğru çıkardı.” (7-2)

-Ayrılma hâli çekimi ise *andın* şeklindedir.

ėwdürdi anı **andın** “Onu ondan acele ettirdi.” (29-1)

eymendi **andın** “Ondan korktu.” (25-1)

-Bulunma hâli çekimi yalnız bir örnekte ve *anda* şeklinde geçmektedir:

nişān ķıldı **anda** “Onda işaret yaptı.” (71-7)

1. çokluk şahıs zamiri: biz

-Birinci çokluk şahıs zamiri *biz*, metinde yalın hâliyle, yönelme ve ayrılma hâli çekimleriyle; yönelme çekimiyle iki, diğerleriyle birer örnekte kullanılmıştır:

biz nikāĥ içinde erdük “Biz nikâhlıydık.” (27-2)

kölge ķıldı **bizge** kök “Gökyüzü bize gölge etti.” (39-3)

fulānıŋ bėrnesi kesilmes **bizdin** “Bizden filanın hediyesi kesilmez, eksik olmaz.” (35-4)

-Birinci çokluk şahsı karşılamak için bir örnekte bir ayetin aktarımı sırasında *innā* “biz” kelimesi kullanılmıştır. (212-1)

2. çokluk şahıs zamiri metinde kullanılmamıştır.

3. çokluk şahıs zamiri: anlar

-Metinde tespit ettiğimiz üçüncü çokluk şahıs zamiri yalın hâlde anlar şeklindedir.

anlar Taŋrınıŋ işini arķaķa atġanlar “Onlar Tanrı’nın işini önemsemeyenlerdir.” (2-3)

anlar yolda yörigenler “Onlar yolda yürüyenlerdir.” (111-7)

-İlgi hâli çekimi bir örnekte *+nıŋ* ekiyle bir örnekte ise *+ıŋ* ekiyle yapılmıştır.

yaġladı **anlarıŋ** bıyıķlarını “Onların bıyıklarını yağladı.” (87-7)

örtdi Taŋrı **anlarnıŋ** yamanını “Tanrı onların kötülüğünü gizledi.” (76-3)

-Yönelme hâli eki *+ġa* şeklinde gelmektedir. Bunun yanında yönelme hâlini ifade etmek üzere zamirin yalın hâlinden sonra *üze* edatının kullanıldığı da görülmektedir. Metinde *+ġa* ekiyle yapılan çekimle ve edatla ifade edilen yönelme hâli örnekleri eşit sayıdadır.

köybet ketürdi **anlarġa** kelgen "Gelen kişi onlara hediye getirdi." (78-8)

bulıtnı kölge ḳıldı Taŋrı **anlar üze** "Tanrı onlara bulutu gölge kıldı." (93-8)

-Yükleme hâli eki çekimi *+nI* ekiyle yapılmaktadır.

tardı **anlarnı** rūzgār "Rüzgar onları dağıttı." (180-7)

yıġdı **anlarnı** "Onları yığdı." (65-4)

6.2. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRİ: *kendü, öz*

Bir tür şahıs zamiri olan dönüşlülük zamirleri diğer şahıs zamir zamirlerine oranla daha güçlü bir anlam taşırlar. Yapılan işin yapana dönüşünü ifade ettiği için adına dönüşlülük zamiri denilen bu zamirler aslında *kendi*, *öz*, *asıl* anlamını taşıyan birer addır. Şahıs zamirine dönüşmeleri iyelik eklerinin yardımıyla olmuştur. Dönüşlülük zamirleri de diğer şahıs zamirleri gibi isim çekim eklerini alabilirler (Korkmaz 2003: 415).

Mukaddimetü'l-Edeb'de *kendü* ve *öz* dönüşlülük zamirlerinin yanında bu iki zamirin bir araya gelmesiyle oluşan ve kendi kendisi anlamına gelen *kendü özi* ifadesi de kullanılmıştır.

Metinde çok sayıda örnekte yalın hâlde bulunan kendü zamirinin az sayıda örnekte üçüncü teklik ve çokluk iyelik ekleriyle genişletilmiş şekilleri ve üçüncü teklik şahıs iyelik ekinin üzerine yükleme ve ayrılma hâli eki almış şekilleri de tespit edilmiştir. Üçüncü teklik şahıs iyelik eki kendisinden sonra gelen hâl ekleriyle birleşirken araya *zamir n*'si girmiştir. Yalın hâlde bulunan örneklerde ise üçüncü tekil şahıs iyelik eki ifadesinin bulunduğu görülmektedir. *kendü* zamiriyle ilgili tespit edilen örnekler şunlardır:

kendü ḳısġa boldı "Kendi kısa oldu." (41-7)

kendü tileklü ḳıldı ḳulnı "Kulu kendisi iradeli, hür kıldı." (25-8)

kendü aġır sökel boldı "Kendi ağır hasta oldu." (22-8)

ḳazġandı nėrseni **kendüsi** uçun "Nesneyi kendisi için kazandı." (128-6)

kendüsi fāyda aldı "Kendisi faydalandı.." (52-6)

kemişdi **kendüsini** “Kendisini attı.” (32-4)

kendüsindin soŋra “Kendisinden sonra.” (73-2)

çıḳdılar **kėndüleri** “Kendileri çıktılar.” (60-3)

-Metinde bir örnekte ise *kendü* zamirinin yapım ekiyle genişletildiği ve iyelik eki alarak *birle* edatıyla çekimlendiği görülmüştür.

kendülügi birle kötürdi yükni “Yükü kendiliğinden, kendi kendisine götürdü.” (217-2)

-*kendü* zamiri metinde tek başına kullanılmaktan çok *kendü özi* şeklinde kullanılmış ve bu şekilde daha çok çekime girmiştir. Yalın hâlde kullanımı edatlarla çekimlenmiş şekildedir:

bitidi **kendü özi** uçun bātıl sözlerni “Kendi kendisi için batıl sözleri yazdı.” (128-6)

kendü özi üze lāzım ḳıldı “Kendine lazım kıldı.” (142-3)

-*özi* kelimesinde bulunan üçüncü tekil şahıs iyelik eki yüzünden yükleme hâli ekini daha çok *+n* şeklinde aldığı görülmektedir; ancak *+nI* yükleme hâli ekiyle çekimlendiği örnekler de vardır:

biligsiz körgüzdi **kendü özin** “Kendi kendisini bilgisiz gösterdi.” (199-3)

kėndü özin taŋ kördi “Kendisini ayıpladı.” (5-1)

işge **kendü özin** bezeyü bėrdi “İşe kendi özünü, kendi kendisini süsleyiverdi, yakıştırıverdi.” (100-5)

kendü özini nispet ḳıldı aŋa “Kendisini onunla karşılaştırdı.” (150-5)

kendü özini kendü bozar söz “Kendi kendisini bozan söz.” (50-1)

-Yönelme hâli ve ayrılma hâli çekimleri ise şu şekildedir:

süzük ḳıldı anı **kendü özinge** “Onu kendi kendisine temiz kıldı.” (211-4)

çıḳardı **kendü özindin** nėmeni “Nesneyi kendi kendisinden çıkardı.” (211-6)

-Bir diğer dönüşlülük zamiri olan *öz* kelimesi de metinde çok sayıda örnekte kullanılmıştır. İki örnekte hiçbir çekim eki almamış olan zamir hâl ekleriyle çekime girerken mutlaka iyelik eki de almıştır.

öz sözin boza söz sözledi “Kendi sözünü bozan söz söyledi.” (50-1)

öz mülkinge ḳaytardı tişini “Kadını kendi memleketine gönderdi.” (115-2)

-Yönelme hâli çekiminin üç farklı şekilde yapıldığı görülmektedir. İsim çekim ekleriyle çekimlenirken mutlaka üçüncü tekil şahıs iyelik eki de alan *öz* zamirine yönelme hâli eki birer örnekte *+ine* ve *+üŋe* şeklinde, diğer örneklerde ise *+inge* şeklinde eklenmiştir. Bu eklerden ilkinde iyelik ekinden sonra yönelme hâli ekinin metindeki genel kullanımının aksine *+e* şeklinde, ikincisinde ise metinde dar ünlülü olarak kullanılan üçüncü tekil şahıs iyelik ekinin yuvarlak ünlüyle kullanılması dikkat çekicidir.

iş **özine** baġladı “İşi kendine bağladı.” (179-5)

yüŋül tutġul **özüŋe** “Kendini hafif tut.” (101-5)

özinge nisbet ḳıldı öŋinniŋ şi’rini “Başkasının şiirini kendine ait gösterdi.” (140-7)

işni **özinge** baġladı “İşi kendine bağladı.” (170-1)

-İki örnekte yükleme hâli eki hem *+n* hem de *+ni* gelmiştir.

aynatdı **özin** ol bilmesün tėp “O bilmesin diye kendini değiştirdi.” (171-5)

arıtdı **özini** “Kendini arıttı, temizledi.” (171-1)

-Ayrılma hâli çekimi ise şu şekildedir:

çıḳarmaḳ tiledi **özindin** nėrseni “Nesneyi kendinden çıkarmak istedi.” (211-6)

-*öz* zamiri *birle* ve *uçun* edatlarına bağlanırken de üçüncü tekil şahıs iyelik eki ile çekimlenmiştir.

taŋḳa keltürüldi **özi birle** “Kendisiyle utanmaya getirildi, kendi kendisine utandırıldı.” (5-1)

özi uçun saġuladı “Kendisi için ağladı. (149-1)

6.3. İŞARET ZAMİRLERİ

İşaret zamirleri varlıkları işaret etmek, göstermek yoluyla karşılayan kelimelerdir (Ergin 1993: 259). İşaret zamirleri de tıpkı diğer zamirler gibi isim çekim ekleri ile çekime girebilmekte, edatlarla çekimlenebilmektedir. *Mukaddimetü’l-Edeb*’de tespit ettiğimiz işaret zamirleri ve bunların çekimli şekilleri şunlardır:

bu/bular

-Tekil varlıkları işaret etmek için kullanılan *bu* zamirinin çoğul varlıkları işaret eden şekli *bular'dır*. Metinde *bu* zamiri yalın hâlde bulunurken, *bular* zamiri yükleme hâli çekimiyle tespit edilmiştir:

bu ħaddin keçmek "Bu, sınırını aşmaktır." (23-4)

bu andın ıraķ turur takı aŋa meŋzemes "Bu, ondan uzaktır ve ona benzemez." (125-8)

bu savnı yaşrun soralayu yörigen er "Bu, haberi gizlice soruşturarak yürüyen kişi" (182-8)

takıttı **bularnı** "Bunları dağıttı." (229-2)

-*bu* zamirinin isim çekim ekleri ile çekimlenmiş şekillerinde kelime başında ünsüzün *m*'ye dönüştüğü görülmektedir. Metinde sadece yönelme ve yükleme hâli çekimi bulunmaktadır. Zamirlerin çekimi sırasında zamirle çekim eki arasına gelen *zamir n*'sinin yönelme hâli eki +*ġa* ile birleşerek nazallaştığı görülmektedir.

anıŋ ķaramluķı bar **muŋa** "Onun buna sevdası var." (42-8)

ildi anı **muŋa** "Onu buna bağladı." (84-3)

aġratdı **munı** "Bunu tercih etti, yeğledi." (68-8)

ewürdi **munı** ol nėrse "O nesne bunu çevirdi." (102-6)

ol/a/anlar

-Konuşana oranla biraz daha uzakta olan varlık ya da varlıkları işaret etmek için metinde *ol*, *a* ve *anlar* zamirleri kullanılmıştır. Bu zamirler aynı zamanda şahıs zamiri olarak da kullanıldığı için karşıladığı varlığın bir şahıs mı yoksa bir nesne ya da kavram mı olduğuna, karşıladığı isimleri işaret edip etmediğine dikkat etmek gerekir. *ol* işaret zamiri metnimizde yalnızca yalın hâlde bulunmaktadır:

ol burunķı tüzetmek "O, önceki anlaşma." (196-1)

ol yüz açuķluķı "O, yüz açıklığı." (210-1)

-Bir diğer işaret zamiri olan *a* ise çokluk şekli hariç daima çekimli şekilde bulunmaktadır. Metinde yükleme, yönelme ve ilgi hâli çekimiyle tespit edilen zamir edatlara daima ilgi hâliyle bağlanmıştır:

tepretdi **anı** tübindin “Onu dibinden oynattı.” (7-6)

bitigge kivürdi **anı** “Onu yazıya, kitaba koydu.” (42-4)

urdı **aŋa** taḳı şışurdı “Ona vurdu ve şişirdi.” (96-5)

altun yalduzdı **aŋa** “Onu altınla yaldızladı.” (101-6)

örkücine mündi **anıŋ** “Onun hörgücüne bindi.” (180-1)

bezendi **anıŋ birle** “Onunla süslendi.” (190-5)

sezdi **anıŋ içinde** ħayırnı “Onun içinde hayrı sezdi.” (172-1)

ḳulavuz tutundı anı **anıŋ üze** “Onu ona kılavuz edindi.” (216-7)

-Çoğul varlıkları işaret etmek için kullanılan *anlar* zamirinin ise yalın hâl ve yükleme hâli çekimi tespit edilmiştir:

yād ḳıldılar nėrseni **anlar** arasında “Onlar arasında nesneyi hatırladılar.” (196-3)

tardı **anlarnı** rūzgār “Rüzgâr onları dağıttı.” (180-7)

-Yön hâli eki *+ġaru* ile genişletilmiş olan *aŋaru* kelimesi de işaret zamiri olarak bir tekrar grubunun içinde görülmektedir. Yönelme hâli çekiminde olduğu gibi ekin başındaki *ġ* ünsüzü ile *zamir n*’sinin birleşmesi sonucu nazallaşma olduğu görülmektedir.

aŋaru berü yarıştılar anıŋ birle “Onunla oraya buraya yarıştılar.” (123-2)

aŋaru berü ėlti suwnı “Suyu oraya buraya iletti, ulaştırdı.” (228-4)

6.4. BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ

Kişileri ve nesneleri belirsiz olarak karşılayan zamirler belirsizlik zamirleridir. Belirsizlik zamirleri çoğunlukla iyelik çekimiyle veya daha da genişletilmiş olarak hâl ekleriyle birlikte kullanılır. Metinde tespit edilen belirsizlik zamirleri ve bunların çekimli şekilleri şöyledir:

biri < bir+i

-Sayı adı olan *bir* kelimesi ile üçüncü tekil şahıs iyelik ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir zamirdir. Metinde biri biri şeklinde kullanılan zamir, hâl ekleri ve edatlarla çekimlenebilmektedir:

biri biringe yaḳın ḳıldı iki nėmeni “İki nesneyi birbirine yaklaştırdı.” (126-7)

ayırdı anı **biri birindin** “Onu birbirinden ayırdı.” (103-4)

biri biri birle alıştı nėrseni “Nesneyi birlikte, karşılıklı olarak aldı(lar).” (122-8)

biri biri soŋınca ıđdı bitiglerni “Mektupları birbiri ardınca gönderdi.” (114-8)

biri biri üze keydi iki tonın “İki elbisesini birbiri üzerine giydi.” (112-5)

ķamuġ

Eski Türkçeden beri kullanılan ve *hepsi* anlamına gelen zamir metinde iki örnekte tespit edilmiştir. Bu örneklerin birisinde üçüncü tekil şahıs iyelik eki üzerine *+n* yükleme hâli eki almış olan kelime iyelik eki almadığı hâlde yükleme hâli eki aldığı ancak üçüncü tekil şahıs iyelik ekinin anlamını bünyesinde koruduğu görülmektedir:

ķamuġın aldı nėrseniŋ “Nesnenin hepsini aldı.” (226-4)

ķamuġnı tėrdi nėmeniŋ “Nesnenin hepsini topladı.” (213-3)

kimerse < kim+erse

Kişi anlamına gelen bu zamir şahısları karşılamak için kullanılır; ancak karşıladığı şahıslar belli değildir. Birleşik bir zamir olan *kimerse’*nin metinde sadece yalın hâl ve yönelme hâli ile çekimi bulunmaktadır.

ol **kimerse** kim ķūt bėrilür “O kimse ki ona kut, saadet verilir.” (53-8)

ol **kim ėrsege** erksindürmegen “O, kimseye yetki vermeyen biridir.” (170-4)

-Bir de kim erse zamirinin olumsuz şekli olan ve hîç kelimesiyle yeniden bir birleşik yapı oluşturan *hîç kim erse* de belirsizlik zamiri olarak kullanılmıştır.

yoķ sarāy içinde **hįç kim erse** “Saray içinde hiç kimse yok.” (189-3)

kişi

Kişi, kimse anlamına gelen *kişi* kelimesi metinde kullanılan bir diğer belirsizlik zamiridir. Çokluk ekiyle genişletilerek *kişiler* şeklinde çokluk şahısları da karşılayan zamirin metinde yalın hâlinin yanında yükleme, ayrılma ve ilgi hâli çekimleri de bulunmaktadır.

ol öŋ tişleri seyrek **kişi** “O, ön dişleri seyrek kişidir.” (68-5)

yetgürdi aŋa özge **kişini** “Ona yabancı kişiyi ulaştırdı.” (26-2)

kişidin ħāli boldı ėw “Ev kişiden ıssız oldu, ev ıssız kaldı.” (42-1)

iki ḳat ŝevāb ɋazġandı **kişiler** “Kişiler iki kat sevap kazandı.” (23-8)

azıḳı tükendi **kişilerniŋ** “Kişilerin azığı tükendi.” (28-6)

körgüzdi **kişilerge** işini “Kişilere işini gösterdi.” (124-7)

bir yanġa boldı **kişilerdin** “Kişilerden bir yana ayrıldı.” (131-2)

ne erse/ nėrse < ne erse

Nesne, *şey* anlamına gelen belirsizlik zamiridir. Metinde yalın hâlde ve yükleme hâlinde kullanımları vardır.

nėrse “Nesne, şey.” (5-1)

nėrseni “Nesneyi, şeyi.” (12-1)

sewünçlüg boldı **nėrse** birle “O şeye sevindi.” (12-4)

nėrsedin “Nesneden.” (15-7)

nėme/nėmerse < nė + me; nė + me + erse

nėmeni “Nesneyi, şeyi.” (4-6)

nėme “Nesne, şey.” (4-6)

nėmerse kemişi bėrdi “Bir şeyler gönderiverdi.” (124-7)

özge

Başka anlamına gelen zamirin metinde yalın hâlde kullanımı ve iyelik eki ve *birle* edatıyla genişletilmiş şekilleri bulunmaktadır:

yetgürdi aŋa **özge** kişini “Ona başka kişiyi ulaştırdı.” (26-2)

kināyet ḳıldı nėrsedin **özgesi** birle “Nesneden başkası ile kinaye kıldı, kapalı söz etti.” (107-3)

öŋi/ öŋin

Başka, *başkası* anlamına gelen kelime yalın hâliyle daha çok belirsizlik sıfatı, isim çekim ekleriyle genişletilmiş şekilleri ise belirsizlik zamiri olarak kullanılmıştır.

dengetti kitābnı **öŋi** birle “Kitabı başkası ile karşılaştırdı.” (118-5)

teŋedi kitābnı **öŋini** birle “Kitabı başkası ile karşılaştırdı.” (114-3)

ķılıķlandı **öŋin** birle ķılıķıdın “Kılığından başkası ile kılıklandı.” (176-6)

özinge nispet ķıldı **öŋinniŋ** şi’rini “Başkasının şiirini kendine ait gösterdi.” (140-7)

duş aldı andın **öŋinni** “Ondan başkasını karşılık olarak aldı.” (148-2)

fulān keslingen turur fulān tapa **öŋinlerdin** “Filan filan tarafa başkalarından uzak durur.” (157-6)

6.5. SORU ZAMİRLERİ

Canlı ve cansız varlıkları soru yoluyla temsil eden zamirlerdir.

ne

İnsan dışında kalan canlı ve cansız varlıklarla nitelik için kullanılan soru zamiridir.

yaxşı bilgil fulān qatında **ne** bar “Filanın katında ne var iyi bil!” (175-7)

7. EDATLAR

Arapçada alet ve vasıta anlamında kullanılan edat kelimesi, bir gramer terimi olarak tek başına anlamı olmayan cümledeki kelime ve kelime grupları arasında çeşitli ilişkiler kurmaya yarayan kelimeler olarak kullanılmaktadır (Hacıeminoğlu 1992: V).

Edatlar tek başlarına anlamı olmayan görevli kelimelerdir. Anlamlı kelimelerle kullanılırken bir dereceye kadar anlam kazanırlar (Ergin 1993: 328-329). Edatların bir diğer özelliği de çekime girmemeleridir (Hacıeminoğlu 1992: V); ancak isimleştiklerinde veya bir kelime grubu meydana getirdiklerinde çekim eki alabilirler.

Yapısı ve kökeni bakımından dilimizdeki edatların çoğunu bir isim veya bir fiil köküne bağlamak mümkündür. Bugünkü bilgilerle ek ve kökü ayrılmayan bazı edatlar olsa da bunlar mevcut bilgilerle karşılaştırılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. İsimden veya fiilden türeyen edatların dışında dilimizde yapısı ve kökeni bilinmeyen, söz taklidi özelliğinde olan veya yabancı asıllı olan edatlar da vardır (Hacıeminoğlu 1992:VI- VII).

Edatların kökeni ile ilgili tasnifler az çok aynı olsa da anlam ve görevleri bakımından yapılan sınıflandırmalar ve kullanılan terimler farklılık göstermektedir. Ergin, edatları *ünlem edatları*, *bağlama edatları* ve *son çekim edatları* olmak üzere üç gruba ayırırken (Ergin 1993:329); Korkmaz, benzer bir sınıflandırmayla görevli kelimeler olarak *edatları* ve *bağlaçları*; anlamlı kelimeler olarak ise *ünlemleri* göstermiştir (Korkmaz 2003: 1049, 1139). Banguoğlu bu türden kelimeleri *takı*, *bağlam* ve *ünlem* olmak üzere üç grupta incelemiş ve takıları da isimlerle bağlanırken aldıkları isim çekim eklerine göre sınıflandırmıştır (Banguoğlu 1986: 624-625). Hacıeminoğlu ise edatları anlam ve görevleri bakımından şu şekilde on gruba ayırmıştır:

1. Çekim edatları

2. Bağlama edatları

3. Kuvvetlendirme edatları

4. Karşılaştırma ve denkleştirme edatları

5. Soru edatları

6. Çağırma- Hitap edatları

7. Cevap edatları

8. Ünleme edatları (Ünlemler)

9. Gösterme edatları

10. Tekerrür edatları (Hacıeminoğlu 1992: VIII)

Biz de *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit ettiğimiz edatları anlam ve görevleri bakımından Hacıeminoğlu'nun sınıflandırmasını esas alarak inceledik. Ancak metinde yukarıdaki bazı başlıklara ait örnekler tespit edilememiştir. Ayrıca her edatın yapısı ve kökeni ile ilgili bilgiler kendi bahsinde ele alındığı için ayrıca yapı ve köken bakımından bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Bazı edatlar anlam ve görev bakımından birden çok işlev gösterebilmektedir. Bu tür edatlar temel işlevlerine göre ilgili bölümde ele alınmış varsa diğer işlevleri de belirtilmiş ayrı bir başlıkta tekrar ele alınmamıştır. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit ettiğimiz edatlar ve işlevleri şöyledir:

7.1. ÇEKİM EDATLARI

İsimler ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek bağlı bulunduğu isimle cümlenin diğer unsurları arasında zaman, mekân, yön, tarz, benzerlik, başkalık vb. bakımlardan çeşitli ilgiler kuran kelimelere *çekim edatı* denilmektedir (Hacıeminoğlu 1992:1). Li, çekim edatları için *sontakı* terimini kullanmaktadır (Li 2004: 25). Metnimizde tespit ettiğimiz çekim edatları şunlardır:

aşnu

Gabain, bu edata fiil kökenli son çekim edatlarının içerisinde yer vermiş ve edatın **aşun*- fiilinden zarf-fiil eki alarak meydana getirildiğini ifade etmiştir(Gabain 2000:

92). Hacıeminoğlu, Gabain ve Brockelmann tarafından benimsenen bu görüşü doğrulamakta ve edatın kullanım sahası olarak Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezm Türkçesini göstermektedir (Hacıeminoğlu 1992:10). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit edilen örneklerde kendinden önceki isimlerle ayrılma hâli eki aracılığı ile bağlanmıştır.

ol bezekdin **aşnu** tutġan titrek "O sıtmadan önce tutan titreme." (1-1)

ayındın **aşnu** saldı iŋen botasın "Deve, yavrusunu ayından önce doğurdu." (7-2)

bile

Bu edat *birle* edatındaki *–r-* ünsüzünün düşmesi sonucu oluşmuştur (Li 2004: 157, Hacıeminoğlu 1992: 18). *Dahi* anlamındaki *bile* ile karıştırılmamalıdır. Metinde bir örneği tespit edilen edatın zamirden sonra yalın şekilde geldiği ve cümleye birliktelik anlamı kattığı görülmektedir.

ol **bile** yatışġan "Onunla yatışan." (115-6)

birle

Gabain, bu edata fiil menşeli son çekim eklerinin içerisinde yer vermiş ve bir isminden türetilmiş *biril-* fiilinin zarf-fiil şekli olduğunu ileri sürmüştür (Gabain 2000: 93). Li de bu görüşe katılmaktadır (Li 2004: 170). Hacıeminoğlu ise edatın yapısı ile ilgili çeşitli görüşleri aktardıktan sonra kendisinin Bang ve Ergin'in görüşlerine katıldığını yani edatın yapısının *bir+ile* şeklinde açıklanmasının daha doğru olacağını belirtmektedir (daha fazla bilgi için bk. Hacıeminoğlu 1992: 22). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit edilen örneklerde vasıta ve birliktelik anlamı ifade eden edatın kendinden önceki isimlerle yalın hâlde, ilgi hâli eki veya iyelik ekiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Yalın hâl ile kullanımı:

altun **birle** bezedi muśĥafnı "Mushafı altın ile süsledi." (4-2)

yövütkedi aŋa māl **birle** "Mal ile ona yardım etti." (36-4)

midād **birle** oŋardı divitni "Divitini mürekkep ile onardı." (36-3)

olcasız ḳaldı yaġı **birle** uruşġan “Düşman ile savaşan ganimetsiz kaldı.” (24-5)

sewündi ol nėme **birle** “O şeyle sevindi.” (12-4)

tünjürlük ḳıldı kişiler **birle** “Kişiler ile dünürlük kıldı.” (14-2)

yaġın **birle** yoḳatdı Taŋrı anlarnı “Tanrı onları yağmur ile yok etti.” (15-6)

emgetdi anı urmaḳ **birle** “Onu vurarak yordu.” (33-3)

yalḳturdı anı istekler **birle** “Onu istekleriyle usandırdı.” (30-4)

ħurma yıġacı yüklendi ħurma **birle** “Hurma ağacı hurma ile yüklendi.” (41-5)

İlgi hâli ekiyle kullanımı:

aŋa ‘āşıḳlıq bar anıŋ **birle** “Onunla aralarında aşk var.” (42-8)

saġ yanı tutġıl ḳoldaşlarıŋ **birle** “Koldaşların ile sağ yanı tut.” (122-3)

İyelik ekiyle kullanımı:

çerigi **birle** “Askeri ile.” (3-7)

manfa’at bėrdi aŋa Taŋrı oġlanı **birle** “Tanrı, oğlu ile ona menfaat verdi.” (21-5)

yıġını **birle** ḳaytdılar “Yığını ile gönderdiler.” (52-8)

atlıġları **birle** “Atlıları ile.” (3-7)

bėsre

Harezm Türkçesinde bėsre’nin *+den başka*, *dışında* anlamında bir edat olarak kullanıldığını belirten Li, kelimenin *berü* ile ilgili göründüğünü söylemektedir (Li 2004: 153). Yüce, ise tereddütlü olarak Farsça *pîşre* kelimesinden gelebileceğini belirterek *öne* anlamını vermiştir (Yüce 1993: 101). Metinde bir örnekte ve ayrılma hâli ile kullanılmıştır:

arḳurdı andın **bėsre** “Ondan önce çıktı.” (134-7)

burun

Aslında bir organ adı olan *burun* kelimesi zamanla mecaz anlam kazanarak *önde bulunan* anlamına gelmiştir ve Harezm, Kıpçak ve Çağatay sahâlarında kendinden önceki isimlere ayrılma hâli ile bağlanan bir çekim edatı olarak kullanılmıştır (Hacıeminoğlu 1992: 28). Metnimizde zaman zarfı olarak kullanımı da tespit edilen *burun* kelimesi edat olarak bir örnekte ve ayrılma hâli ile kullanılmıştır:

kāle bėrmezdin **burun** aldı andın yarmaklarnı “Mal vermeden önce ondan paraları aldı.” (212-6)

kėdin

Köktürk ve Uygur metinlerinden itibaren görülen *kiđin* “geri, arkada, kuzeyde, batıda” anlamlarında bir mekân zarfı olup bu sözcük çıkma hâliyle isimlere bağlanarak eski ve yeni bazı Türk lehçelerinde edat olarak kullanılmıştır (Hacıeminoğlu 1992: 57; Li 2004: 296). *Mukaddimetü’l-Edeb*’de bir örnekte tespit edilen edat kendinden önceki sıfat-fiile bulunma hâli ekiyle bağlanmasına rağmen hâl eki burada ayrılma hâli göreviyle kullanılmaktadır ki bu kullanım metinde başka şekillerde de görülmektedir.

uġramışda **kėdin** “Niyetlendikten sonra.” (30-7)

sınŋar

+*e doğru*, *tarafa* anlamlarında bir isim olan kelime Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde yön gösteren bir edat olarak kullanılmıştır (Li 2004: 410). *Mukaddimetü’l-Edeb*’de tespit edilen örneklerde isimlerle yalın hâlde, zamirlerle ise ilgi hâli ile birlikte görülmektedir.

kün batar **sınŋar** bardı “Batıya doğru gitti.” (66-5)

musāfir kün toġar **sınŋar** bardı “Doğuya doğru gitti.” (83-7)

ḳarşundı anıŋ **sınŋar** “Onun tarafına yöneldi.” (186-2)

soŋ

Aslında bir isim, sıfat ve zarf olarak kullanılan kelime zaman anlamı taşıyan bir edat olarak da kullanılmıştır. (Li 2004: 418) *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit edilen örneklerde, edatın kendinden önceki isimlere ayrılma hâli ekiyle bağlandığı görülmektedir.

aşaḳ boldı yüksemişdin **soŋ** "Yükseldikten sonra düştü." (160-3)

ḳayrıldı namāz yetürmişdin **soŋ** "Namazı bitirdikten sonra döndü." (158-7)

öz mülkinge ḳaytardı tişini boşamış-dın **soŋ** "Boşadıktan sonra kadını kendi memleketine gönderdi." (115-2)

kendü özin-din **soŋ** māl ḳoyı bėrdi aŋa "Ona kendinden sonra mal bırakıverdi." (94-7)

soŋra

soŋ edatıyla aynı anlam ve görevdedir. Bu edatın *+ra* yönelme hâli ekiyle genişletilmiş şekli olan soŋra (Li 2004: 431) *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit edilen iki örnekte isimlerin ayrılma hâli ile kullanılmıştır. Metinde *soŋ* edatı *soŋra* edatına nazaran daha fazla kullanılmıştır.

ṭalaḳ-dın **soŋra** bėrilmiş keyim "Boşanmadan sonra verilmiş giysi." (81-2)

āzād ḳıldı ḳulnı kendüsindin **soŋra** "Kendisinden sonra kulu azad etti." (73-2)

tapa

Harezm Türkçesinde ve dolayısıyla *Mukaddimetü'l-Edeb*'de çok kullanılan bu edat *tap-* "bulmak" fiiline *–a* zarf-fiil eki getirilerek oluşturulmuştur (Gabain 2000: 94; Hacıeminoğlu 1992: 86). "-e doğru" anlamında yön bildiren bir edat olan *tapa*, *Mukaddimetü'l-Edeb*'de isim ve zamirlerin yalın hâli ve ilgi hâliyle birlikte kullanılmasının yanında bir örnekte iyelik ekinden sonra kullanılmıştır. Metinde tespit ettiğimiz örnekleri ve bunların çekimleniş şekilleri şunlardır:

Yalın hâldeki isim ve zamirlerle kullanımı:

çıḳardı anı ol orun **tapa** “Onu o yere doğru çıkardı.” (7-2)

yoḳuş **tapa** yörüdi “Yokuşa doğru yürüdü.” (10-2)

tėgürdi sözni payġambar **tapa** “Sözü peygambere ulaştırdı.” (9-7)

ḳıyştı yer **tapa** “Yere doğru yöneldi.” (9-2)

emeldi yer **tapa** turmaḳ uçun “Durmak için yere doğru eğildi.” (9-2)

ḳısarladı anı ol nėme **tapa** “Onu o şeye doğru sıkıştırdı.” (7-1)

yönendürdi anı ol nėme **tapa** “Onu o şeye doğru yöneltti.” (96-6)

Üçüncü teklik şahıs zamirinin ilgi hâliyle kullanımı:

saçratdı anıŋ **tapa** eđgülükni “İyiliği onun tarafına doğru yaydı.” (38-8)

yana ewrüldi anıŋ **tapa** “Onun tarafına doğru yöneldi.” (122-6)

buyuru işāret ḳıldı anıŋ **tapa** ol nėmede “O şeyde onun tarafına buyurarak işaret etti.” (41-8)

Üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra kullanımı:

ḳaytardı çerigini ėli **tapa** “Askerini memleketine doğru yöneltti.” (29-7)

tėg

Benzerlik bildiren bir edattır. Metinde sadece iki örnekte tespit edilen edat, biri yalın hâlde diğeri iyelik çekimli isimlerden sonra kullanılmıştır.

kölik arḳası **tėg** urulmış sın “Devenin arkası gibi yapılmış mezar.” (88-3)

tişi **teg** sözledi “Kadın gibi konuştu.” (167-5)

tėgrü

Gabain edatın tegür- "ulaştırmak, değdirmek" fiilinin zarf-fiil şekli olduğunu ifade etmektedir (Gabain 2000: 95). Hacıeminoğlu ise edatın *içre* < *iç+re*, *taşra* < *taş+ra* örneklerinde olduğu gibi *tegre* < *teg+re* şeklinde isim kökenli olabileceğinin düşünülebileceğini ancak Gabain'in yaklaşımının daha doğru göründüğünü ifade etmektedir (Hacıeminoğlu 1992: 96). Metinde bir örneği mevcuttur.

tizinge **tėgrü** sekül at "Dizine kadar beyazları olan at." (91-2)

uçun

Türkçenin tarihî devir metinlerinde ve çağdaş lehçelerde *üçün, üçin, içün, uçun, için* vb. şekillerde karşımıza çıkan bu edatın yapısıyla ilgili çeşitli görüşler vardır. Ergin kelimenin *uç* isminin instrumental şekli olduğu görüşündeyken (Ergin 1993: 349) Gabain edatın *uç* isminden türemiş farazi bir *uçu-* "hedef almak" fiilinden *–n* zarf-fiil ekiyle türetilmiş olduğu görüşündedir (Gabain 2000: 97). Korkmaz ise edatın, *uç* "sebep" isminin *+i* iyelik eki ve *+n* vasıta ekiyle kaynaşması sonucu kalıplaşmaya uğrayarak oluştuğu görüşündedir. (Korkmaz 1961). Hacıeminoğlu da edatın anlamı ve işlevi bakımından sebep kelimesiyle ilişkilendirilmesini doğru bulmaktadır (Hacıeminoğlu 1992: 98). Li edatın kökünün *uç* "sebep" ismi değil **ūç* kelimesi olması gerektiği görüşündedir (Li 2004: 519).

Mukaddimetül-Edeb'de sebep veya amaç anlamı taşıyan bu edatın kullanılışı şu şekildedir:

Yalın hâldeki isim ve zamirlerden sonra:

tėk turdı söz ėşitmek **uçun** "Sözü işitmek için sessiz durdu." (6-7)

emeldi yer tapa turmaķ **uçun** "Durmak için yere doğru eğildi." (9-2)

öldürdi aŋa fulan **uçun** "Onu filan için öldürdü." (37-8)

ķulaķın tuttı ėşitmek **uçun** "İşitmek için kulağını tuttu." (58-5)

kötürdi daşnı tecrübe **uçun** "Taşı denemek için kaldırdı." (50-6)

iş **uçun** “İş için.” (81-4)

isimnüŋ soŋını yüngüllenmek **uçun** kemişdi “İsminin sonunu kolay söylenmesi için attı.” (87-8)

atlaŋġan **uçun** ėwe edilmiş yėgü “Atlı için acele hazırlanmış yiyecek.” (178-4)

Üçüncü teklik zamirinin ilgi hâlinden sonra:

ħuśūmet ķıldı anıŋ **uçun** “Onun için düşmanlık etti.” (166-5)

Üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış isimden sonra:

körmeki **uçun** işledi “Görmesi için yaptı.” (124-7)

üze

Hacıeminoğlu “üzerine, üzerinde, üst, ile” anlamlarını verdiği edatın yapısıyla ilgili bir yorum yapmamakla birlikte Arat ve Bang’ın kelimeyi *öze* şeklinde okuduklarını belirtmiş kendisi de verdiği örneklerde *öze* şeklinde kullanmıştır (Hacıeminoğlu 1992 : 71-73). Gabain ise kelimeyi üze şeklinde kabul etmiş, **üz-* “büyümek, yetişmek” fiilinin zarf-fiil şekli olduğunu savunmuştur. Li ise kelimenin **üz* “üst kısım” sözcüğünün *+e* yönelme hâli ekiyle kalıplaşması sonucu ortaya çıktığını belirtmiştir (Li 2004: 531). *Mukaddimetü’l-Edeb*’de çok kullanılan bu edat isimler ve bazı zamirlerin yalın hâllerinden sonra, üçüncü teklik zamirinin ilgi hâlinden sonra ve iyelik eki almış isimlerden sonra kullanılmıştır. Kendinden önceki kelimelere “üzere, üzerine, üstünde” anlamlarını katan edatın çoklukla yönelme hâli ekinin işlevini üstlendiği görülmektedir. Özelilikle üçüncü teklik şahıs zamirinin ilgi hâlinden sonra kullanımı bu zamirin yönelme hâli çekimine bir alternatif olarak çokça kullanılmıştır:

aça tėdi anıŋ **üze** uwtanurı-nı “Ayıbını ona açıklayarak söyledi.” (80-7)

Edatın *Mukaddimetü’l-Edeb*’deki kullanılış şekilleri şöyledir:

Yalın hâldeki kelimelerden sonra:

tanuķ dikdi anı ol neme **üze** “Onu o şey üzerine tanık dikti.” (10-2)

ulam-luḳ ḳıldı yazuḳ **üze** “Günah üzere devam etti.” (37-1)

uġrağların berk ḳıldı ol nėme **üze** “O şey üzerine niyetlerini sağlam kıldı.” (20-1)

bağlandı söz sözlegen **üze** “Söz söyleyene bağlandı.” (7-5)

kücün tuttı anı fulān iş **üze** “Falan işe onu zorladı.” (12-6)

öfke ḳıldı aŋa yazuḳ **üze** “Onun hataları üzerine öfkelendi.” (108-6)

ġanimet ḳıldı Taŋrı musulmānlar **üze** kāfirleriŋ tıwarnı “Tanrı kafirlerin malını Müslümanlara ganimet kıldı.” (45-1)

Üçüncü teklik şahıs zamirinin ilgi hâlinden sonra:

yapa örtdi anıŋ **üze** tonnı “Elbiseyi onun üzerine örttü, giydirdi.” (23-8)

üste keldi anıŋ **üze** “Ona galip geldi.” (166-7)

ĥarām ḳıldı anıŋ **üze** nėrseni “Nesneyi ona haram kıldı.” (87-6)

Üçüncü çokluk şahıs zamirinin yalın hâlinden sonra:

üleşü saldı anlar **üze** mālnı “Malı onlara paylaştırarak verdi.” (95-6)

İyelik eki almış isimlerden sonra:

nafaḳa ḳıldı mālını ‘iyālları **üze** “Malını ailesine nafaka kıldı.” (26-4)

uġrağı **üze** tölenmek “Niyeti üzerine karar kılmak.” (20-4)

üyürdi anı öŋini **üze** “Onu başkası üzerine seçti.” (12-3)

yağısı **üze** “Düşmanına.” (14-4)

köz yumdu daymaḳı **üze** “Suçuna göz yumdu.” (57-8)

başı **üze** kemişti atġa tizginni “Dizgini atın başının üzerine geçirdi.” (79-7)

7.2. BAĞLAMA EDATLARI

Cümleleri, cümle içindeki kelimeleri ve kelime gruplarını anlam veya şekil bakımından birbirine bağlayan edatlara *bağlama edatı* denilmektedir (Hacıeminoğlu 1992:112). *Mukaddimetü'l-Edeb*'deki bağlama edatları şunlardır:

kim

Türkçenin eski devirlerinden beri yaygın olarak kullanılmış bir bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır (Hacıeminoğlu 1992: 169). Sonuna geldiği unsuru kendisinden sonra gelen bir unsura açıklama ve sonuç ifadesi ile bağlayan bu edatın bağlama fonksiyonu ön plandadır. Ancak kendisinden önce gelen unsuru bir açıklamaya ve sonuca bağlayarak kuvvetlendirmektedir (Ergin 1993: 340-341). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de sebep, sonuç, amaç ve açıklama ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Metindeki kullanılışları şu şekildedir:

Asıl cümle yardımcı cümlenin açıklayıcısı durumundadır:

ol kimerse **kim** ḳūt bėrilür "O kimse ki ona nimet verilir." (53-8)

ülüş ėttiler anı **kim** anlar arasında bar "Ellerinde olanı aralarında paylaştılar." (185-2)

Yardımcı cümle asıl cümlede bildirilen ifadenin amacını göstermektedir:

buyurdu aŋa bėg **kim** ḳılsa fulān işni "Bey ona filan işi yapsın diye emretti." (88-8)

Asıl cümle yardımcı cümlede bildirilen ifadenin sonucunu göstermektedir:

anca urdı aŋa **kim** şışurdı "Ona öyle vurdu ki şişirdi." (96-4)

Yardımcı cümle asıl cümlede bildirilen ifadenin sebebini göstermektedir:

sewündi ol nersedin **kim** 'illet ĥarfi andın nūn ornında turur "O nesneden sevindi ki illet harfi nun yerinde durur." (237-3)

taḳı

Bu edat *taḳ-* fiilinin zarf-fiil şeklidir. Bir kuvvetlendirme edatıdır. Edatın kuvvetlendirme işlevi aslında onun bağlama görevinden gelmektedir. Yani kuvvetlendirme görevi sonradan ortaya çıkmış ilk işlevi olan bağlama işlevinden doğmuştur (Ergin 1993: 337). Türkçenin daha yakın dönemlerinde kuvvetlendirme işlevi ön plana çıkan bu edatın *Mukaddimetü'l-Edeb*'deki kullanımlarında bağlama görevinin ağır bastığı hatta yalnızca bağlama göreviyle kullanıldığı kuvvetlendirme işlevinin çok zayıf kaldığı söylenilebilir. Edatın metinde cümleleri veya cümlenin unsurlarını bağladığı görülmektedir. Bazı örneklerde edat ikiden fazla unsuru bağlarken tekrarlı şekilde kullanılmıştır. Metindeki kullanımları şöyledir:

Cümlenin unsurlarını bağlama göreviyle kullanılmıştır:

yüŋül ḳıldı anı sewünç **taḳı** ḳaðġu "Sevinç ve kaygı onu hafifletti." (4-7)

Taŋrı yaŋıla dörütgen turur köklerni **taḳı** yerni "Tanrı gökleri ve yeri yeniden yaratandır." (19-7)

ıðdı aŋa yalġuz savcını **taḳı** bitigni "Ona yalnız elçiyi ve mektubu gönderdi." (10-8)

ḳuydı suwnı **taḳı** eritmiş ġuleni kālbüdge "Erimiş bakırı ve suyu kalıba döktü." (22-1)

sefer ḳıldı bir yerdin **taḳı** bir yerge "Bir yerden bir yere sefer kıldı." (111-6)

siŋdürdi yėgüni **taḳı** içküni "Yiyeceği ve içeceği sindirdi." (49-2)

Cümleleri birbirine bağlamıştır:

taḳı eðgü baḫtlıġ boldı **taḳı** ḳurtuldı "İyi bahtlı oldu ve kurtuldu." (8-2)

cuġurrat boldı **taḳı** çaḳmadı "Paslandı ve çakmadı." (10-4)

yelken kötürdi **taḳı** yoḳaru bardı kemi "Gemi yelken açtı ve yukarı gitti." (10-3)

sürdi yel yaġmurnı **taḳı** ḳozġattı "Rüzgar yağmuru sürdü ve götürdü." (36-6)

boya yetdi oġlan **taḳı** meyve bişti "Oğlan büyüdü ve meyve olgunlaştı." (26-6)

kirişin tarttı **taḳı** ıydı yanıŋ “Kirişini gerdi ve yayını gönderdi.” (18-3)

tirig tutsun Taŋrı sėni **taḳı** erklendürsün **taḳı** raĥmet ḳılsun “Tanrı seni diri tutsun ve güçlendirsin ve rahmet etsin.” (107-8)

nāgāh bastı dūşmanḳa **taḳı** ġaret ◌ıldı “Düşmanı ansızın bastı ve yağma etti.” (42-7)

tėyü

Bir bağlama edatı olan *tėyü*, *tė-* fiilinin zarf-fiil şeklidir (Hacıeminoğlu 1992: 198). *Mukaddimetü’l-Edeb*’de tespit ettiğimiz örneklerde sebep anlamı katarak cümleleri birbirine bağlamıştır.

soŋınġa baḳa turdı köre mü men **tėyü** “Göremiyorum diye sonuna bakadurdu.” (174-5)

körgütti uysun **tėyü** itge etmekni “Uysun diye ite ekmeği gösterdi.” (98-2)

yā

Aslında bir karşılaştırma edatı olan *yā* bağlama edatı olarak da kullanılabilmektedir (Hacıeminoğlu 1992: 209). *Mukaddimetü’l-Edeb*’de *yani*, *veya* anlamlarıyla kullanılmıştır. “yani” anlamındaki kullanımlarda bağladığı iki unsurdan ikincisi birincinin açıklayıcısı durumundadır. “veya” anlamında kullanımında ise birbirine zıt iki unsuru hem bağlamakta hem de karşılaştırmaktadır.

“yani” anlamında kullanımları:

örtüglü söz **yā** yaşurġu sav “Örtülü söz yani gizli söz” (36-8)

yarmaḳnı öŋ bėrmek **yā** ötünç bėrmek “Parayı önceden vermek yani ödünç vermek.” (23-6)

ėwdürdi anı andın **yā** yıġdı anı fulān nėrsedin “Onu ondan acele ettirdi yani onu filan nesneden alıkoydu.” (29-1)

ters **yā** köçnük toprak “Ters yani göçmüş toprak” (70-7)

inkār ḳıldı işni **yā** bilmedi “İşi inkar etti yani bilmedi.” (16-1)

tamġasın **yā** adın bitidi “Damgasını yani adını yazdı.” (95-7)

“veya” anlamında kullanımları:

sevündürdi **yā** ɋaḏġurttı anı “Onu sevindirdi veya kaygılandırdı.” (8-1)

ḳaḏġurtdı **yā** öwkege keltürdi aŋa “Onu kaygılandırdı veya öfkelendirdi.” (22-2)

ḳorḳuttı anı **yā** ḳorḳuġından kiterdi “Onu korkuttu veya korkusunu giderdi.” (21-1)

ya’nî

Arapçadan dilimize geçmiş bu edat bir cümle başı ve bağlama edatıdır. Bağladığı iki unsurdan ikincisi birincinin açıklayıcısı durumundadır. Metinde kelime gruplarını veya cümleleri bağladığı görülmektedir.

bu siliglik ‘ahdi **ya’nî** kerem turur “Bu cömertlik sözü yani ihsandır.” (110-4)

muhrim boldı er **ya’nî** iĥrām badı “Kişi ihramlı oldu yani ihram bağladı.” (30-8)

atlıġları birle **ya’nį** çerigi birle “Atlıları ile yani askeri ile.” (3-7)

feryād tegdi aŋa **ya’nî** ḳutġardı “Ona feryadı ulaştı yani onu kurtardı.” (8-5)

7.3. KUVVETLENDİRME EDATLARI

Kuvvetlendirme edatları sonuna geldikleri unsurları belirtmek, kuvvetlendirmek, dikkati onların üzerine çekmek için kullanılan edatlardır. Aslında birçok bağlama edatının kendinden önceki unsurun anlamını kuvvetlendirdiği, dikkati bu unsurun üzerine çektiği görülmektedir (Ergin 1993: 344).

key

Hacıeminoğlu bu edatın *ked*, *keđ* ve *key* şekillerinin olduğunu göstermekle birlikte herhangi bir açıklama yapmamıştır (Hacıeminoğlu, 1992: 247). Gabain ise *Eski Türkçenin Grameri* adlı çalışmasının sözlük kısmında *ked* kelimesini açıklarken

Sanskritçe *kaade* "pek" kelimesinin Soğdcaya *kāda* şeklinde geçtiğini, oradan da Türkçeye *ked* şeklinde geçtiğini söylemektedir. Ancak Gabain eserinin edatlar bölümünde bu kelimeye yer vermemiştir (Gabain 2000 s. 279).

key yandurdı otnı "Ateşi çok yaktı." (88-4)

key arındı andın "Ondan iyi arındı." (182-7)

key irig boldı nėrse "Nesne çok iri oldu." (225-4)

key süçüg boldı nėrse "Nesne çok hoş oldu." (225-6)

7.4. KARŞILAŞTIRMA VE DENKLEŞTİRME EDATLARI

Bir çeşit bağlama edatı olan karşılaştırma ve denkleştirme edatları karşılaştırılan grupları veya unsurları mukayese yoluyla birbirine bağlarlar. Genellikle bağladıkları unsurlardan önce gelirler(Hacıeminoğlu 1992: 261).

geh…geh

Farsçadan Türkçeye geçmiş olan bu edat aslında bir zarf olmasına rağmen edat olarak da kullanılmaktadır (Hacıeminoğlu 1992 s. 262). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de bir örnekte tespit edilmiştir:

geh aŋa **geh** muŋa emeldi "Kâh ona kâh buna meyletti." (103-4)

yā…yā

Farsçadan Türkçeye geçmiş bir edattır (Hacıeminoğlu 1992: 267). Aşağıdaki örnekte iki unsurun karşılaştırıldığı/ denkleştirildiği görülmektedir:

yā anuķ ķıldı aŋa **yā** yolın tuttı "Onu ya hazır etti ya yolunu tuttu." (9-4)

Aşağıdaki iki örnekte ise edatın daha çok *yani/ve* anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu örneklerde kullanılan edatın aslında *ya… ya* edatı olmaktan çok yukarıda açıklanan ya edatı olduğu düşünülebilir. Bu edatın peş peşe kullanılmış şekli olmalıdır.

vaĥy ıydı **yā** işāret ḳıldı **yā** bitidi **yā** ilĥam bėrdi Taŋrı payġambar tapa “Tanrı peygambere vahiy gönderdi yani/ve işaret etti yani/ve yazdı yani/ve ilham verdi” (62-1)

tiriglik **yā** pādişāhlıḳ **yā** selām aytmaḳ “dirilik veya padişahlık veya selam etmek” (107-8)

7.5. ÜNLEMLER

Ünlemler takdir, temenni, dua, hayret, üzüntü, pişmanlık, vb. duyguları ifade eden edatlardır. Köken ve yapı bakımından ya tabiat seslerini taklit etmek ya da duyguların yorumlanarak ses şeklinde ifade edilmesi sonucu oluşmuşlardır. Bazı ünlemler ise anlamlı dil birliklerinin kalıplaşması yoluyla oluşmuşlardır. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit ettiğimiz ünlemler şunlardır:

ah/avva/avvāh

Üzüntü, acıma, hayret, korku ifade eden ünlemlerdir. Birine yakın anlamlar ifade eden bu üç ünlem metinde aynı satırda geçtiği ve başka bir yerde kullanılmadığı için aynı başlık altında göstermeyi uygun bulduk.

ah tėdi “Ah dedi.” (188-6)

avva tėdi “Eyvah dedi.” (188-6)

ol köp **avvāh** tėgen “O çok eyvah diyendir.” (188-6)

amān

Hayret, korku ve bıkkınlık ifade eden bir edattır (Hacıeminoğlu 1992: 294). Metinde bir yerde kalıplaşmış şekilde *af dilemek* anlamında bir fiil içinde kullanılmıştır:

amān tiledi andın “Ondan af diledi.” (215-1)

āmîn

Dilek, dua ve temenni ifade eden Arapça bir kelimedir.(Hacıeminoğlu 1992: 295).

āmîn tėdi anıŋ oķuġınġa “Onun duasına amin, dedi.” (89-6)

tuw

Daha çok pişmanlık veya kınama anlamı ifade eden bu ünlem metinde insan sesinin taklidi olarak kullanılmıştır.

aħ **tuw** tedi ‘Ah tüh etti.” (174-8)

8. FİİLLER

Fiiller, iş ve hareket bildiren önemli sözlerdir. Karşıladıkları hareketler ile zaman ve mekan kapsamı içinde smut ve soyut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildirirler. Fiiller kök ve göde durumundayken isimlerle ilişkiye giremezler. Bu karşılıklı ilişki fiillerin ancak ve ancak çekimlenmeleriyle sağlanır ve fiiller böyle şekillenebilir (Korkmaz 2003: 527). Bu bölümde *Mukddimetü'l-Edeb*'deki fiiller yapılarına göre tasnif edilmişlerdir. Basit fiiller ses terkibi esasına göre sıralanırken, türemiş fiillerde fiilin türetildiği ek esas alınarak bir sınıflandırma yapılmıştır. Birleşik fiiller ise ortaya konulurken fiilin kuruluşuna katkıda bulunan unsurlara göre bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca fiillerin çekimi bahsi de incelenerek, çekim esnasında ortaya çıkan durumları ortaya konulmuştur.

8.1. BASİT FİİLLER

Basit fiil, parçalanamayan, içinde başka manalı fiil unsuru bulunmayan kök hâlindeki fiildir. Ercilasun, Türkolojideki araştırmalar ilerledikçe daha çok kelimenin ilk şekline ve köküne doğru gidilmekte olduğunu ve Türkçedeki bütün köklerin (dolayısıyla fiil köklerinin) tek heceli olduğu kanaatinin daha çok yerleşmekte olduğunu belirtmektedir (Ercilasun 1984: 11).

Hacıeminoğlu, Türkçenin tek heceli ve sabit köklere dayalı ve belirli yapım ekleri ile genişleyen bir dil olduğunu ileri sürmektedir. Türkçenin çok yavaş geliştiğini ve az değiştiğini ifade etmektedir. Bu değişmeler ona göre yalnız belirli kilit seslerde olmaktadır. Bu sesler şunlardır: *b/p; d/t; ġ/q; g/k*. Bugünkü Türk lehçelerindeki *r~z; l~ş; y~s; d~t* farklılıkları ise gelişme değil, ikamedir. Yani o lehçelerin tercihidir. Bu yavaş ilerlemeyi bir delil olarak göstererek ön ve ilk Türkçe devrelerinin ses ve şekil yapılarını tahmin ve tespit edebileceğimizi söylemekte; Türkçedeki kök fiillerin sayısını Türkçenin ünlü sayısı ile eşdeğer tutmakta ve uzun ünlülerle birlikte on altı asli kök ortaya koymaktadır. Daha sonra ortaya çıkan ihtiyaçlarla birlikte temel köklere tek

konsonanttan oluşan ekler getirilerek bu köklerin genişletildiğini ortaya belirtmektedir. Böylece Eski Türkçedeki kök fiilleri tek ünlüden ibaret kök fiiller ve iki sesten *(k+v)* ibaret kök fiiller olmak üzere ikiye ayırmaktadır (Hacıeminoğlu 1991: 16-17).

Ergin de kökleri manalı en küçük dil birlikleri olarak tanımlamakta ve Türkçede kelime köklerinin umumiyetle tek heceli olduğunu dile getirmektedir. Tek ses hâlinde bulunan köklerinse çok az olduğunu ve bu köklerin ancak tek vokalden ibaret olabileceğini belirtmektedir. Tabiat taklidi seslerde ise sesin taklidi esas olduğu için hece sayısı taklit edilen sese bağlı olarak bir veya birden fazla olabileceğini ifade etmektedir (Ergin 1993: 102).

Kelime köklerini tek heceli olarak ele alan görüşlerin aksine Ramstedt Türkçedeki basit fiillerin iki heceli oldukları görüşünü ileri sürmüşse de bu düşünce Melioransky, Kononov, Reşetov, Sevortyan ve Atalay gibi pek çok araştırmacı tarafından eleştirilmiştir (ayrıntılı bilgi için bk. Rüstemov 1995: 19-22).

Mukaddimetü'l-Edeb'de tespit edilen basit fiiller ses terkibi esasına dayanan bir sınıflandırmaya göre şöylece ortaya konulabilir:

8.1.1. ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

u- "muktedir olmak" (EDPT 2)

sana umadı nėmeni "Nesneyi düşünemedi, hesap edemedi." (58-6)

umadı aŋa "Ona güç yetiremedi, muktedir olamadı." (76-1)

8.1.2. ÜNLÜ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

aç- "açmak, açıklamak" (EDPT 18)

açdı nėmeni "Nesneyi açtı." (55-6)

aça ayıra aytdı nėmeni "Açıklayarak söyledi." (69-4)

aķ- (1) "akmak" (EDPT 77)

aķtı suw taķı ķan "Su ve kan aktı." (154-6)

aķ- (2) "yağma etmek"

aķdılar anı "Onu yağma ettiler." (129-1)

al- "almak" (EDPT 24)

iki ülüş aldı bėrnedin bođunlar “Boylar hediyeden iki pay aldı.” (23-8)

assu alındı andın “Ondan fayda alındı.” (136-5)

ar- (1) “yormak” (EDPT 193)

ardı “Yordu.” (210-3)

ar- (2) “sünnet etmek”

ardı/sünnet ķıldı kendi özini “Kendini sünnet etti.” (142-5)

as- “asmak” (EDPT 240)

astı anı aŋa “Onu ona astı.” (84-3)

aş- “aşmak, çıkmak” (EDPT 255)

aştı taġġa “Dağı aştı.” (71-1)

aştı tamķa “Dama çıktı.” (176-7)

āt-/at- (EDPT 36)

(1) “(adım) atmak”

uşak āttı yörimek içinde “Yürürken küçük (adım) attı.” (226-8)

(2) “atmak, fırlatmak”

attı aŋa yaķındın “Ona yakından attı.” (5-6)

(3) “(tan yeri) ağarmak”

attı daŋ “Tan yeri ağardı.” (158-4)

ay- “söylemek, demek” (EDPT 266)

aydı aŋa ‘özürni “Ona özrünü söyledi.” (60-1)

az- “yolunu kaybetmek, şaşırmak” (EDPT 279)

āzdı yoldın “Yolunu kaybetti; yolu şaşırdı.” (2-1)

eg- “eğmek” (EDPT 99)

egdiler başlarını “Başlarını eğdiler.” (107-7)

em- “emmek” (EDPT 155)

anası yüklüg erken süt emgen oğlan “Anası hamileyken süt emen oğlan.” (54-1)

ėn- “inmek” (EDPT 168: ėn-)

aşaķa ėndi “Aşağı indi.” (156-1)

ėr- “erişmek, olmak, imek” (EDPT 193: ėr-)

biz nikāĥ içinde ėrdük “Biz nikâhtaydık.” (27-2)

es- “(yel) esmek” (EDPT 240)

tėgme yandın esgen bulġanuķ yėller “Her yandan esen bulanık yeller.” (138-8)

ėt- “etmek, yapmak” (EDPT 36: ėt-)

açuķ ėtdi işni “İşi açık etti.” (34-4)

ėw- “evmek, acele etmek” (EDPT 4: ėv-)

ėwdi iş içinde “İş içinde acele etti.” (20-5)

ıđ/ıy- “göndermek” (EDPT 37)

ıđdı aŋa yalġuz savcını takı bitigni “Ona yalnız haberciyi ve mektubu gönderdi.” (10-8)

ıydım anıŋ tapa nėrseni “Ona nesneyi gönderdim.” (12-1)

iç- “içmek” (EDPT 19)

içti süt köpükini “Sütün köpüğünü içti.” (151-4)

il- “takmak, bağlamak” (EDPT 125)

baġdaş ildi “Bağdaş kurdu.” (174-1)

ildi anı muŋa “Onu buna taktı.” (84-3)

it- “itmek” (EDPT 38)

işni itti anıŋ tapa “İşi onun tarafına itti.” (59-6)

op- “(höpürdeterek) içmek” (EDPT 4: op-)

optı şōrbānı “Çorbayı (höpürdeterek) içti.” (150-5)

oy- “oymak” (EDPT 266)

oydı ķavunnı “Kavunu oydu. (98-7)

oz- “aşmak, geçmek” (EDPT 279)

ozdı edeb içinde “Edeb sınırlarını aştı.” (167-8)

ög- “övmek, methetmek” (EDPT 100)

ögdi anı “onu övdü.” (129-7)

öl- “ölmek” (EDPT 125)

öldi er “Adam öldü.” (131-4)

ön- “(bitki) büyümek, yetişmek” (EDPT 169: ün-)

sık öndi “(Bitki) sık yetişti.” (145-1)

öp- “öpmek” (EDPT 5)

öpdi taşnı “Taşı öptü.” (141-7)

ör- “yükselmek, kalkmak” (EDPT 195)

öre kaldı “Yüksele durdu.” (134-3)

öt- (EDPT 39)

(1) “(kuş v.b.) ötmek”

ötti balaban “Kuş yavrusu öttü.” (228-4)

(2) “(karın v.s.) gurlamak, ses çıkarmak”

ötdi içi “İçi, karnı öttü.” (213-2)

öt- (2) “geçmek” (EDPT 39)

ötmes ḳıldı yarmaḳlarnı “Paraları geçmez kıldı.” (103-2)

uç- “uçmak” (EDPT 19)

uçtı ḳanatın tėpretmedin havāda ḳuş “Kuş havada kanadını oynatmadan uçtu.” (100-7)

uḳ- “anlamak” (EDPT 77)

azın azın uḳtı sözni “Sözü azar azar anladı.” (180-5)

ul- “çürümek, çok yumuşamak” (EDPT 125: ol-)

ula bişdi et “Et yumuşayarak pişti.” (165-3)

ur- (EDPT 194)

(1) “vurmak, dövmek”

küci birle urdı aŋa “Ona bütün gücüyle vurdu.” (136-1)

ur- (2) “koymak, takmak”

yaķa urdı kөŋlekge “Gömleğe yaka taktı.” (147-3)

uy- “uymak, izinden gitmek” (EDPT 38: uđ-/ uy-)

uydı izinge “İzine uydu.” (144-5)

8.1.3. ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

ėge- “sürtmek” (EDPT 101)

ėgedi bıçaķnı “Bıçağı eğedi, sürttü.” (37-4)

oķı- “okumak” (EDPT 79)

meśel uçun beyt oķıdı “Örnek vermek için beyit okudu.” (178-7)

öte- “ödemek” (EDPT 43)

ötedi aŋa borçnı “Ona borcunu ödedi.” (104-6)

ulu- “ulumak” (EDPT 127: ulı-)

uludı ķurt “Kurt uludu.” (231-5)

una- “beğenmek, tasvip etmek” (EDPT 171)

unamadı anın ķıldıķını “Onun yaptığını beğenmedi.”

uza- “uzamak” (EDPT 281)

uzadı “Uzadı.” (143-6)

8.1.4. ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

art-(1) “artmak” (EDPT 201)

artdı anıŋ üze “Ona arttı.” (54-8)

art-(2) “havale etmek, yüklemek” (EDPT 201: art-/ ard-)

ãrtdı boynıŋġa ‘amėlni “Ameli boynuna yükledi, havale etti.” (170-1)

ėlt- “iletmek, götürmek” (EDPT 132: ėlet- (ėlt-?); OTWF 556: ėlt-)

ėlti anı ķādīġa “Onu kadıya iletti.” (115-3)

ört- (EDPT 202)

(1) “örtmek, kapamak”

örtti anı “Onu örttü.” (40-3)

(2) “gizlemek”

örtti ökünçni “Pişmanlığı gizledi.” (36-7)

ürk- “ürkmek” (EDPT 221)

ürküp ḳaçtı “Ürküp kaçtı.” (211-3)

8.1.5. ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

ėşit- “işitmek” (EDPT 257)

ėşitti “İşitti.” (138-5)

ėwür- “çevirmek, döndürmek” (EDPT 14: evir-)

ewürdi anı “Onu çevirdi.” (82-1)

ökün- “pişman olmak” (EDPT 111)

öküṅdi “Pişman oldu.” (176-2)

üøür-~üyür- “seçmek, tercih etmek” (EDPT 67)

üøürdi anı “Onu seçti.” (128-8)

üyürdi munı anıŋ üze “Bunu ona tercih etti.” (128-7)

8.1.6. ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

evdi-/ewdi- “devşirmek, toplamak” (EDPT 7: evdi-)

ewdidi meyvelerni “Meyveleri topladı.” (136-8)

evdidi, yoldı yėmişni yıġaçdın “Topladı, yemişi ağaçtan yoldu.” (152-8)

ırġa- “çevirmek” (EDPT 217)

taplamadın başını ırġadılar “Uygun bulmadan, onaylamadan başını çevirdiler.” (107-7)

oħşa- “benzemek” (EDPT 97)

oħşadı aŋa “Ona benzedi.” (181-6)

opra- “çürümek, dağılmak” (EDPT 14)

opradı et “Et çürüdü.” (168-7)

8.1.7. ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

eymen- “çekinmek, korkmak” (EDPT 273: eymen-; OTWF 365: ayman- / eymen-)

eymendi andın “Ondan korktu.” (25-1)

oldur-/oltur- “oturmak”. Talat Tekin *olor-* “oturmak, (tahta) oturmak” fiilinin **ol-* fiilinden *-(X)r* orta çatı eki aracılığıyla türetilmiş olduğunu belirtirken (bk. Tekin 2000: 96) Marcel Erdal, Orta Türkçe devrinde Karahanlı eserlerinde görülen *oltur-* fiilindeki *-tur-*‘un ettirgenlik eki olmadığını belirterek fiilin Eski Türkçe *olor-* şeklinin bir varyantı olduğunu söyler (Erdal 1991: 780).

yaḳın oldurdı a(nıŋ birle) “Onunla yakın oturdu.” (119-6)

śadır yerinde olturdı “Baş köşede oturdu.” (170-8)

8.1.8. ÜNSÜZ + ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

ba- “bağlamak” (EDPT 292)

iĥrām badı “İhram bağladı.” (30-8)

ḳo- “koymak, bırakmak” (< **qo-đ-*, EDPT 595)

ḳođı aŋa emānetni “Emaneti ona bıraktı.” (218-6)

sa- “saymak, kabul etmek” (EDPT 781)

kėç sadı anı “Onu geç saydı.” (219-7)

sı- “kırmak” (EDPT 782)
sıdı ĥurmetin, saqlamadı wurmetini “Saygısını kırdı, saygı göstermedi.” (139-3)

tė- “demek, söylemek” (EDPT 433)

Taŋrı uçun tėdi aŋa “Ona Tanrı için dedi.” (110-6)

ah tėdi “Ah dedi.” (188-6)

yė- “yemek” (EDPT 869)

seherlik yėdi “Sahurluk yedi.” (170-7)

yu- “yıkamak” (EDPT 870)

yudı “Yıkadı.” (222-6)

8.1.9. ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

baķ- “bakmak” (EDPT 311)

baķtı kelinge “Geline baktı.” (152-4)

ban-/ man- “batırmak, daldırmak” (EDPT 348)

bandı loķmanı sirkege “Lokmayı sirkeye batırdı.” (136-6)

sirkege mandı “Sirkeye bandı.” (141-1)

bar- “gitmek” (EDPT 354)

bardı keldi anıŋ tapa “Onun tarafına gitti geldi.” (182-4)

bas- (EDPT 370)

(1) “basmak”

nişān bastı bitigge “Mektuba, yazıya mühür bastı.” (95-7)

temürni kızıtıp bastı anın üze “Ona demiri kızdırıp bastı.” (61-2)

(2) “üzerine çökmek”

bastı anı yük “Yük onu bastı.” (27-6)

(3) “mağlup etmek”

tünle basdı yaġını “Düşmanı geceyle bastı.” (102-1)

bat- (EDPT 298)

(1) “batmak”

battı suwġa “Suya battı.” (156-7)

(2) “(güneş, yıldız) batmak”

kün batar sıŋar bardı “Gün batısı tarafına gitti.” (66-5)

bėr- “vermek” (EDPT 354)

bėrdi Taŋrı aŋa śabırnı “Tanrı ona sabrı verdi.” (21-8)

biç- “biçmek” (EDPT 292: bıç-)

ekin biçesü boldı “Ekin biçilecek oldu.” (8-8)

biş- (EDPT 376: bış-)

(1) “pişmek”

bişdi aş “Yemek pişti.” (159-5)

(2) “olgunlaşmak”

meyve bişti “Meyve olgunlaştı.” (26-6)

bil- “bilmek, öğrenmek, anlamak” (EDPT 330)

bildi anı boðunlar “Onu boylar bildi.” (132-3)

yaħşı bildi anı “Onu iyi bildi, öğrendi.” (48-8)

boġ- “boğmak” (EDPT 311)

boġdı anı “Onu boğdu.” (83-4)

bol- “olmak, gerçekleşmek” (EDPT 125)

kir boldı anın eligi “Onun eli kirlendi.” (184-6)

biçesü vaķtı boldı ekinniŋ “Ekinin biçilecek vakti oldu.” (8-8)

boz- “bozmak, yıkmak” (EDPT 389: buz-)

bozdı söz kesişmekni “Söz kesişmeyi bozdu.” (13-3)

bozdı anın ‘aķlını yek “Şüphe onun aklını bozdu.” (173-3)

bul- “bulmak” (EDPT 332)

ķılınçını ögdül buldı “Davranışını övülecek buldu.” (8-8)

buldı anı “Onu buldu.” (52-1)

buş- “sinirlenmek, hiddetlenmek” (EDPT 371)

buşdı aŋa “Ona kızdı.” (166-4)

büt- “inanmak, iman etmek” (EDPT 298)

bütdi Taŋrıġa “Tanrı’ya inandı, iman etti.”(33-3)

çaķ- “kıvılcım vermek” (EDPT 405)

cuġurrat boldı taķı çaķmadı “Paslandı ve çakmadı.” (10-4)

çal- “hırsızlık etmek” (EDPT 417)

çala aldı andın nėmeni “Ondan şeyi çalarak aldı.” (113-5)

çap- (1) “(el) vurmak” (EDPT 394)

çaptı iki eligini “İki elini vurdu.” (104-7)

çap- (2) “(at) koşmak”

dizgin kemişdi at boynıġa çaptuḳda “At koştuğunda boynuna dizgin attı.” (79-8)

çat- (EDPT 402)

(1) “çatmak, buruşturmak”

çattı iki közi arasını “İki gözü arasını çattı.” (66-7)

(2) “düzenlemek, bir araya getirmek”

taśnif ḳıldı, çatdı kitābnı “Kitabı düzenledi, bir araya getirdi.” (81-5)

(3) “(söz) uydurmak”

bezeyü çatdı sözni, yalġan çattı sözni “Sözü süsleyerek uydurdu, sözü yalan uydurdu.” (98-6)

(4) “süslemek”

śabır ḳıldı yā özin çattı nėrse birle “Sabır kıldı ve kendini nesne ile süsledi.” (178-2)

çek- “çekmek” (EDPT 413)

çekdi bıçaḳnı “Bıçağı çekdi.” (37-4)

çıḳ- (EDPT 405)

(1) “(dışarı) çıkmak”

suw közenekdin çıḳdı “Su gözenekten çıktı.” (156-6)

(2) “yükselmek”

ögrenü edeb biliginge çıḳdı “Öğrenerek edeb bilgisine yükseldi, çıktı.” (167-8)

(3) “ayrılmak”

seçilü çıḳdı boḍunlardın “Boylardan seçilerek ayrıldı.” (131-2)

(4) “bitmek, uzamak”

saḳalı çıḳdı “Sakalı çıktı.” (144-7)

çız- “çizmek” (EDPT 432)

çızıġ çızdı “Çizgi çizdi.” (144-7)

çoḳ- “toplanmak, yığılmak” (EDPT 406)

çoktı ya çıġrıldı “Toplandı yani buruştu.” (237-2)

çom- “suya dalmak” (EDPT 422: çom-/çöm-)

battı suwġa, çomdı “Suya battı, daldı.” (156-7)

çök- (1) “çökmek, oturmak” (EDPT 413)

çökti “Oturdu.” (220-2)

çök- (2) “(kuş) dönerek uçmak, yükselmek”

çökdi ḳuş “Kuş dönerek uçtu.” (83-1)

çöz- “(saç) çözmek” (EDPT 400: çöj-; 432: çöz-)

çözdi saçını “Saçını çözdü.” (69-3)

dan- “reddetmek, inkâr etmek” (EDPT 513: tan-)

dandı işni “İşi inkâr etti.” (16-1)

dat- “tatmak, tadına bakmak” (EDPT 449:tat-)

dattı ṭa’āmnı “Yemeği tattı.” (180-3)

del- “delmek” (EDPT 490: tel-)

deldi anı “Onu deldi.” (92-1)

dın- “dinmek, sözün arkasını getirememek” (EDPT 514: tın-)

dındı tili “Sözün arkasını getiremedi.” (171-1)

dik- “(şahit) dikmek”

tanuḳ dikdi anı ol nėme üze “Onu o şeye şahit dikti.” (10-2)

dil- “dilmek” (EDPT 490: til-)

dildi ḳavunnı “Kavunu dildi.” (70-8)

dur- “oturmak” (EDPT 529: tur-)

durdı orunda “Yerde durdu, ikamet etti.” (103-5)

dür- “dürmek, katlamak” (EDPT 530: tür-)

dürdi bitigni “Yazıyı katladı, dürdü.” (7-3)

düz- “doğrultmak” (EDPT 572: tüz-)

tüzetti anı, düzdi anı “Onu düzeltti.” (107-7)

ḳaç- “kaçmak” (EDPT 589)

ürküp ḳaçtı “Ürküp kaçtı.” (211-3)

ḳal- “kalmak” (EDPT 615)

işdin ḳaldı “İşten kaldı.” (178-4)

ḳan- “kanmak, doymak” (EDPT 632)

ḳandı suwdın “Suya doydu.” (194-2)

ḳap- “kapmak, almak” (EDPT 580)

ḳaptı anı “Onu kaptı, aldı.” (63-6)

ḳar- “karıştırmak” (EDPT 642)

ḳardı ḳatdı işni “İşi kardı kattı, karıştırdı.” (79-5)

ḳat- (1) “katmak” (EDPT 594)

öŋ ḳatdı anı “Onu önce kattı.” (88-7)

ḳat- (2) “(küpe v.s.) takmak”

bilerük ḳattı tişi ḳolıŋa “Kadın koluna bilezik taktı.” (98-6)

ḳat- (3) “(sürme) çekmek”

közinge sürme ḳatdı “Gözüne sürme çekti.” (140-6)

ḳaz- “kazmak” (EDPT 680)

laĥd ḳazdı ölügge “Ölüye mezar kazdı.” (11-5)

keç- (EDPT 693)

(1) “(zaman) geçmek”

keçti yıllar “Yıllar geçti.” (179-5)

(2) “ölmek, yok olmak”

keçti ĥalḳ “Halk yok oldu.” (157-2)

keç- (2) “gecikmek”

eglendi, keçdi “Oyalandı, gecikti.” (167-7)

keđ-/ key- “giymek” (EDPT 700)

sıġıt tonı keđdi tişi “Kadın yas elbisesi giydi.” (166-1)

köŋlek keydi “Gömlek giydi.” (235-2)

kel- “gelmek” (EDPT 715)

bardı keldi anıŋ tapa “Onun tarafına vardı, geldi.” (182-4)

kes- (1) “kesmek, kırkmak” (EDPT 748)

tüz kesti bıyıḳın “Bıyığını düz kesti.” (58-7)

kes- (2) “farz kılmak”

kesti Taŋrı “Tanrı farz kıldı.” (79-2)

ket- “gedik açmak” (EDPT 700)

ketdi damnı “Dama gedik açtı.” (87-5)

kez- “gezmek, dolaşmak” (EDPT 757)

kezdi yabanı “Yabanı gezdi.” (147-2)

ḳıl- “kılmak, etmek” (EDPT 616)

ħuśūmet ḳıldı anıŋ uçun “Onun için düşmanlık etti.” (166-5)

ḳır- (1) “öldürmek, kırmak” (EDPT 643)

ḳırdı bođunlarnı “Boyları kırdı, öldürdü.” (87-1)

(2) “kazımak”

ḳıra tepretdi anı “Onu kırarak, kazıyarak oynattı.” (85-1)

ḳıs- “kısmak, çekmek” (EDPT 665)

budı arasıŋa ḳısdı it ḳuđruḳını “İt kuyruğunu bacaklarının arasına kıstı.” (210-2)

ḳıy- “yapmak” (EDPT 595: ḳıđ-)

ortalıḳ ḳıydı “Ortaklık yaptı, paylaştı.” (130-8)

kir- “girmek” (EDPT 735: kir-/ gir-)

toḳuġġa kirdi “Örtüye girdi, örtüldü.” (132-2)

kit- “gitmek” (EDPT 701: kėt-)

kitdi ḳađġu “Kaygı gitti.” (157-8)

ḳol- “istemek” (EDPT 616)

ḳoltġa ḳoldı andın “Ondan dilek diledi, istek istedi.” (151-6)

ḳop- “kalkmak, yükselmek” (EDPT 580)

sökellikdin üze ḳoptı “Hastalıktan sonra kalktı, iyileşti.” (200-1)

ḳoş- “yerine koymak, saymak, gibi göstermek” (EDPT 670)

ortaḳ ḳoştı Taŋrıġa “Tanrı’ya ortak koştu.” (26-7)

saġırġa ḳoşdı kendü özin ẽr “Kişi kendini sağır gibi gösterdi.” (202-1)

ḳov- “ardından gitmek” (EDPT 580: ḳow-)

ḳovup yetdi aŋa “Ona ardından gidip yetişti.” (19-8)

köç- “göçmek” (EDPT 694)

köçtiler saraydın “Saraydan göçtüler.” (217-2)

köm- “gömmek” (EDPT 721)

kömdi anı gōrge “Onu mezara gömdü.” (15-1)

kön- “itiraf etmek” (EDPT 726)

köndi yazuḳını “Suçunu, günahını itiraf etti.” (137-3)

kör- “görmek” (EDPT 736)

kördi anı “Onu gördü.” (12-5)

siŋitlü kördi “İzinli gördü.” (99-6)

ḳuç- “kucaklamak” (EDPT 590)

ḳuçdı anı “Onu kucakladı.” (138-6)

ḳur- “hazırlamak” (EDPT 643)

ḳurdı yol ḳuruġın “Yol hazırlığını hazırladı.” (171-6)

ḳus- “kusmak” (EDPT 666)

tekellüf birle ḳusdı “Özenti ile kustu.” (188-7)

ḳuy- “akmak, dökülmek” (EDPT 596: ḳuđ-)

ḳuydı yaġmur “Yağmur aktı, döküldü.” (28-7)

kül- “gülmek” (EDPT 715)

ḳatıġ küldi “Çok güldü.” (231-1)

mün- “binmek” (EDPT 348: min- / mün- < bin-)

mündi iŋenni “Deveye bindi.” (150-8)

saç- “saçmak, dağıtmak” (EDPT 794)

doġ saçtı anıŋ yüzinge “Onun yüzüne toz saçtı.” (75-2)

sal- “bırakmak” (EDPT 824)

çöp saldı közinge “Gözüne çöp saldı.” (56-4)

sar- “sarmak” (EDPT 843)

çalma sardı aŋa “Ona sarık sardı.” (94-3)

sat- “satmak” (EDPT 798)

sattı “Sattı.” (150-3)

seç- “seçmek” (EDPT 794)

seçdi çıġmalanmışnı “Belirsizi seçti.” (86-8)

sep- “serpmek” (EDPT 784)

ħōş yıdıġ sepdi ölügge “Ölüye hoş koku serpti.” (79-4)

sew- “sevmek” (EDPT 784)

sewdi aŋa “Onu sevdi.” (35-1)

sez- “sezmek” (EDPT 760: sėz-)

sezdi anıŋ içinde ħayırnı “Onun içinde hayrı sezdi.” (172-1)

sız- “sızmak” (EDPT 861)

sıza sıza çıḳdı suw “Su sıza sıza çıktı.” (156-6)

sil- “silmek” (EDPT 824)

eligin sildi iş destārınġa “İş havlusuna elini sildi.” (178-8)

siŋ- “(içe) sinmek” (EDPT 833)

siŋdi aş “Yemek sindi.” (159-5)

soķ- “sokmak” (EDPT 805)

ķınġa soķdı kılıçnı “Kılıcı kına soktu.” (10-7)

sor- (1) “sormak” (EDPT 843)

sordı ħabarnı “Haberi sordu.” (181-1)

sor- (2) “emmek, içine çekmek” (EDPT 843)

sordı ton terni “Elbise teri sordu.” (176-2)

soy- “soymak” (EDPT 858)

ķapnı soydu “Yüzü, kabı soydu.” (75-7)

sög- “sövmek” (EDPT 818)

söge şi’r aydışdılar “Söverek şiir söyleştiler.” (205-3)

sön- “sönmek” (EDPT 834)

söndi çırāġ “Mum söndü.” (154-5)

sun- “sunmak, uzatmak” (EDPT 834)

el sundı “El uzattı.” (203-6)

sün- “uzamak, sünmek” (EDPT 838)

sündi “Gerindi, sündü.” (192-1)

sür-(EDPT 844)

(1) “eğmek, bükmek”

boy sürmedi aŋa “Ona boyun eğmedi.” (190-5)

(2) “sürmek, götürmek”

sürdi aŋa ėlindin taķı bir ėlge “Onu ilinden başka bir ile sürdü, götürdü.” (102-5)

(3) “çift sürmek”

sürdi yerni “Yeri sürdü.” (47-3)

süz- “süzmek” (EDPT 861)

süzdi şarābnı “Şarabı süzdü.” (99-8)

şeş- “çözmek” (EDPT 857)

şeşdi ĥubvesin tėnür ķopmışda “Kalktığında kundak bağını çözdü denir.” (149-5)

şış- “şişmek, kabarmak” (EDPT 868)

şıştı ķarnı “Karnı şişti.” (223-6)

taķ- “takmak” (EDPT 464)

kiriş taķtı yaķa “Yaya kiriş taktı.” (95-3)

tar-~dar- “dağıtmak” (EDPT 529)

tardı anlarnı rūzgār “Rüzgâr onları dağıttı.” (180-7)

dardı andın ķadġunı “Ondan kaygıyı dağıttı, giderdi.” (68-3)

taş- “taşmak” (EDPT 559)

taştı suw “Su taştı.” (171-7)

tėg- (1) “ulaşmak, değmek” (EDPT 476)

tėgdi oķ bükürtmekge “Ok nişana değdi.” (45-5)

tėg- (2) “(fiyat) etmek”

bu nėrse tėgmez bu bahāķa “Bu nesne bu fiyat etmez.” (127-1)

tėr-~dėr- “dermek, toplamak” (EDPT 529)

ķamuġnı tėrdi nėmeniŋ “Hepsini topladı.” (213-3)

derdi ĥurmanı “Hurmayı topladı.” (173-5)

tıy- “alıkoymak” (EDPT 450: tı⌀-)

tıyıp tutdı anı “Onu alıkoyup tuttu.” (133-7)

tik- **(1)** “yöneltmek” (EDPT 476)

közin yėrge tikti “Gözünü yere dikti.” (25-6)

tik- (2) “tayin etmek” (EDPT 476)

ħalʃfa tikdi aŋa “Onu hâlife tayin etti.” (212-6)

tik- (3) “(dikiş) dikmek” (EDPT 476)

seyrek tikdi tonnı “Elbiseyi seyrek dikti.” (226-2)

toġ- “doğmak” (EDPT 465: tuġ-)

kün toġar sıŋar bardı “Gün doğusuna kadar vardı.” (83-7)

tök- “dökmek” (EDPT 477)

tökdi “Döktü.” (229-8)

tur- (EDPT 529)

(1) “ayakta durmak”

ardınca turdı ķıblaġa “ “Kıbleye ardınca durdu.” (210-5)

(2) “kalkmak”

turdı yastuķdın “Yastıktan kalktı.” (60-7)

tut- “tutmak” (EDPT 451)

üzengüsi taķı yincüki arasında tutdı süngüni “Süngüyü üzengisi ve inciği arasında tuttu.” (140-8)

tüş-/ düş- (EDPT 560)

(1) “inmek”

kölükdin tüşti “Deveden indi.” (178-3)

(2) “yıkılmak”

yıķıldı tam, tüşdi “Dam yıkıldı, düştü.” (181-2)

(3) “düşmek”

tüşti kelebek otġa “Kelebek ateşe düştü.” (195-3)

tüz- /düz-/ diz- (1) “dizmek” (EDPT 572: tüz-)

yincüni öŋin moncuķ birle sėçe düzdi, ayırtlayu tüzdi yincüni “İnciyi başka boncuk ile seçerek dizdi, inciyi ayırarak dizdi.” (86-8)

dizdi yincüni “İnciyi dizdi.” (89-2)

(2) “doğrultmak”

tüzetti anı, düzdi anı “Onu düzeltti.” (107-7)

yaġ- “(yağmur) yağmak” (EDPT 896)

ulaş yaġdı yağın “Yağmur durmaksızın yağdı.” (30-6)

yaķ- “yanaştırmak” (EDPT 896)

yaķaġa yaķdı kemini “Gemiyi kıyıya yaklaştırdı.” (2-3)

yan- “korkutmak” (EDPT 942)

yandı aŋa “Onu korkuttu.” (92-3)

yap- “kapamak, örtmek” (EDPT 870)

yapuġ yapdı aŧġa “Ata örtü örttü.” (93-5)

yar- “yarmak” (EDPT 954)

yardı anı “Onu yardı.” (92-1)

yaş- “örtmek, gizlemek” (EDPT 976)

yüzin yaştı “Yüzünü örttü, gizledi.” (180-8)

yat- “yatmak” (EDPT 884)

yanın yattı “Yanı üzerine yattı.” (136-1)

yay- “yaymak” (EDPT 980)

yaydı töşekni “Döşeği yaydı.” (71-6)

yaz- (EDPT 983)

(1) “yanılmak”

yazmadın atıp urdı “Yanılmadan atıp vurdu.” (11-3)

(2) “günah işlemek”

yazdı haremde “Haremde, yasak yerde günah işledi.” (11-4)

yeŋ- “yenmek, galip gelmek” (EDPT 942)

yeŋdi aŋa “onu yendi.” (108-8)

yer- “azarlamak” (EDPT 955: yėr-)

yerdi anı “Onu yerdi.” (94-2)

yeş- “çözmek”

yeşti tügünni “Düğümü çözdü.” (19-3)

yet- “ulaşmak, yetişmek” (EDPT 884: yėt-)
yettü bardı “Yetişti, vardı.” (155-2)

yıġ- (EDPT 897)

(1) “yığmak, toplamak”

yıġdı çerigni “Askeri yığdı, topladı.” (221-2)

(2) “alıkoymak”

yıġdı anı “Onu alıkoydu.” (132-1)

yıq- “yıkmak” (EDPT 897)

yıḳdı anı “Onu yıktı, devirdi.” (86-1)

yol- “yolmak, koparmak”

yoldı yėmişni yıġaçdın “Meyveyi ağaçtan kopardı.” (152-8)

yul- “evirmek, çevirmek”

ḳaç ḳaç yuldı, evürdi anı “Onu tekrar tekrar çevirdi, evirdi.” (92-5)

yum- “yummak”

yumdı iki közini uyku birle “İki gözünü uyku ile yumdu.” (79-1)

yut- “yutmak”

azın azın yutdı övkeni “Öfkeyi azar azar yuttu.” (173-8)

8.2. TÜREMİŞ FİİLLER

8.2.1. İSİMDEN FİİL TÜRETME EKLERİ

8.2.1.1. +A-

İsimlerden yapma ifade eden geçişli ve olma ifade eden geçişsiz fiiller türeten bir ektir. Genellikle tek heceli isim köklerinden fiil türeten bu ek iki heceli isimlere eklendiğinde ikinci hecenin ünlüsünün düşmesine sebep olmaktadır: *ağza-* “sözlemek” < *ağız+a-*, *bulna-* “esir etmek” < *bulun+a-*, *meŋze-* “benzemek” < *meŋiz+e-* vb. Ancak şu

örneklerde orta hece ünlüsünün düşmediği görülür: *küldüre-* "gürlemek" < *küldür+e-*, *siŋire-* "sinirlenmek" < *siŋir+e-*.

Korkmaz ekin *–l-, -n-, -r-, -ş-, -t-* gibi fiil çatısı ekleriyle genişletilip kaynaşmasından oluşan türlerinin de bulunduğunu belirtir ve bunları tek tek ele alır (Korkmaz 2003: 112).

Erdal ise ekin yaygın bir kullanıma sahip olduğunu ifade eder. Karahanlı kaynaklarında pek çok örneği olduğunu söyleyerek ettirgen şekillerinin *–(X)t-* ile yapıldığını kaydeder (Erdal 1991: 418-425).

Mukaddimetü'l-Edeb'de isimden fiil yapan *+A-* eki için tespit edilen örnekler şunlardır:

ada- "adlandırmak" (< at "ad, isim" +a-, EDPT 42)

adadı aŋa anı "Onu ona ad verdi." (106-6)

aġra- "ağırlaşmak" (< aġ(ı)r+a-, EDPT 91: ağrı-)

yük aġradı anıŋ üze "Yük ona ağırlaştı." (27-6)

aġza- "söylemek" (<aġ(ı)z+a-)

aġzadı anı "Onu söyledi." (173-6)

buda- "budamak"

budadı ħurma yıġacını "Hurma ağacını budadı." (66-3)

boşa- (1) "serbest bırakmak" (< boş+a-)

boşadı bulunnı "Esiri serbest bıraktı." (25-6)

(2) "boşamak"

boşadı anı "Onu boşadı." (69-2)

döşe- "döşemek" (<döş+e-)

döşedi mezgitge uşak daşnı "Mescide küçük taşı döşedi." (65-6)

keŋe- "uzak durmak" (< keŋ "geniş"+e-

keŋedi andın "ondan uzak durdu." (218-5)

ķına- "cezalandırmak, işkence etmek" (< ɋın "ceza" +a-, EDPT 634)

ķınadı anı "Onu cezalandırdı." (66-4)

küldüre- “gürlemek, gürüldemek” (< küldür +e-)

küldüredi kök “Gök gürledi.” (9-5)

meŋze- “benzemek” (< meŋiz+e- < beŋiz “yüz, çehre” +e-, EDPT 352)

meŋzedi aŋa “Ona benzedi.” (34-7)

nāza- “naz etmek” (< Far. nāz+ a-)

nāzadı aŋa “Ona naz etti.” (38-7)

orna- “yerleşmek” (< orun “yer, mekân” +a-, EDPT 235)

ornadı “Yerleşti.” (181-5)

oyna- “oynamak” (< oyun+a-, EDPT 275)

puslanç oynadı anıŋ birle “Onunla saklambaç oynadı.” (123-2)

örte- “yakmak” (< ört “alev, yangın”+e-, EDPT 208)

örtedi anı “Onu yaktı.” (24-4)

öske- “özlemek, arzu etmek” (< ösk “istek, arzu”+e-)

öskedi anı “Onu özledi.” (153-2)

sava- “ses çıkarmak” (< sav “söz, haber”+a)

savadı “Ses çıkardı.” (229-1)

siŋire- “sinirlenmek” (< siŋir+ e-)

siŋiredi aŋa “Ona sinirlendi.” (80-8)

teŋe- “mukabele etmek, karşılaştırmak” (< teŋ “eşit, denk” +e-, EDPT 516)

teŋedi kitābnı öŋini birle “Kitabı başkası ile karşılaştırdı.” (114-3)

tüneş- “gecelemek” (< tün “gece” +e-, EDPT 516)

tüneşdi anıŋ birle “Onunla birlikte geceledi.” (124-1)

uşa- “incelemek” (< uvuş “ufalamak, parçalak” (EDPT 15) +a-)

çındaru uşadı anı “Onu dikkatle inceledi.” (178-1)

yalna- “alevlenmek” (yalın “alev, ateş”+ a-)

yalnadı ot “Ateş alevlendi.” (140-1)

yana- “yaklaştırmak” (< yan (EDPT 940) +a-)

yanadı nėrseni nėrseye “Bir şeyi diğerine yaklaştırdı.” (53/5)

yaşna-/yışna- “şimşek çakmak, parlamak, ışımak,” (< yaşın “şimşek” +a-, EDPT 979)

yaşnadı ɋalıɋ “Şimşek çaktı.” (24-3)

yışnadı yışın “Şimşek çaktı.” (42-2)

yönen- “yönelmek” (< yön+e-, Toprak 2005: 47)

yönendi anıŋ ķarşusınġa “Onun karşısına yöneldi.” (186-2)

8.2.1.2. +AD-

İsimlerden genellikle dönüşlü geçişsiz fiiller türeten işlek bir ek olduğunu ifade eden Toprak, Harezm Türkçesinde sınırlı sayıda örneğini tespit etmiştir (Toprak 2005: 50). Ayrıca verdiği örneklerden *közet-*, *yoɋat-*, *yalıŋat-* fiilleri ise geçişli fiil örnekleridir. O hâlde biz buradan hareketle ekin geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ek olduğunu ifade edebiliriz.

Hacıeminoğlu, *Harezm Türkçesi ve Grameri* adlı eserinde eki ayrı bir maddede ele almamış *+A-* eki ile aynı başlık altında değerlendirerek *-t-* eki ile genişletilmiş şekillerin örneklerini de yine bu maddede sıralamıştır (Hacıeminoğlu 1997: 133-134).

Gabain ekin *+d-*, *+ad-*, *+äd-* şekillerini göstermiş ve fiile “bir şey olmak veya yapmak” anlamlarını kattığını ifade etmiştir. Ayrıca *–t-* yaptırma eki ile *+A-* isimden fiil yapma ekinden meydana gelen *+At-* ile karıştırmamak gerektiğini belirtmiştir. Ancak ayırdığı bu ek için ayrı bir madde göstermemiştir. O, bu ek için şu örnekleri vermiştir: *ķutad-* “mutlu olmak”, *ulġad-* “büyümek, yetişmek”, *yaġıd-* “düşman olmak”, *ädäd-* “madde olmak”, *yigäd-* “iyileşmek”, *muŋad-* “bunalmak”, *kökäd-* “göğe yükselmek” (Gabain 2000: 48-49).

Mukaddimetü’l-Edeb’de ekin *d*’li şekillerine rastlanmamıştır. Ünsüz değişmesine uğrayan ekin sadece *t’* li şekilleri tespit edilmiştir.

Toprak, diğer Harezm Türkçesi eserlerinde de ekin *d*’li şeklinin bulunmadığını, *t*’li şekillerine rastlandığını ifade etmektedir (Toprak 2005: 51).

sarġat- “sarartmak” (< sarıġ+ at-)

sarġattı anı “Onu sararttı.” (72-7)

tüzet- “düzeltmek” (< tüz +et-)

tüzetti egrini “Eğriyi düzeltti.” (51-4)

yaqnat- “yaklaştırmak” (< yaḳın+at-, Toprak 2005: 51)

yaqnattı anı aŋa “Onu ona yaklaştırdı.” (61-5)

yalıŋat- “soymak, çıkarmak” (<yalıŋ+at-, Toprak 2005: 51)

yalıŋattı qılıçnı “Kılıcı çıkardı.” (150-7)

yoqat- “yok etmek” (< yoq+aø-, EDPT 900)

yoqattı anı “Onu yok etti.” (61-4)

8.2.1.3. +I-/+U-

Ünsüzle biten isim kök ve gövdelerine gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir.

Korkmaz ekin Eski Türkçede işlek olduğu hâlde eklendiği kökün yalın durumunun çok kez, bu kökün başka türevleri aracılığı ile ortaya konulabilmesinden yola çıkarak ekin çok daha eski dönemlere ait olduğu izlenimi verdiğini belirtmektedir (Korkmaz 2003: 114). O, ayrıca *+A-* ve *+I-/+U-* ekleri arasında işlev bakımından ortaklık olmasına karşın bu ekler arasındaki ilişkinin sadece *a* > *ı* şeklinde bir ünlü değişmesine bağlamanın doğru olmadığı konusunda Banguoğlu ile aynı görüşü paylaştığını da söylemektedir (Korkmaz 2003: 114-115).

Gabain’in ekleri *+A-* ile aynı maddede ele almasına karşın (Gabain 2000: 48) Erdal bu eklerin her birini ayrı ayrı incelenmiştir (Erdal 1991: 474).

*Mukaddimetü’l-Edeb’*de bu ekle türetilmiş fiillere ait örnekler şunlardır:

aġrıt- “ağrıtmak” (< aġır “ağır” +ı-, EDPT 91)

başın aġrıttı “Başını ağrıttı.” (80-7)

bayı- “zengin olmak” (< bay “zengin” +ı-, EDPT 384)

bayıdı “Zengin oldu.” (42-5)

berki- “sağlamlaşmak” (< berk “katı, sağlam” +i-, EDPT 325)

berkidi iş “İş sağlamlaştı.” (158-8)

toqu- “dokumak”

‘alem toqudı tonġa “Elbiseye işaret dokudu.” (76-7)

yaru- “parlamak, aydınlanmak” (< *yar “aydınlık, parlak” +u- < *ya-r+u-, EDPT 956)

taŋ yarudı “Şafak, tan aydınlandı, attı.” (155-3)

8.2.1.4. +(A/U)l-

İsimlerden fiil türeten bu ekin ünlüsü değişkenlik göstermektedir. *+Al-* şeklinin *+A-* ekiyle edilgenlik bildiren *–l-* ekinin kaynaşması sonucu meydana geldiğini belirten Korkmaz (Korkmaz 2003: 112), bu ekin ünsüzle biten sıfatlardan olma bildiren fiiller türettiğini ifade eder. Bu ekin, ünlü ile biten kelimelere eklendiğinde ünlü çarpışması sonucu *+A-* ögesini düşürdüğünü, köke yalnızca *+l-* ekinin getirildiğini de sözlerine ekler (Korkmaz 2003: 112).

düzül- “düzgün olmak, düzelmek” (< düz+ ül-)

düzüldi iş “İş düzeldi.” (142-3)

muŋalt- “bunaltmak” (muŋ < buŋ “sıkıntı” +al-, TETL 395)

muŋattı aŋa “Onu bunalttı.” (16-3)

saġalt- “düzeltmek” (< saġ+al-t-)

saġalttı anı “Onu düzeltti.” (91-8)

seyrel- “seyrelmek, seyrekleşmek”

seyreldi saçı “Saçı seyrekleşti.” (160-2)

tüzel- “düzelmek” (< tüz+ el-)

tüzeldi “Düzeldi.” (194-2)

yinçgel- “incelmek” (< yinçge “ince” +el-)

yinçgeldi ķorķuġdın “Korkudan inceldi.” (210-5)

8.2.1.5. +Ar-

İsimlere gelerek olma ve yapma bildiren fiiller türeten bir ektir. Hacıeminoğlu ekin *+A-* ve *–r-* eklerinin birleşmesi sonucu oluştuğunu belirtmekte (Hacıeminoğlu 1991: 174), buna ilaveten *er-* ana yardımcı fiilinin zamanla ekleşmesi sonucu ortaya çıkmış olma ihtimalinin de bulunduğunu söylemektedir (Hacıeminoğlu 1991: 134).

Korkmaz, yapma ve olma bildiren ekin iki farklı kökenden geldiğini tespit etmektedir. *+A-* ve *–r-* ekinin birleşmesinden oluşan ekin yapma bildirdiğini ve geçişli fiiller türettiğini belirtmekte ve *başar-*, *ever-*, *onar-* < *oŋ+ar-*, *suvar-* örneklerini vermektedir (Korkmaz 2003: 113). Bazı sıfatlara ve renk adlarına gelerek olma bildiren geçişsiz fiiller türeten *+Ar-* ekinin ise Eski Türkçedeki *er-* fiilinin bir süre sonra birleştiği sözlerle kaynaşarak ekleşmesi sonucu oluştuğunu ifade ederek *göler-* "göl olmak", *gözer-* "göz göz olmak", *yaşar-* "yaşarmak, yaş olmak", *ağar-*, *bozar-*, *göğer* vb. örnekleri vermektedir (Korkmaz 2003: 113).

aqar- "ağarmak, beyazlaşmak" (< aq +ar-, OTWF 499)

aqardı "Ağardı." (163-5)

eskir- (< eski+r-, EDPT 246)

(**1**) "eskimek"

eskirdi ton "Elbise eskidi." (24-6)

(**2**) "eskitmek"

men eskirdim anı "Onu ben eskittim." (24-6)

ėşer- "arkadaş etmek" (< eş+er-)

ėşerdi aŋa nėmeni "Ona nesneyi arkadaş etti." (4-6)

qabar- "şişmek, kabarmak" (< ḳab+ ar-, EDPT 585)

qabardı anıŋ eligi "Onun eli şişti." (133-2)

qadġur- "kaygılanmak" (< qa⌀ġu "kaygı" +r-, EDPT 599)

ḳadġurdı "Kaygılandı." (145-8)

qarar- (< kara+r-, EDPT 663)

(1) "kararmak"

qarardı "Karardı." (163-3)

(2) "karanlık olmak"

qarardı anıŋ üze tün "Gece onun üzerine karardı, karanlık oldu." (40-1)

köger- (< kök "gök" +er-, EDPT 713)

(**1**) "filizlenmek, çıkmak"

oġlan bıyıqı kögerdi "Oğlanın bıyığı çıktı." (144-7)

(2) "mavileşmek"

kögerdi "Mavileşti." (162-5)

(3) "küflenmek"

şanardı etmek kögerdi "Ekmek küflendi." (168-2)

sarġar- "sararmak" (< sarıġ "sarı" +ar-, EDPT 849)

sarġardı "Sarardı." (162-7)

suwar- "sulamak" (< suw "su"+ ar-, EDPT 786)

qaytardı kölüklerni suwarıp "Develerini sulayıp geri getirdi." (14-1)

ulġar- "büyümek" (uluġ "büyük, iri"+ ar-)

ulġardı (oġlan) "(Oğlan) büyüdü." (235-8)

8.2.1.6. +DA-

Mukaddimetü'l-Edeb'de az sayıda kelimede görülen bir ektir. Korkmaz, ekin birkaç tek heceli ad dışında çoklukla ses yansımalı adlardan ses yansımalı geçişli fiiller türeten bir ek olduğunu ifade ederek *alda-* "aldatmak", *izde-* > *iste-*, *ünde-* "ünlemek, bağırmak" örneklerini vermektedir (Korkmaz 2003: 114).

Banguoğlu *+dA-* ekiyle türetilen fiillerin *+lA-* ekiyle türetilen fiillerle benzer donatma anlatımında fiiller olduğunu belirtmektedir (Banguoğlu 1986: 204).

Aşağıdaki örneklerde ekin tek heceli bazı isimlerden ve yansıma kelimelerden fiiller türettiği görülmektedir:

alda- "aldatmak" (< al "hile, tuzak"+da-, EDPT 133: alta-)

aldadı anı "Onu aldattı." (73-6)

boqurda- "fokurdamak" (< boķur+ da-)

boqurdadı "Fokurdadı." (229-7)

çıqırda- "gıcırdamak" (< çıķır+ da-)

arqa çıqırdamaqı "Arka gıcırdaması, yellenme." (18-5)

iste- “istemek” (< iz+te-, EDPT 243)

istedim nėrseniŋ açılmaqlıqını “Nesnenin açılmasını istedim.” (218-2)

ünde- (< ün “ses” +de-, EDPT 180)

1. “çağırmak, seslenmek, davet etmek”

namāzġa ündedi orlaġuçı “Müezzin namaza çağırdı, davet etti.” (89-5)

2. “dua etmek”

biri biri soŋınca ündedi ündegen “Dua eden birbiri ardınca dua etti.” (97-4)

8.2.1.7. +DUR-

Az kullanılan bir ektir. Toprak’ın Kıpçak sahasında sadece *azdır-* “azaltmak” örneğinde tespit ettiğini belirttiği ek (Toprak 2005: 59) Harezm Türkçesinin diğer eserlerinde olduğu gisi *Mukaddimetü’l-Edeb*’de de sadece *yalġandur-* “yalan saymak, inanmamak” örneğinde karşımıza çıkmaktadır.

yalġandur- “yalan saymak, inanmamak” (< yalġan “yalan”+dur-)

yalġandurdı aŋa “Ona inanmadı.” (66-8)

8.2.1.8. +GA-/-KA-

Eski Türkçeden itibaren seyrek olarak kullanılan bir ektir. *Mukaddimetü’l-Edeb’*de az sayıda kelimede karşımıza çıkmaktadır:

terge- “damıtmak” (< ter”ter” (EDPT 528)+ ge-)

tamdurdı suwnı tergedi “Suyu damlattı ve damıttı.” (76-1)

yarlıqa- “hürmet etmek” (< yarlıġ “yardım, lütuf” +qa-, EDPT 968)

yarlıqadı aŋa “Ona hürmet etti.” (59-3)

yövütke- “yardım etmek” (< yövüt “yardım” (ME, 36-3)+ ke-)

yövütkedi aŋa “Ona yardım etti.” (11-6)

8.2.1.9. -GAr/-KAr-

Toprak, ekin Eski Türkçede sık kullanılmayan eklerden biri olduğunu belirterek daha çok geçişli fiiller türettiğini söylemektedir (Toprak 2005: 60).

Hacıeminoğlu ise ekin yapısıyla ilgili olarak şunları ifade etmektedir: "Bir birleşik ek olduğu şüphe götürmeyen bu ekler muhtemeldir ki isimden *–k-/-q-* ile türemiş fiillere *-ar-/-er-* ettirgenlik ekinin gelmesi ve ikisinin kaynaşması sonunda teşekkül etmiş olmalıdır. Bir diğer ihtimal de isim köklerinden önce *–ı-/-i-/-u-/-ü-* ekleri ile fiil yapılıp daha sonra *-k-/-q-* ile tekrar isimleştirilmesi söz konusudur. Bu merhâleden sonra *-a-*/-e- ekleri ile tekrar fiil yapılır ve orada da *–r-* ettirgenlik eki ile genişletilmiştir. İki ünlü arasındaki *–k-/-q-* sesleri sedalılaşarak *–g-/-ġ-* olmuş ve her iki şekilde kullanılış sahası bulmuş olmalıdır. Nitekim bu ekle teşekkül etmiş olan fiiller hem ettirgen hem de geçişsiz olabilmektedir. Bir başka ihtimal de sonu *–g-/-ġ-* ile biten isimlere *–ar-/-er-* fiil yapma ekinin gelmesiyle kurulan fiil, vurgusuz hecenin düşmesi yüzünden yanlış bölününce böyle bir ek ortaya çıkmış olabilir. Muhakkak olan şudur ki mevcut örnekler arasında her iki şekilde teşekkül edenlere de rastlanmaktadır. O hâlde bunlardan etken-geçişli durumda olanlar birinci ihtimale göre oluş bildiren geçişsiz durumdakiler ise ikinci ihtimale göre telakki edilmelidir (Hacıeminoğlu 1996: 151-152).

Bu ek, *Mukaddimetü'l-Edeb*'de sadece bir örnekte tespit edilmiştir:

qutġar- "kurtarmak" (< *qurt-ġar-, EDPT 649)

qutġardı anı "Onu kurtardı." (6-4)

8.2.1.10. +GIr-/+GUr-/+KIr-/+KUr-

Yaşayan varlıkların seslerinin dışa vurulmasını, çıkarılmasını ifade etmede kullanılmaktadır. Erdal bu ekin *+qı-* eki üzerine, fiil tabanlarına gelerek geçissiz fiiller yapan *-r-* ekinin eklenmesiyle oluştuğunu söylemektedir (Erdal 1991: 465-468). Korkmaz ise ekin yapısı için *+kIr-/+kUr-* < *+k-(I)r-* şeklinde bir açılım yapmaktadır (Korkmaz 2003: 115).

bısġır- "gülümsemek" (< bıs+ġır)

bısġırdı "Gülümsedi." (113-1)

çaqır- "çağırmak" (< ça+qır-, OTWF 466, EDPT 410: çaqır-)

çaḳırdı “Çağırdı, bağırdı.” (39-6)

sümkür- “sümkürmek” (< süm+kür-)

sümkürdi burnın “Burnunu sümkürdü.” (135-3)

tüwkür- “tükürmek” (< tüw+kür-)

qoyuġ tüwkürdi “Koyu tükürdü.” (174-8)

üykür- “haykırmak” (< üy+kür-)

üykürdi anlar üze “Onlara haykırdı.” (3-6)

8.2.1.11. +(I/U)K-

Hacıeminoğlu, ekin isimlerden çoğunlukla oluş bildiren ve geçişsiz fiiller türeten işlek bir ek olduğunu ve genellikle kök isimlere geldiğini, ünsüzle biten tabanlara ise *–I-/-U-* seslerinden biriyle bağlandığını belirtmektedir (Hacıeminoğlu 1996: 154).

andıq- “ant içmek” (< and “yemin” +(ı)q-, EDPT 180)

andıqtı taŋrı birle “Tanrı adına ant içti.” (59-7)

birik- “birlikte yapmak” (< bir+(i)k-, EDPT363)

birikti anıŋ birle oqımaq içinde “Okuma işini onunla birlikte yaptı.” (117-8)

darıqtur- “gönlünü kırmak” (< tar “dar” +(ı)q-, EDPT 540)

köŋlin darıqturdı anıŋ “Onun gönlünü kırdı.” (14-3)

ögrük- “toplanmak” (< ögür “bölük, grup” (ME, 41-3)+ ük-)

ögrükdiler anıŋ birle “Onunla toplandılar.” (165-6)

8.2.1.12. +lA-

Eski Türkçeden beri canlı ve çok işlek olarak kullanılan bir yapım ekidir. İsim kök veya gövdelerinden geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir. Semantik olarak eklendiği isme “yapmak, etmek, olmak, vurmak, kılmak, benzemek” gibi çeşitli anlamlar yükler (Toprak 2005: 65). *+lA-* ekiyle yapılan fiiller anlam, mahiyet ve yön bakımından çeşitlilik arz ederler. Fiile esas teşkil eden isim tabanının durumuna göre ekin görevinde de değişmeler olmaktadır. Bu ek ile türetilen fiillerde ek, isme her defasında farklı özellikler kazandırmaktadır. Örneğin alet isimleriyle ayrı, zaman isimleriyle ayrı, nesne,

renk ya da mefhumlarla veya yansıma kelimelerle ayrı anlamda fiiller türetmektedir (Hacıeminoğlu 1991: 216).

ağırla- "saygı göstermek" (< ağır "değerli, pahalı" +la-, EDPT 94)

ağırladı anı "Ona saygı gösterdi." (32-7)

altunla- "altınla süslemek" (< altun+ la-)

altunladı qurnı "Kemeri altınla süsledi." (65-8)

arığla- "tenzih etmek" (< arığ "temiz" (EDPT 213) +la-)

arığlayu aŋdı Taŋrı-nı "Tanrı'yı tenzih etti." (77-5)

aruqla- "zayıflamak" (aruḳ "zayıf"+ la-)

aruqladı "Zayıfladı." (199-6)

ārzūla- "özlemek, istemek" (< Far. ārzū+la-, TETL 205)

ārzūladı anı "Onu özledi." (148-5)

aşıla- "sarmak, bağlamak" (< aş "kap kacak tamiri" +la-, EDPT 262)

aşıladı sünüklerni "Kemiklerini sardı." (72-4)

awla- "avlamak" (< aw "av" +la-, EDPT 10)

awladı sūsmārnı "Kertenkeleyi avladı." (134-2)

awuçla- "avuçlamak" (< awuç+la-)

awuçladı suwdın "Sudan avuçladı." (137-6)

'aybla- "ayıplamak" (< Ar. 'ayb+ la-)

'aybladı anı "Onu ayıpladı." (172-8)

ayırtla- "seçmek, ayırt etmek" (< ađırt+la-, EDPT 70))

ayırtladı anı "Onu seçti." (86-1)

bağışla- "bağışlamak" (< bağış+la-, EDPT 321)

bağışlayu qoldı andın nėmeni "Ondan nesneyi..." (218-2)

bağla- "bağlamak" (< bağ+la-)

berk bağladı qapuğnı "Kapıyı sıkı bağladı." (218-7)

balala- “yavrulamak” (< bala “yavru, çocuk” +la-, EDPT 342)

balaladı quş “Kuş yavruladı.” (70-2)

baŋla- “çağırmak” (< baŋ “bağırma” +la-)

baŋladı mü’ežžin “Müezzin çağırdı.” (89-5)

başla- (< baş+la-)

1. “başlamak”

başladı namāzġa “Namaza başladı.” (129-6)

2. “yöneltmek”

sol yanġa başlaġıl ėşleriŋ-ni “Eşlerini sol yana yönelt.” (122-3)

bayramla- “bayram etmek” (< bayram+la-)

bayramladılar “Bayram ettiler.” (102-4)

belgüle- “işaretlemek” (< belgü “iz,işaret”+ le-)

belgüledi qurbān tewesi-ni “Kurban edeceği deveyi işaretledi.” (13-8)

berkle- “sağlamlaştırmak, sıkılamak” (< berk+le-)

berkledi qapuġnı “Kapıyı sıkıladı.” (218-7)

birle- “bir saymak, tevhit etmek” (< bir “bir”+le-)

birledi Taŋrını “Tanrı’yı bir saydı, tevhit etti.” (94-8)

boġazla- “boğazlamak” (< boġuz “boğaz” +la-, EDPT 322)

boġazladı boġazlaġu nėrseni “Boğazlanacak şeyi boğazladı.” (105-8)

buqaġula- “bukağılamak, zincire vurmak” (< buķaġu “kelepçe, zincir” (EDPT 314) + la-)

buqaġuladı anı “Onu zincire vurdu.” (102-4)

buştula- “müjdelemek” (< buştu “ müjde”+ la-)

buştuladı aŋa eøgülük birle “Ona iyilikle müjdeledi.” (72-2)

çekle- “çizmek, işaretlemek” (< çek “işaret”+ le-)

duralıq yeri-ni çekledi “Duracak yeri işaretledi.” (144-7)

çiçekle- “çiçek açmak” (< çiçek+le-)

çiçekledi yıġaç “Ağaç çiçek açtı.” (13-5)

çoġla- “kötü söylemek, küfretmek” (< çoġı “gürültü” +la-, EDPT 407)

çoġladı “Kötü söyledi, küfretti.” (80-7)

daŋsuqla- “Garipsemek” (< daŋsuķ “tuhaf, değişik”+la-)

daŋsuqladı “Garipsedi.” (181-6)

eøerle- “eğerlemek” (< eøer “eyer” +le-, EDPT 71)

eøerledi kölik-ni “Deveyi eğerledi.” (7-6)

egle- “oyalamak”

egledi aŋa “Onu oyaladı.” (67-8)

eligle- “alay etmek” (< ėlüg “alay” +le-, EDPT 145)

eligledi anı “Onunla alay etti.” (165-4)

emçile- “tedavi etmek” (< emçi “tedavi, tedavi eden” (EDPT) 156+le-)

emçiledi anı “Onu tedavi etti.” (126-8)

esle- “dikkate almak” (< es+le-)

eslemes men anı “Ben onu dikkate almam.” (126-2)

ġalbırla- “kalburdan geçirmek” (< ġalbır +la-)

ġalbırladı “Kalburdan geçirdi.” (227-5)

ġıjla- “hırlamak, hışlamak” (< ġıj+ la-)

sökel kögsi ġıjladı “Hastanın göğsü hırladı.” (226-1)

wāmla- “hamlamak” (< ħām+ la-)

wāmladı aşdın “Yemekten hamladı.” (146-8)

wazānla- “toplamak” (< Far. wazān “sonbahar” +la-)

wazānladı meyvelerni “Meyveleri topladı.” (137-8)

xōrla- “horlamak, hor görmek” (< Far. xor+la-)

xōrladı anı “Onu hor gördü.” (56-7)

ırla- “şarkı söylemek” (< ır “şarkı” (EDPT 192)+ la-)

ırladı aŋa “Ona şarkı söyledi.” (107-1)

ısmarla- “bırakmak, terk etmek” (< ıspar+la- < ōspar < Far. avîspār “verme, ödeme”, EDPT 241: osparla-)

ısmarladı aŋa yoqalmaķġa “Onu yok olmaya terk etti.” (31-3)

ıvala- “yuva yapmak” (< ıva “yuva”+ la-, EDPT 273:uyala-, uwala-)

ıvaladı quş yıġaçda “Kuş ağaçta yuva yaptı.” (92-6)

iktüle- “besleyip büyütmek” (< iktü “evde beslenen hayvan” (EDPT 102) +le-)

iktüledi anı “Onu besleyip büyüttü.” (68-8)

imle- “işaret etmek” (< im “işaret, iz” +le-, EDPT 161)

imledi “İşaret etti.” (47-5)

işle- “işlemek, çalışmak” (< iş+le-, EDPT 262)

ŝevāb umsunu işledi “Sevap umarak çalıştı.” (127-8)

qaqla- “(eti dilip) kurutmak” (< ķaķ “kuru” (EDPT 608)+ la-)

qaqladı etni “Eti kuruttu.” (83-6)

kemle- “belirlemek, tayin etmek”

zamān kemleyü bėrdi aŋa “Ona zaman tayin ediverdi.” (85-6)

qısarla- “sıkıştırmak”

qısarladı anı nėrsege “Onu sıkıştırdı.” (144-1)

qışla- “kışlamak” (< qış+la-, EDPT 673)

qışladı orunda “Yerinde kışladı.” (190-7)

kizle- “gizlemek” (< kiz “giz, sır” +le-, EDPT 760)

kizledi “Gizledi.” (226-7)

qonuqla- “misafir etmek” (< qonuq+la-, EDPT 638)

qonuqladı aŋa “Onu misafir etti.” (53-4)

köpükle- “köpüklenmek” (< köpük+le-)

aġzı müŋüşi köpükledi “Ağzının kenarı köpüklendi.” (182-1)

qurtla- “kurtlanmak” (< ķurt+la-)

qurtladı et “Et kurtlandı.” (98-3)

küçemle- “zulmetmek” (< küçem+ le-)

küçemledi küçemçi “Zalim zulmetti.” (191-3)

küyele- “güvelenmek” (< küye+le-, EDPT 755))

küyeledi aşlıq “Buğday güvelendi.” (99-1)

olcala- “ganimet almak, yağma etmek” (< Moğ. olca “ganimet”+ la-, Yüce 1993: 162)

olcaladı anı “Onu yağma etti.” (180-4)

oltaŋla- “(ayakkabıya) taban geçirmek” (< oltaŋ “ayakkabı tabanı, pençe” (Paçacıoğlu 2006: 412)+ la-)

oltaŋladı etükni “Ayakkabıya taban geçirdi.” (30-3)

ortala- “yarı olmak, yarılamak” (< orta+la-)

kün ortaladı “Gün yarıladı.” (137-8)

otla- “otlamak” (< ot+la-)

otladı kölükler “Develer otladı.” (151-3)

örle- “yükselmek, yukarı gitmek” (< ör “yükseklik” +le-, EDPT 230)

örledi kemi “Gemi yukarı gitti.” (10-3)

saġula- “ölçmek” (< saġu “ölçek”+ la-, Toprak 2005: 71)

özi uçun saġuladı “Kendi için ölçtü.” (149-1)

saqla- “saklamak” (< saq “uyanıklık, dikkat”+la-, EDPT 810)

saqladı aŋa waqqını “Onun hakkını sakladı.” (40-5)

sıŋarla- “muhtaç etmek” (< sıŋar “tek” + la-, Toprak 2005: 72)

sıŋarladı aŋa anıŋ tapa “Onu kendisine muhtaç etti.” (144-1)

sızġunla- “sızıntı olmak” (< sız-ġun+ la-, Toprak 2005: 72)

sızġunlayu çıqardı yerdin suwnı “Suyu yerden sızarak çıkardı.” (19-3)

sızaŋla- “sızmak” (< sızaŋ+la-)

sızaŋlayu aqdı suw “Su sızarak aktı.” (171-7)

soŋla- “bitirmek” (< soŋ “son” (EDPT 832) +la-)

soŋladı işni “İşi bitirdi.” (173-7)

sözle- “söylemek” (< söz+le-, EDPT 863)

örte sözledi “Gizleyerek söyledi.” (16-5)

taġla- “dağlamak” (< Far. taġ “yara, damga”+ la-, Paçacıoğlu 2006: 518)

qızıtıp bastı anıŋ üze taġlayu temürni “Dağlama demirini kızdırıp onun üzerine bastı.” (61-2)

taŋla- “şaşırmak, hayret etmek” (< taŋ “şaşılacak şey, hayret” (Paçacıoğlu 2006: 525) + la-)

taŋladı andın “Ona hayret etti.” (166-4)

tapla- “uygun bulmak” (< tap “uygun”+la-, EDPT 440)

tapladı anı “Onu uygun buldu.” (150-7)

tüple- “dibinden sökmek” (< tüp+le- EDPT 440)

tüpledi anı “Onu dibinden söktü.”

uluġla- “yüceltmek” (< uluġ “büyük, yüce, ulu” +la-, EDPT 140)

uluġladı anı “Onu yüceltti.” (38-5)

yalıŋla- “alevlenmek” (< yalıŋ “alev”+ la-, Paçacıoğlu 2006: 649)

yalıŋladı ot “Ateş alevlendi.” (128-7)

yaŋıla- “yenilemek” (< yaŋı “yeni” + la-, Paçacıoğlu 2006: 655)

yaŋıladı nėmeni “Nesneyi yeniledi.” (215-5)

yawuzla- “ayıplamak, kötü saymak” (< yabız “kötü”+ la-, Paçacıoğlu 2006: 639)

yawuzladı aŋa fi’lini “Ona yaptığını kötüledi, ayıpladı.” (69-6)

yayla- “yaylamak, yazı geçirmek” (< yay “yaz”+ la-, Paççıoğyu 2006: 675)

yayladı bir orunda “Bir yerde yayladı, yazı geçirdi.” (148-5)

yėrügle- “yermek, hakir görmek” (< yer- ig+ le-, Paçacıoğlu 2006: 682)

yėrügledi nėmeni “Nesneyi hor gördü, hakir gördü.” (171-3)

yıøla- “koklamak” (< yıđ “koku”+ la-, EDPT 890)

yıđladı yėnli yā yıđığnı “Rüzgarı ya da kokuyu kokladı.” (181-1)

yığla- “ağlamak” (< ığ+la-, EDPT 85)

yığladı “Ağladı.” (128-7)

yobıla- “alay etmek” (< yop “cinsel ilişki, aldatma” +la-, EDPT 878: yobıla- < yob+la-)

yobıladı anı “Onu eleştirdi, alay etti.” (165-4)

yolçıla- “yol bulmak” (< yol+ çı+ la-)

yolçıladı aŋa “Ona yol buldu, kılavuzluk etti.” (216-7)

yufqala- “gevşetmek” (< yubķa “ince”, la-, Paçacıoğlu 2006: 712)

yufķaladı toķumaķnı “Dokumayı gevşetti, inceltti.” (230-5)

yumurtala- “yumurtlamak” (< yumurtġa+ la-, Paçacıoğlu 2006: 716)

kegildedi tişi tawuķ yumurtalar ĥālda “Dişi tavuk yumurtlarken gıdakladı.” (232-3)

yükle- “yüklemek” (< yük+ le-)

yazuķ yükledi “Günah yükledi.” (193-3)

8.2.1.13. +rA-

Banguoğlu ekin Eski Türkçede sayılı örneklerine rastlandığını belirtmiş ve bu ekle türetilmiş fiilleri yansımalardan yapılmış görünen ve çoğu zaman hayvan sesleri veren fiiller, bazı hareketleri gösteren fiiller ve çeşitli kavramları gösteren fiiller olmak üzere üç gruba ayırarak incelemiştir (Banguoğlu : 221-222).

Toprak *+rA-* ekinin Harezm Türkçesi metinlerinde ses taklidi birkaç kelimede görüldüğünü belirterek, Harezm Türkçesinde bu tür fiillerin çoklukla *+lA-* ekiyle yapıldığını vurgulamaktadır. Bu durumu Eski Türkçe *maŋra-* fiilinin bu dönem eserlerinde *maŋla-* ve *baŋla-* biçimleriyle örneklemektedir (Toprak 2005: 57).

Mukaddimetü'l-Edeb'de bu ekle yapılan fiiller sınırlı sayıdadır.

çıŋra- "çınlamak" (< çıŋ+ra-, OTWF 469; EDPT 426: çıŋır+a-)

çıŋradı "Çınladı." (230-4)

iŋre- "inlemek" (< ıŋ+ra-, OTWF 469; EDPT 189: *ıŋır+a-)

iŋredi "İnledi." (40-2)

8.2.1.14. +(I)rGA-/+(I)rKA-

Sınırlı sayıda örnekte rastlanılan bir ektir. *+(I)rGA- / +(I)rKA-* duyguların oluşumu ya da gelişimiyle ilgili fiiller yapan bir ektir. Banguoğlu bu ekin bir tür benzerlik anlamı (gibi saymak, gibi davranmak) taşıyan fiiller yaptığını söylemektedir (Banguoğlu 1986: 213). Korkmaz ise birleşik bir ek görünümünde olduğunu belirmektedir (Korkmaz 2003: 121). Ercilasun'un *+(I)rGA- / +(I)rKA-* eki ile *+GA- / +KA-* ekinin fonksiyon bakımından benzerliğinin dikkat çekici olduğunu ifade etmesi bu ekin birleşik bir ek olduğu yönündeki görüşü kuvvetlendirmektedir (Ercilasun 1984: 20). Ek, ünlü uyumuna bağlı yardımcı bir ünlü ile kullanılmaktadır.

daŋırqa- "şaşırmak, hayret etmek" (< taŋ "hayret, şaşırma" +(ı)-rqa-, EDPT 525)

daŋırqadı andın "Ona hayret etti." (166-4)

esirge- "esirgemek" (< *es+(i)rge-, EDPT 252) Ercilasun bu fiilin DLT'de bulunan ve 'fenalık, kötülük' anlamını taşıyan *es*'ten geldiğini söylerken (bk. Ercilasun (1984), s. 19); Erdal ise *esiz* 'yazık, eyvah' (< *esiz+ke-*) ile ilgili olduğunu düşünmektedir (bk. Erdal (1991), s. 459)

esirgedi aŋa "Onu esirgedi." (59-3)

küçürgeniş- "karşılıklı güçlük çıkarmak" (< küç+ (ü)rge-n-(i)ş-)

küçürgenişdiler "Güçlük çıkardılar." (196-6)

soyurqa- "bağışlamak, merhamet etmek" (< Moğ. soyurqa- < tsoyurqa- < Çin. ts'ü, EDPT 556)

ol soyurqamaqġa neşātlu kişi "O, bağışlamaya hevesli bir kişidir." (147-6)

8.2.1.15. +sA-

Karahanlı Türkçesinde daha çok niyet-istek bildiren fiiller yaparken bu fonksiyonu daha sonraki dönemlerde azalmıştır. Hacıeminoğlu bu durumun Türk dilinin genel kurallarına aykırı olduğunu, aynı ekin isimden fiil ve fiilden fiil türetemeyeceğini; fakat *+sA-* ekinin bu kuralın dışında kaldığını belirtir (Hacıeminoğlu 1996: 159).

onursa- "yetinmek" (< onur+sa-, Paçacıolu 2006: 413)

onursadı anıŋ birle "Onunla yetindi." (151-7)

ögürse- "(kedi, köpek) eş istemek" (< ögür "eş, birbirine alışmış olan" (Paçacıoğlu 2006: 429) + se-)

ögürsedi qancıq taqı tişi çetük "Dişi köpek ve kedi eş istedi." (27-8)

suwsat- "susatmak" (< suw "su" +sa-, EDPT 793)

suwsattı anı "Onu susattı." (2-4)

yaŋısa- "yeni saymak" (< yaŋı "yeni"+ sa-)

yaŋısadı "Yeni saydı." (220-3)

yükse- "yükselmek" (< *yük+ se-, EDPT 916)

yüksedi "Yükseldi." (135-8)

8.2.1.16. +sI(n)-

+sI isimden fiil yapma ekinin genişletilmiş biçimidir. *Mukaddimetü'l Edeb*'de benzerlik ifade eden fiiller türetmiştir. Birleşik yapıyı sağlayan dönüşlülük eki, kişinin kendi değerlendirmesinden kaynaklanan "gibi görme, gibi sayma" işlevini pekiştirmektedir (Korkmaz 2003: 122). Brockelmann, *susun-* "kesik süt gibi olmak", *baksun-* "güzel olmak, güzel görünmek" örneklerinden hareket ederek ekin "aynilik" anlamı taşıdığını söylemektedir (Brockelmann 1954: 111).

aġırsın- "yüksünmek" (< aġır+ sın-)

aġırsındı işni "İşi yüksündü." (199-2)

aĥmaqsın- "(kendini) ahmak saymak" (< Ar. aĥmaḳ "akılsız, sersem"+ sın-)

aĥmaqsındı "Kendini ahmak saydı." (198-5)

'āqılsın- "(kendini) akıllı saymak" (< Ar. 'aḳıl+ sın-)

‘āqılsındı “Kendini akıllı saydı.” (199-6)

bėgsin- “beylik taslamak” (< beg+ sin-)

bėgsindi anlarġa “Onlara beylik tasladı.” (170-2)

faśîĥsın- “kendini fasih göstermek” (< Ar. faśîĥ “güzel konuşan” + sın-)

faśîĥsındı “Kendini fasih gösterdi.” (168-6)

Ĥızsın- “(erkek için) kız gibi davranmak” (< ķız “kız”+ sın-)

Ĥızsındı “Kız gibi davrandı.” (167-5)

oġlansın- “çocukça davranmak” (< oġlan+ sın-)

oġlansındı er “Adam çocukça davrandı.” (205-2)

¢aġırsın- “sağır gibi davranmak” (< saġır+ sın-)

¢aġırsındı er “Adam sağır gibi davrandı.” (202-1)

ţabîbsin- “tabiplik etmek” (< Ar. tabİb+ sin-)

ţabîbsindi “Tabiplik etti.” (182-2)

taġafulsın- “(kendini) cahil göstermek” (< Ar. teġafül “anlamazlıktan gelme, cehalet”+sın-)

taġafulsındı “Kendini cahil gösterdi.” (205-2)

tekesin- “teke gibi davranmak” (< teke “erkek keçi”+ sin-)

tekesindi tişi keçi sarpluq içinde “Dişi keçi sarp yerde teke gibi davrandı.” (222-5)

uluġsın- “büyüklenmek” (< uluġ+sın-)

uluġsındı “Büyüklendi.” (170-4)

8.2.1.17. +sIrA-

Eraslan, ekin isimlerden “yoksun olmak” anlamında fiiller türettiğini belirtmiştir (Eraslan 1996: 47-62). Mukaddimetü’l-Edeb’de sadece bir örnekte tespit edilmiştir.

ussura- “bayılmak” (< us “akıl”+ sura-)

ussuradı er “Kişi bayıldı.” (1-2)

8.2.2. FİİLDEN FİİL TÜRETME EKLERİ

8.2.2.1. -A-

Eklendiği fiillerden pekiştirme ifade eden fiiller türeten *-A-* eki Eski Türkçeden beri seyrek örneklerde görülmektedir (Korkmaz 2003: 124). Hacıeminoğlu ekin pekiştirme işlevinin yanı sıra eklendiği fiillere eylemin sürekli ve mükerrer olduğu anlamını da kattığını belirtmektedir (Hacıeminoğlu 1991: 45).

aġna- "debelenmek" (< aġ- "bir yana eğilmek, çökmek"+ (ı)n- a-, Toprak 2005: 78)

aġnadı kölük "Binek hayvanı debelendi." (175-2)

arqura- "önüne çıkmak" (< *arḳur- a-, EDPT 219: arḳuru)

arquradı aŋa "Ona karşı geldi." (161-5)

tara-/dara- "taramak" (< tar- "dağıtmak" + a-, EDPT 532)

başın taradı "Başını taradı." (178-3)

daradı saçını "Saçını taradı." (135-3)

8.2.2.2. -AlA-

Toprak, ekin fiilin bildirdiği hareketin bir süreklilik içinde art arda yapıldığını ifade etmek için kullanıldığını ve Harezm Türkçesinde az kullanılan eklerden biri olduğunu belirmektedir (Toprak 2005: 86).

Kormaz, ekin yapısıyla ilgili farklı görüşlere yer vererek **it-eg+le- > itele-*, **şaş-ag+la- > şaşala-* biçiminde fiilden ad türeten *-g* ekinin düşmesi ve geride kalan bağlantı ünlüsünün *+la-* ekiyle kaynaşması sonucu oluşmuş olabileceğini kabul etmektedir (Korkmaz 2003: 125-126).

sarala- "sarmak, sarıp sarmalamak" (< sar-ala-)

kefen saraladı aŋa "Ona kefen sardı." (90-3)

sorala- "soruşturmak" (< sor- ala-, Paçacıoğlu 2006: 494)

bu savnı yaşrun soralayu yörigen er "Bu sözü gizlice soruşturarak yürüyen kişi." (182-8)

uvşala- "ovuşturmak" (< uvuş- "ufalamak"- ala-, Paçacıoğlu 2006: 619)

uvşaladı barmaqlarını "Parmaklarını ovuşturdu." (93-6)

8.2.2.3. -Ar-

Sonu ünsüzle biten ve çoğunlukla tek heceli fiillere eklenerek onlardan geçişli ve ettirgen fiiller türeten işlek bir ektir.

çıqar- "çıkarmak" (< çıq-ar-, EDPT 410)

aradın çıqardı anı "Onu aradan çıkardı." (125-6)

çöker- "çökertmek" (< çök-er-)

çökerdi tėweni "Deveyi çökertti." (46-6)

qaytar- "geri çevirmek" (< ḳayt- "dönmek" + ar-)

qaytardı anı "Onu geri çevirdi." (92-1)

qızar- "kızarmak" (< ḳız- ar-)

qızardı yaŋaqı "Yanağı kızardı." (184-7)

kiter- "gidermek" (< kėt-"gitmek, ayrılmak" +er-, EDPT 705)

kiterdi anı ornından "Onu yerinden giderdi." (104-4)

qopar- (< qop-ar-, EDPT 586: qop-ur- ~ qop-ar-)

1. "kaldırmak"

qopardı yėl bulutnı "Rüzgâr bulutu kaldırdı." (3-2)

2. "tahrik etmek"

qopardı anı "Onu tahrik etti." (102-3)

3. "koparmak"

tübindin qopardı "Dibinden kopardı." (40-5)

töŋder- "ters çevirmek, alt üst etmek" (< töŋit- "dönmek" + er-, EDPT 518)

töŋderdi Taŋrı Lūṭ ėl-leri-ni "Tanrı Lut'un ülkesini alt üst etti." (63-7)

8.2.2.4. -I-/-U-

Hatipoğlu ekin köklere getirilerek kökün anlamında güçlendirme, yineleme, devamlılık ve tekrar anlamları taşıyan fiiller türettiğini belirtmektedir (Hatipoğlu 1974: 74).

Mukaddimetü'l-Edeb'de seyrek kullanılan eklerden bir tanesidir. Ayrıca bazı kelimelerde ekin *-l-, -n-* ve *-t-* ekleriyle genişletilmiş şekilleri de bulunmaktadır.

qaqı- "korkutmak" (< ḳaḳ- ı-, Toprak 2005: 80)

qaqıdı aŋa ol nėme birle "Onu o şeyle korkuttu." (41-2)

ögü- "övmek" (< ög- "övmek"+ ü-)

ögümiş buldı anı "Onu övülmeye değer buldu." (8-8)

saŋı- "şaşırmak" (< saŋ-ı-)

saŋıdı "Şaşırdı." (189-2)

semrit- "semizleştirmek" (< semir-i-t-, EDPT 830)

semritdi qoyunnı "Koyunu semizleştirdi." (34-4)

yawu- "yaklaşmak" (< yağu- < yaḳ- "yaklaşmak"+ ı-, EDPT 898)

yaġdurmaqġa yawuġan bulut "Yağmur yağdırmaya yakın bulut." (14-8)

8.2.2.5. -d- / -ø- / - y-

Hacıeminoğlu, *-d-* ekinin Eski Türkçede bir pekiştirme eki olduğunu daha sonraki devirlerde *-ø-* ve *-y-* olarak inkişaf ettiğini, ayrıca ekin önceleri pekiştirme görevinde bulunduğu hâlde sonraları kökteki anlam aşınmasını gidermek üzere kullanıldığını belirtmektedir (Hacıeminoğlu 1996: 132)

Toprak, Harezm Türkçesi döneminde ekin hem *-ø-*'li hem de *-y-*'li şekillerinin bir arada kullanılmasının Harezm Türkçesinin bir geçiş dili olduğunun göstergesi kabul edilebileceğini belirtmektedir (Toprak 2005: 82).

Mukaddimetü'l-Edeb'de sınırlı sayıda örnekte karşımıza çıkan ekin kullanım sıklıklarını vermeyi, böylece eserin ait olduğu döneme ait bir dil özelliğini ortaya koymayı amaçladık. Örnekler incelendiğinde metinde ekin daha çok -y- yönünde olduğu ancak *-ø-*'li şekillerin az da olsa korunduğu görülmektedir.

qoø-/-qoy- "koymak" (< *qo-đ-, EDPT 595)

qoøtı kitāb içinde fulān nėrseni "Kitabın içine filan nesneyi koydu." (90-1)

qıymatġa qoydı kāle-ni "Malın değerini biçti." (100-8)

Metinde 52 örnekte *qoḍ–* fiilinin *-y-*'li şekline rastlanmıştır. 3 örnekte ise fiil *-ø-* iledir.

küy- (< küđ**-<** kü- "korumak, beklemek" (Paçacıoğlu 2006: 381) + d-)

1. "beklemek"

küydi aŋa "Onu bekledi." (128-2)

2. "gecikmek"

eglendi taqı küydi "Oyalandı ve gecikti." (188-4)

Metinde bu fiil bütün örneklerde (13 kez) *-y-*'li olarak kullanılmıştır.

yoyul- "yok olmak" (< *yo-ḍ–/y-(EDPT 885)+ (u)l-)

yoyuldı bitig "Yazı yok oldu." (161-5).

Fiil bu şekliyle metinde üç örnekte daha mevcuttur.

8.2.2.6. -DUr-

Ergin, bu ek için faktitif eklerinden biridir yani bir oldurma ve yaptırma ekidir açıklamasını yapmaktadır (Ergin 1993: 201).

Korkmaz, ekin iki ayrı ettirgenlik ekinin kaynaşmasından (*-DUr-* < *-t-ur-*) meydana geldiğini söylemektedir. Ünsüzle biten geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerine gelerek 'oldurma' ve 'yaptırma' bildiren geçişli fiiller türettiğini belirtmektedir (Korkmaz 2003: 126).

Ercilasun, Karahanlı Türkçesinde ekin hem *d*'li hem de *t*'li şekillerinin kullanıldığını ifade etmekte, ayrıca *DLT'ye* dayanarak o dönem için ağızlarda bir farklılaşmanın olabileceğini dile getirmektedir (Ercilasun 1984: 37).

Mukaddimetü'l-Edeb'de ek diğer Harezm Türkçesi metinlerinde olduğu gibi daima yuvarlak şekillidir ve ünlü uyumuna uyar. Ekin sedalı ve sedasız şekilleri de vardır. Nadir birkaç durum dışında ünsüz uyumuna uyduğu görülmektedir.

Örneklerde görüldüğü üzere ek oldurma ve yaptırma veya fiilin gerçekleşmesine sebep olma anlamı taşıyan ettirgen fiiller türeten işlek eklerden biridir. Ünsüzle biten fiil kök veya gövdelerine eklenmektedir. Çoğunlukla *-n-* ve *-ş-* ekiyle genişletilmiş fiil şekillerinin üzerine geldiği de dikkati çekmektedir.

açtur- “açtırmak” (< aç-tur-, EDPT 21)

oruç açturdı aruç tutġanġa “Oruçluya oruç açtırdı.” (75-4)

aldur- “aldırmak” (< altur- < al-tur-, EDPT 133)

qan aldurdı “Kan aldırdı.” (141-2)

alındur- “aldırmak, edindirmek” (< al- (ı)n- dur-)

assu alındurdı aŋa Taŋrı oğlanındın “Tanrı ona oğlundan fayda edindirdi, aldırdı.” (21-5)

ardur- “yormak” (< ar- “yormak”+ dur-)

ardurdı anı “Onu yordu.” (39-5)

arsıqtur- “aldatmak” (< arsıq- “aldanmak” (EDPT 238) + tur-)

yawutturdı ol ikisini arsıqturmaq birle “Hile, aldatma ile o ikisini yaklaştırdı.” (106-4)

azdur- “azdırmak” (< az- “yolunu kaybetmek” (EDPT 279) + dur-)

azdurdı anı “Onu azdırdı.” (224-6)

bildür- “bildirmek” (< bil-tür-/dür-, EDPT 334)

bildürdi aŋa işni “Ona işi bildirdi.” (65-2)

biriktür- “toplamak” (< bir+ ik-tür-)

yincüklerin biriktürdi “İnciklerini biriktirdi.” (149-4)

boldur- “yapmak, oldurmak” (< bol- “olmak”+ dur-)

istekni boldurdı “İsteğini oldurdu.” (8-4)

büktür- “büktürmek” (< bük- (EDPT 324) + tür-)

qatıġ büktürdi yipni “İpi iyice büktürdü.” (52-7)

çaptur- “koşturmak” (< çap- “(at) koşturmak, sürmek” (Paçacıoğlu 2006: 130)+ tur-)

çapturdı kölikini “Hayvanını koşturdu.” (42-6)

darıqtur- “daraltmak, sıkmak” (< darıķ- “darılmak, içi sıkılmak” (Paçacıoğlu 2006: 161) + tur-

köŋlin darıqturdı anıŋ “Onun gönlünü daralttı.” (14-3)

dayındur- “kaydırmak” (< tay- “kaymak, düşmek” (Paçacıoğlu 2006: 537)+ (ı)n- dur-)

dayındurdı anı “Onu kaydırdı.” (24-8)

degindür- “ulaştırmak” (< teg- (i)n- dür-)

degindürdi aŋa ol nėmege “Onu o nesneye ulaştırdı.” (51-1)

doldur- “doldurmak” (< tol- “dolmak” + dur-, EDPT 495)

doldurdı Taŋrı teŋizlerni “Tanrı denizleri doldurdu.” (73-5)

dolġaştur- “dolaştırmak” (< tolġa- “dolamak” (Paçacıoğlu 2006: 568)+ ş- tur-)

dolġaşturu sözledi sözni “Sözü dolaştırarak söyledi.” (71-2)

duruqtur- “durdurmak” (< turuq- “durmak” (EDPT 540) + tur-)

köŋlinde duruqturdı anı “Onu gönlünde durdurdu.” (98-7)

duydur- “duyurmak” (< tuy- “duymak”+ tur- (Paçacıoğlu 2006: 590)

duydurdı aŋa işni “Ona işi duyurdu.” (13-7)

dürlendür- “türlü türlü etmek, çeşitlendirmek” (< tür+ len- dür-)

dürlendürdi sözni “Sözü çeşitlendirdi.” (94-3)

eglendür- “eğlendirmek, oyalamak” (< egle- “oyalamak, meşgul etmek” (Paçacıoğlu 2006: 190)+ n-dür-)

eglendürdi anı “Onu oyaladı.” (6-8)

ewdür- “acele ettirmek” (< ev- “acele etmek” (EDPT 4)+ dür-)

ewdürdi anı “Onu acele ettirdi.” (118-2)

qandur- “kandırmak” (< ḳan- “inanmak”+ dur-)

qandurdum aŋa suwdın “Onu suya kandırdım.” (107-6)

qarıştur- “karıştırmak” (< ḳarış- tur-)

qarışturdı “Karıştırdı.” (229-2)

keldür- “getirmek” (< kel- “gelmek” + dür-, EDPT 716)

axşamun keldürdi qoylarnı “Koyunları akşamleyin getirdi.” (46-4)

keydür- “giydirmek” (< key-“giymek”+ dür-)

keydürdi tėmürni süngüge “Demiri süngüye giydirdi.” (66-2)

kezdür- “gezdirmek” (< kez- “dolaşmak, gezmek”+ dür-)

kezdürdi köŋli közini iş içinde “Gönül gözünü iş içinde gezdirdi.” (49-8)

qındur- “yöneltmek” (< ḳın- tur- EDPT 636)

qındurdı anı aŋa “Onu ona yöneltti.” (57-1)

qıvandur- “sevindirmek” (< ḳıvan- “sevinmek”+ dur-, Paçacıoğlu 2006: 327)

qıvandurdı anı “Onu sevindirdi.” (7-1)

qondur- “konaklatmak” (< ḳon- dur-)

qondurdı aŋa qonaqda “Onu konakta konaklattı.” (34-3)

qoydur- “koydurmak” (< ḳoy-dur-)

qoydurdı anı belgüsüz “Onu işaretsiz koydurdu.” (30-4)

köndür- “yöneltmek, çevirmek” (< kön- “düzelmek, doğrulmak” + dür-, EDPT 730)

köndürdi anıŋ tapa “Onun tarafına yöneltti.” (191-4)

köydür- “yakmak” (< köy- “yanmak” + tür-, EDPT 755: küytür-< *küñtür- < küñ-tür-)

köydürdi anı “Onu yaktı.” (82-8)

quvvetlendür- “kuvvetlendürmek, desteklemek” (< Ar. ḳuvvet+ len-dür-)

quvvetlendürdi anı “Onu kuvvetlendirdi, destekledi.” (92-5)

küldür- “güldürmek” (< kül- “gülmek” + dür-, EDPT 717)

küldürdi anı “Onu güldürdü.” (26-8)

küydür- “bekletmek” (< küy- “beklemek” (EDPT 754) + dür-)

küydürdi aŋa ĥatunını “Ona hanımını bekletti.” (27-1)

mündür- “bindirmek” (< mün- “binmek” + dür- < bin-tür-, EDPT 350)

çerdekge mündürdi tegni “Asmayı çardağa bindirdi, astı.” (77-8)

ögrendür- “öğretmek” (< ögren- (EDPT 114)+ dür-)

ögrendürdi “Öğretti.” (22-2)

öldür- “öldürmek” (< öl-dür-/öl-tür-, EDPT 133)

öldürdi anı Taŋrı “Tanrı onu öldürdü.” (193-7)

satġaştur- “ulaştırmak” (< satġaş- “ulaşmak” (EDPT 800) + tur-)

satġaşturdı aŋa nėrseni “Ona nesneyi sataştırdı, ulaştırdı.” (105-6)

sewdür- “sevdirmek” (< sev- tür-, EDPT 786)

sevdürdi aŋa Įmānnı “Ona imanı sevdirdi.” (91-2)

sewündür- “sevindirmek” (< sev- in- tür-, EDPT 791)

sewündürdi anı öŋin kişi “Onu başka kişi sevindiridi.” (12-5)

sığındur- “sığındırmak” (< sığın- (EDPT 813) + dur-)

sığındurdı anı “Onu sığındırdı.” (63-3)

siŋdür- "sindirmek" (< siŋ- dür-, EDPT 837)

siŋdürdi yėgüni takı içküni “Yiyeceği ve içiceği sindirdi.” (49-2)

talaştur- “dalaştırmak” (< tala-ş- (EDPT 502)+ tur-)

talaşturdı “Dalaştırdı.” (77-7)

tegiştür- “değiştirmek” (< teg- iş-(EDPT 487)+ tür-)

tegiştürmek tiledi nėrseni nėrsege “Bir şeyi diğeriyle değiştirmek istedi.” (213-6)

tėrkeştür- “ard arda dizmek” (< tėrge-ş- (EDPT 545)+tür-)

tėrkeştürdi iki nėrseni “İki şeyi ard arda dizdi.” (126-7)

tezgindür- “dördürmek, çevirmek” (<tegzin- dür-, EDPT 489)

tezgindürdi “Çevirdi.” (76-8)

tındur- “dinlendimek” (< tın- dur, EDPT 518)

tındurdı atnı “Atı dinlendirdi.” (39-7)

tölendür- “sabitleştirmek” (< tölen- “sabit v e sakin olmak”+ dür-, Paçacıoğlu 2006: 576)

tölendürdi teprengenni “Oynayanı sabitleştirdi.” (34-3)

tutuşdur- “ateş yakmak, tutuşturmak” (< tut “yanmak” - uş- dur-)

tutuşdurdı otnı “Ateşi tutuşturdu.” (73-7)

tutuştur- “bitiştirmek” (< tut- “tutmak”+ uş- tur-)

tutuşturu bitidi ħatnı “Yazıyı bitiştirerek yazdı.” (230-3)

uqtur- “anlatmak, idrak ettirmek” (< uq- “anlamak” + tur-, EDPT 82)

uqturdı aŋa nėrseni “Ona nesneyi anlattı, idrak ettirdi.” (88-6)

ulaştur- “ulaştırmak” (< ula- ş- (EDPT 154)+ tur-)

ulaşturdı sözni “Sözü ulaştırdı.” (89-3)

unutdur-~ unuttur- “unutturmak” (< unıt- (EDPT 179)+ dur-/ tur-)

unutdurdı aŋa nėmeni “Ona nesneyi unutturdu.” (57-4)

unutturdı aŋa nėrseni “Ona nesneyi unutturdu.” (105-3)

uydur- “peşine takmak” (< uy- dur-)

uydurdı anı anıŋ izinge “Onu onun peşine taktı.” (105-6)

uyuştur- “koyulaştırmak” (< uyuş- “karıştırmak, koyultmak”+ tur-, EDPT 276)

uyuşturdı balnı “Balı koyulttu.” (10-6)

ündür- “büyütmek” (< ön- “bitmek, yetişmek” + dür-, EDPT 181: ün-tür-)

ündürdi Taŋrı yaş otnı “Tanrı yaş otu büyüttü.” (6-5)

yaġdur- “yağdırmak” (< yaġ-tur-, EDPT 900)

yaġın yaġdırdı ķalık “Gökyüzü yağmur yağdırdı.” (15-6)

yaldur- “alevlendirmek” (< yal- “alevlenmek, parlamak” (Paçacıoğlu 2006: 646) +dur-)

yaldurdı otnı “Ateşi alevlendirdi.” (31-5)

yalqtur- “usandırmak” (< yalķ- “usanmak” (Paçacıoğlu 2006: 649)+ tur-)

yalķturdı anı istekler birle “Onu istekleriyle usandırıdı.” (30-4)

yapuştur- “yapıştırmak” (< yap- “kapamak, örtmek”+ uş- tur-)

yapuşturdı aŋa anı “Ona onu yapıştırdı.” (26-3)

yaraştur- “uydurmak” (< yaraş- “iyi geçinmek” + tur-, EDPT 973)

yaraşturdı divitni “Diviti uydurdu.” (53-7)

yawuttur- "yakınlaştırmak" (< yavu- "yaklaşmak"+ t- tur-)

yawutturdı ol ikisini arsıķturmaķ birle "İkisini hile yaparak yakınlaştırdı." (106-4)

yėdür- "yedirmek" (< yė-"(bir şey) yemek" + tür-, EDPT 892)

yėdürdi aŋa nėrseni "Ona nesneyi yedirdi." (31-5)

8.2.2.7. -DUz-

Metinde sadece bir örnekte tespit ettiğimiz bu ek geçişsiz bir fiil tabanı olan *yal-* fiiline gelerek geçişli bir fiil türetmiştir. Hacıeminoğlu *Karahanlı Türkçesi Grameri*'nde Kâşgarlı Mahmut'un *bulduz-* "buldurmak", *bildüz-* "bildirmek", *alduz-* "aldırmak" fiillerinin Oğuzca olduğu diğer Türklerin bunları böyle söylemedikleri şeklindeki açıklamasından yola çıkarak bu fiillerdeki eklerin *–z-* olmadığını *–dUz-* olduğunu bunun da *–dUr-* ekinin iki şive arasında birbirinden farklı telaffuz veya tespit edilmesi sonucu oluştuğunu belirtmektedir (Hacıeminoğlu 1996: 147).

yalduz- "yaldızlamak" (< yal- "parlamak" (EDPT 918) + duz-)

altun yalduzdı aŋa "Onu altınla yaldızladı." (101-6)

8.2.2.8. -GIn

Tek bir örnekte tespit edilmiştir.

ıçġın- "terk etmek, dağılmak, kaybolmak" (< ıç- "kaybolmak" (KB 1532) + ġın-)

ıçġındı nėrseni "Nesneyi kaybetti." (18-8)

8.2.2.9. -GUr-/-KUr-

Çoğunlukla ünsüzle biten fiillere gelerek onlardan geçişli ve ettirgen fiiller türeten bir ektir. Harezm Türkçesinin diğer metinlerinde olduğu gibi ek daima yuvarlak ünlülüdür (Toprak 2005: 111).

Hacıeminoğlu ekin yapısıyla ilgili olarak isimden fiil yapan *+g-* ekinin üzerine önce *–ı-/-i-/-u-/-ü-* sonra da *–r-* fiil yapma eklerinin gelmesiyle kurulmuştur açıklamasını yapmaktadır (Hacıeminoğlu 1996: 134).

arqur- "önüne çıkmak" (< ar- ķur-, Paçacıoğlu 2006, 34)

arqurdı ileyinde "Önüne çıktı." (134-7)

azġur- "azdırmak, yoldan çıkarmak" (< az- ġur-, EDPT 283)

azġurdı anı “Onu yoldan çıkardı.” (63-4)

dozġur- “kışkırtmak, tahrik etmek” (< doz- ġur-, Toprak 2005: 111)

dozġurdı anı “Onu kışkırttı.” (102-3)

ötkür- (< öt- “geçmek” + gür-, EDPT 52)

1. “geçirmek, atmak”

ötkürdi oqnı “Oku geçirdi, attı.” (12-1)

2. “devam ettirmek”

ötkürdi işni “İşi devam ettirdi.” (58-2)

sızġur- “eritmek” (< sız- “erimek” + ġur-, EDPT 861)

sızġurdı iç yaġını “İç yağını eritti.” (45-4)

tütgür- “dalaştırmak” (< tüt- gür-< tutur< tuttur-, EDPT 455, 459)

tütgürdi yā ündedi itni “Köpeği dalaştırdı ve çağırdı.” (60-5)

yazġur- “müsadere etmek” (< yaz- ġur-, Toprak 2005: 111)

yazġurdı anı “Onu müsadere etti.” (112-2)

yetgür- “yetiştirmek, ulaştırmak” (< yet- gür, EDPT 893: yėtür-)

yetgürdi aŋa özge kişini “Yabancıyı ona yetiştirdi.” (26-2)

8.2.2.10. -GUt-

Mukaddimetü'l-Edeb'de bir örnekte tespit ettiğimiz bu ek ettirgen bir fiil türetmiştir. Ercilasun, bu ekin *-k-* ve *-t-* fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu sandığını söylemektedir (Ercilasun 1984: 38). Gabain ise *kör-güt-* örneğinden hareketle *-güt-* < *g* + *ü* - *t-*'ten meydana gelmiştir demektedir (Gabain 2000: 128).

körgüt- “göstermek” (< kör- “görmek” + git-, EDPT 743)

körgütti itge etmekni “Köpeğe ekmeği gösterdi.” (98-1)

8.2.2.11. -GUz-

Ettirgen fiiller türeten bu eke Eski Türkçede çok fazla örnekte rastlanmamaktadır. Bundan dolayı ekin *–GUr-* ettirgenlik ekiyle bir ilgisi bulunabilir; çünkü Eski Türkçe –

GUr- ekini almış bazı fiiller daha sonraki dönemlerde *–GUz*- veya *-GIz*- ettirgenlik çatısı ekiyle kullanılmıştır (Toprak 2005: 112).

Mukaddimetü'l Edeb'de *–GUr*- ekiyle tespit edilen ettirgen fiillerin sayısı *–GUz*- ekiyle türetilenlere göre daha fazladır.

arġuz- "yormak" (< ar- "yormak" (EDPT 193)+ ġuz-)

arġuzdı anı "Onu yordu." (3-2)

dirgüz- "diriltmek" (< *tir- "hayat vermek"+ güz-, EDPT 545: tirgür-)

dirgüzdi Taŋrı ölügni "Tanrı ölüyü diriltti." (15-8)

durġuz- "kalkmak" (< tur- "durmak" (EDPT 529) + ġuz-)

durġuzdı mü'ežžin namāz uçun "Müezzin namaz için doğruldu, kalktı." (51-4)

körküz- "göstermek" (< kör- güz-, EDPT 744)

körgüzdi aŋa nėmeni "Ona nesneyi gösterdi." (54-6)

8.2.2.12. -(I/-U)K-

Ünsüzle biten fiil tabanlarına gelerek onlardan daha çok dönüşlülük anlamı taşıyan fiiller türeten bir ektir. Ayrıca ekin çeşitli fiil tabanlarına gelerek pekiştirme görevi gördüğünü de Saadet Çağatay "*Pekiştirilen Fiiller*" adlı makalesinde belirtmektedir (Çağatay 1966).

basıq- "üst üste sıkışmak" (< bas- (ı)ķ-, EDPT 373)

basıqdı nėme "Nesne üst üste sıkıştı." (170-1)

basruq- "yığılmak" (< basur- "bastırmak, sıkıştırmak" (EDPT 374)+ (u)ķ-

basruqmış köp māl "Yığılmış pek çok mal." (170-1)

sınıq- "yenilmek, mağlup olmak" (< sın- "kırılmak, parçalanmak" (EDPT 833)+ ıķ)

sınıqdı çėrig "Asker yenildi." (159-5)

sıyrıq- "boşanmak, sıyrılmak" (< *sıđ- ır- (EDPT 802)> sıyır- "sıyırmak, çıkarmak"+ (ı)ķ-)

sıyrıqıp bardı tėvėler "Develer boşanıp gitti." (161-4)

sızıq- "sızmak, akmak" (< sız- (EDPT 861)+ (ı)ķ-)

sızıqdı “Aktı.” (130-5)

turuq- ~duruq- “durmak” (< tur- “durmak” +(u)ķ-, EDPT 540)

turuqtı iki ögür “İki grup durdu.” (202-5)

duruqdı işdin “İşten durakladı, çekildi.” (185-5)

uçuq- “bitmek, tükenmek” (< uç-(EDPT 19)+ (u)ķ-)

uçuqdı iş “İş bitti.” (174-6)

8.2.2.13. -(I/U)l-

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma eklerinden biridir. Temel işlevi pasif ve meçhul fiiller türetmektir. Geçişli ve geçişsiz fiillere eklenebilmektedir. Her çeşit fiil kök ve gövdesine ve *-mA-* hariç diğer fiilden fiil yapma eklerine getirilebilmektedir. Kendisinden sonra ise yalnız *–mA-* eklenebilmekte diğer fiilden fiil yapma ekleri getirilememektedir (Ergin 1993: 204-206). Bu ek genel kullanılışına uygun olarak *Mukaddimetü'l-Edeb*'de de sonu ünsüzle biten fiil tabanlarına ünlü uyumlarına uygun olarak bir yardımcı ünlü ile eklenmiştir. Metinde bu ekle türetilmiş çok sayıda örnek tespit edilmiştir.

açıl- “açılmak” (< aç-(ı)l-, EDPT 26)

açıldı yüz “Yüz açıldı.” (13-7)

aørıl-/ayrıl- “ayrılmak” (< aøır- “ayırmak” + (ı)l-, EDPT 68)

aørıldılar “Ayrıldılar.” (138-6)

ayrıldı “Ayrıldı.” (148-1)

ayıl- “ayılmak” (< *ađ- ıl-, EDPT 56)

ayıldı esrüklikdin “Sarhoşluktan ayıldı.” (49-6)

aytıl- “söylenmek, denilmek” (< ayıt- (ı)l-, EDPT 269)

aytılur tökdi “Döktü denilir.” (53-6)

basrul- “bastırılmak” (< basur- “bastırmak, sıkıştırmak” (EDPT 374)+ (u)l-)

basruldı xurma birle “Hurma ile bastırıldı.” (41-5)

batrul- “batırılmak” (< batur- (EDPT 308)+ (u)l-)

batrulmış öygen kümiş birle “Gümüşe batırılmış gem.” (84-3)

bėril- “verilmek” (< bėr- “vermek” + (i)l-, EDPT 365)

ol kimerse kim qūt bėrilür “O kimse ki kut verilir.” (53-8)

bıraqıl- “bırakılmak” (< bıraḳ- (ı)l-)

bıraqılmış nėrse “Bırakılmış nesne” (59-5)

boġul- “boğulmak” (< boġ-(u)l-, EDPT 314)

boġuldı “Boğuldu.” (158-2)

bozul- “bozulmak” (< buz- “bozmak” + (u)l-, EDPT 391)

bozuldı “Bozuldu.” (135-1)

büktürül- “gerilmek” (< bük- (EDPT 324)+ tür- (ü)l-)

büktürüldi ip “İp gerildi.” (158-8)

çewrül- “dolaşmak” (< çewür- “çevirmek” + (ü)l-, EDPT 398)

çewrüldi ellerni “Şehirleri dolaştı.” (98-2)

çıqarıl- “çıkarılmak” (< çıḳ- ar- (EDPT 410)+ (ı)l-)

sünüki çıqarılmış söglünci “Kemiği çıkarılmış kebap.” (80-3)

çomrul- “kesilmek” (< çomur- “dalmak, batmak” (EDPT 423)+ (u)l-)

çomruldı “Kesildi.” (159-8)

çözül- “çözülmek” (< çöz- (EDPT 432)+ (ü)l-)

çözüldi yip “İp çözüldü.” (129-3)

darıl- “dağılmak” (< tar- “dağıtmak” + (ı)l-, EDPT 547)

darıldı “Dağıldı.” (182-2)

dıqıl- “dolmak” (< tıq-(ı)l-, EDPT 469)

dıqıldı öwkedin “Öfkeyle doldu.” (165-2)

dıyıl- “çekinmek, geri durmak” (tıy-“engel olmak, men etmek”+ (ı)l-

dıyıldı andın “Ondan çekindi.” (15-2)

dikil- “dikilmek, kalkmak” (< tik-(i)l-, EDPT 481)

sançışda dikildi anıŋ birle “Savaşta onunla kalktı.” (114-5)

dizil- ~ düzül- “dizilmek, düzene girmek” (< tiz- (i)l-, EDPT 574)

saçıldı dizilmiş “Dizilmiş olan saçıldı, dağıldı.” (133-2)

düzüldi iş “İş düzene girdi.” (142-3)

doġurul- “doğurulmak” (< toġur- (EDPT 472)+ (u)l-)

dömderü doġurulmış oğlan “Ters doğurulmuş oğlan.” (44-4)

dögül- “dövülmek” (< tög- “dövmek” (EDPT 477) + (ü)l-)

dögüldi nėrse “Nesne dövüldü.” (160-5)

dökül- “dökülmek” (< tök- “dökmek” + (ü)l-, EDPT 481)

döküldi yaş evün ėde “Tane ıslatılarak dövüldü.” (160-8)

dömderil- “ters çevrilmek”

dömderildi “Ters çevrildi.” (138-8)

dörüdül- “yaratılmak” (< törü-t-(EDPT 536)+ (ü)l-)

yaŋıla dörüdülmiş nėme “Yeniden yaratılmış şey.” (19-6)

dürül- “dürülmek” (< tür- (ü)l-, EDPT 548)

köŋli turuldı kîne üze “Gönlü kin üzre dürüldü.” (163-2)

eksil- “eksilmek” (ekis- “eksiltmek” + (i)l-)

kendü eksildi “Kendi eksildi.” (134-6)

ewrül- “çevrilmek, dönmek” (< ewir- “çevirmek, dönmek” + (ü)l-, EDPT 14)

yana ewrüldi anıŋ tapa “Ona doğru döndü.” (122-6)

ezil- “ıslanmak” (< ez- (i)l-, EDPT 287)

ezildi “Islandı.” (145-3)

irkil- “birikmek” (< irk-“birikmek” (EDPT 221) + (i)l-)

irkildi suw “Su birikti.” (212-4)

qarıl- “karışmak” (< qar- “katmak” + (ı)l-, EDPT 658)

qarıldı “Karıştı.” (135-1)

kesil- “kesilmek, kopmak” (< kes-(i)l-, EDPT 750)

kesildi yip “ip kesildi.” (159-1)

qoŋrul- “yerinden sökülmek” (< qoŋur- “sökmek” + (u)l-, EDPT 640)

qoŋruldı “Söküldü.” (155-4)

qoyul- “konulmak” (< qoy- (u)l-)

Taŋrı yolınġa qoyulmış at “Tanrı yoluna konulmuş ad” (17-1)

kömül- “gömülmek” (< köm- “gömmek” + (ü)l-, EDPT 722)

kömüldi nėrse “Nesne gömüldü.” (159-5)

körül- “görülmek” (< kör- “görmek” + (ü)l-, EDPT 745)

körüldi yaŋı ay “Hilal görüldü.” (39-7)

köyül- “olgunlaşmak” (< köy-“yanmak”+ (ü)l-)

ekin köyüldi “Ekin olgunlaştı.” (8-8)

quyul- “dökülmek” (< quy- “akmak, dökülmek”+ (u)l-)

quyuldı terdin “Ter döküldü.” (182-2)

ögül- “övülmek” (< ög- “övmek”+ (ü)l-)

ögülmiş er “Övülmüş adam” (69-7)

saçıl- “saçılmak, dağılmak” (< saç- (ı)l-)

saçıldı dizilmiş “Dizilmiş olan saçıldı, dağıldı.” (133-2)

seçil- “seçilmek, ayrılmak” (< seç- (i)l-)

seçildi andın “Ondan ayrıldı.” (140-2)

sepül- “serpilmek” (< sep-“serpmek, atmak”+ (ü)l-)

sepüldi anıŋ üze suw “Onun üzerine su serpildi.” (183-1)

sıqıl- “sıkılmak” (< sıq- (ı)l-)

sıqıldı “Sıkıldı.” (156-2)

soyul- “soyulmak, yüzülmek” (< soy-(u)l-, EDPT 859)

soyuldı kön “Der iyüzüldü.” (155-6)

sökül- “sökülmek” (< sök-(ü)l-, EDPT 821)

söküldi yiw “Dikiş söküldü.” (158-3)

şeşil- “çözülmek” (< şeş- “çözmek”+ (ü)l-), Paçacıoğlu 514)

şeşildi ilük “İlik çözüldü.” (159-3)

taqıl- “dağılmak” (< taq- (ı)l-, EDPT 569)

taqıldı yaş közdin “Yaş gözden dağıldı.” (163-1)

tarıl- “dağılmak” (< tar- “dağıtmak” + (ı)l-, EDPT 547)

tarıldı bulıt “Bulut dağıldı.” (157-5)

tartıl- “çekilmek” (< tart- “çekmek” (EDPT 534) + (ı)l-

tartıldı ton “Elbise çekildi.” (160-2)

taşıl- “taşmak” (< taş- (ı)l-)

taşıldı böget “Gölet taştı.” (158-1)

tikil- “kalkmak” (< tik- “dikmek” + (i)l-)

tikildi aøaḳı üze “Ayaklarının üzerine dikildi.” (129-1)

tökül- “dökülmek” (< tök- “dökmek” + (ü)l-, EDPT 481)

töküldi suw “Su döküldü.” (154-8)

tutul- “tutulmak” (< tut-(u)l-, EDPT 456)

tutuldı tili “Dili tutuldu.” (140-4)

türül- “dürülmek” (< tür- “dürmek” + (ü)l-, EDPT 548)

türüldi “Dürüldü.” (187-5)

tüzül- “dizilmek” (< tüz- “düzeltmek” + (ü)l-, EDPT 575)

tüzüldi moncuq yiplükge “Boncuk ipliğe dizildi.” (157-3)

uyuşturul- “koyulaştırılmak” (< uyu- ş- tur-(u)l-, Paçacıoğlu 2006: 622)

uyuşturulmış bal “Koyulaştırılmış bal.” (10-7)

yaqıl- “yakılmak” (< yaq– (ı)l-)

yaqıldı ot “Ateş yakıldı.” (140-1)

yalıl- “bıkmak, usanmak” (yal- “yılmak” (Paçacıoğlu 2006: 646)+ (ı)l-)

yalıldı andın “Ondan usandı.” (179-4)

yaratıl- “yaratılmak” (< yara- “yapmak, bulmak, düzenlemek”+ t- (EDPT 959)+ (ı)l-)

tükel yaratılmış at “Mükemmel yaratılmış at” (88-4)

yarıl- “yarılmak” (< yar-(ı)l-, EDPT 967)

yarıldı yığaç “Ağaç yarıldı.” (156-3)

yayıl- “yayılmak” (< yaø- “yaymak” + (ı, u)l-, EDPT 890)

yayıldı sav “Söz yayıldı.” (133-3)

yığrıl- “buruşmak” (< yığur- (u)l-, EDPT 906)

yığrıldı teri “Deri buruştu.” (157-1)

yıqıl- “yıkılmak” (< yıq-(ı)l-, EDPT 902)

yıqıldı tam “Dam yıkıldı.” (159-4)

yırtıl- “yırtılmak” (< yırt-(ı)l-, EDPT 961)

yırtıldı ton “Elbise yırtıldı.” (158-1)

yiril- “yırtılmak” (< yėr- (i)l-, EDPT 967)

yirildi ilik “İlik yırtıldı.” (159-3)

yoyul- “yok olmak” (< yoð- (u)l-, EDPT 890)

yoyuldı “Yok oldu.” (156-6)

yözül- “çözülmek, dağılıp çürümek” (< yöz- “dağılmak, aşmak” (Paçacıoğlu 2006: 711) + (ü)l-)

yözüldi et “Et çürüdü.” (168-7)

yumul- “yumulmak” (< yum-(u)l-, EDPT 936)

yumuldı iki közi “İki gözü yumuldu.” (134-7)

yüzül- “soyulmak, yüzülmek” (< yüz- (ü)l-)

yüzüldi teri “Deri yüzüldü.” (155-6)

8.2.2.14. -(I/U)n-

Bu ek Türkçede eskiden beri kullanılan çok işlek bir fiilden fiil yapma ekidir. Fonksiyonu kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller türetmektir. Karşıladıkları hareket, o hareketi yapan veya olan nesnenin üzerine döndüğü için *–n-* eki ile yapılan bu fiillere dönüşlü fiiller adı verilir. Dönüşlülük ifade eden bu fiillerin büyük bir kısmı geçişsizdir. Pek az olmakla beraber geçişli olanları da vardır.

Bu ek daha çok fiil köklerinden az da olsa isimden yapılmış fiil gövdelerinden fiil yapar. *–n-* eki ile yapılan fiillerin bir kısmı dönüşlülük değil pasiflik ve meçhullük ifade eder (Ergin 1993: 202-203). Sonu ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere ise yardımcı ünlü alarak eklenmektedir.

Toprak, Harezm Türkçesinde *–n-* fiilden fiil yapma ekinin üç fonksiyonu olduğunu tespit etmiştir:

1. Dönüşlü fiil yapar.

2. Edilgen fiil yapar.

3. Pekiştirme fonksiyonu ile kullanılır (Toprak 2005: 136).

bağlan- (< bag “bağ”+ la- n-, EDPT 315)

1.“bağlanmak, tâbi olmak”

bağlandı söz sözlegen üze “Söz söyleyene bağlandı.” (7-5)

2. “kuşanmak, sarınmak”

izār bağlandı “Peştamal bağlandı.” (131-3)

çermen- “bükmek, paçayı veya kolu sıvamak” (< çemre- “kıvırmak” (EDPT 430)+ n-)

çemrendi tonnı “Elbiseyi sıvadı, büktü.” (74-1)

çevrün- devretmek, dönmek, geçmek” (< çevir- (ü)n-)

yıl çevründi ėw üze “Eve bir yıl döndü, evin üzerine yıl devretti.” (50-1)

eglen- “oyalanmak” (< eg+le- “oyalamak” (Paçacıoğlu 2006: 190)+ n-)

eglendi işde “İşte oyalandı.” (1-8)

eglendürdi aŋa “Ona bekletti, oyaladı.” (6-8)

körün- “görünmek” (< kör- “görmek” + (ü)n-, EDPT 746)

eymenci uluġ köründi aŋa iş “İş ona çok korkunç göründü.” (21-1)

muŋlan- “dert yanmak” (< muŋ “sıkıntı, keder” + la-(Paçacıoğlu 2006: 399)+ n-)

muŋlandı aŋa “Ona dert yandı.” (35-6)

oķun- “okunmak” (< oqı-n-, EDPT 87)

oķunmış şi’r “Okunmuş şiir.” (11-7)

ögrendür- “öğretmek” (< *ögür+e-n-, OTWF 609; *ögre-n- (EDPT 114)+ dür-)

ögrendürdi “Öğretti.” (22-2)

saķın- “sakınmak, düşünmek” (< saķ- (ı)n-, EDPT 812)

saqındı anıŋ içinde “Onun içinde sakındı, düşündü” (75-5)

sewündür- “sevindirmek” (< sew- “sevmek” +(i, ü)n- (EDPT 790)+ dür-)

sewündürdi “Sevindirdi.” (8-1)

sığındur- “sığdırmak, sıkıştırmak (< sıġ-(ı)n-(EDPT 813)+ dur-)

sığındurdı anı aŋa “Onu ona sıkıştırdı, sığdırdı.” (2-8)

tartın- “yüz çevirmek” (< tart- (ı)n-, EDPT 536-537)

artġaru tartındı andın “Ondan yüz çevirdi. (13-4)

tayandur- “dayandırmak, yaslamak” (< taya- “dayamak” + n- (EDPT 569)+ dur-)

tayandurdı arķasını tamġa “Arkasını dama dayandırdı.” (10-1)

yığlın- “vazgeçmek, uzak durmak” (< yıġ- “mani olmak, sakınmak”+ (ı)l- (ı)n-, Paçacıoğlu 2006: 687)

yığlındı andın “Ondan uzak durdu.” (15-2)

yigren- “iğrenmek” (< yigre- “iğrenmek”+ n-, Paçacıoğlu 2006:692)

yigrendi anı “Ondan iğrendi. (17-7)

8.2.2.15. -(I/U)r-

Eski Türkçeden beri görülen ve işlek olarak kullanılan bir fiilden fiil yapma ekidir. İşlev bakımından geçişsiz fiil tabanlarından geçişli, geçişli tabanlardan da ettirgen fiiller türetir. Eklendiği fiile oldurma veya yaptırma anlamı katar.

açur- "acıktırmak" (< aç- "acıkmak" + (u)r-, EDPT 30)

açurdı anı "Onu acıktırdı." (49-1)

artur- "arttırmak" (< art-(u)r-, EDPT 210)

arturdı Taŋrı anıŋ tıwarını "Tanrı onun malını arttırdı." (61-3)

aşur- "aşırmak, geçirmek" (< aş-(u)r-)

aşurdı anı "Onu geçirdi." (104-7)

basur- "bastırmak" (bas- (u)r-)

basıru yükledi "Bastırarak yükledi." (41-4)

bişür- "pişirmek" (< bış- "pişmek" + (u)r-, EDPT 383)

yėtiz bişürdi etni "Eti iyi pişirdi." (7-7)

çökür- "çöktürmek" (< çök-(ü)r-, EDPT 416)

tėwe çökürgü yer "Deve çöktürecek yer." (46-7)

doġur-~toġur- "doğurmak" (< tuġ- "doğmak" + (u)r-, EDPT 472)

dömderü doġurdı tişi oġlannı "Kadın oğlanı ters doğurdu." (44-4)

taban oġlan toġurdı tişi "Kadın ters oğlan doğurdu." (44-4)

egir- "çevirmek" (< eg- "eğmek, bükmek" + (i)r-, Paçacıoğlu 2006: 190)

egirdi duşmanını "Düşmanını çevirdi." (11-4)

içür- "içirmek" (< iç-(ü)r-, EDPT 30)

suw içürdi anlarġa Taŋrı "Tanrı onlara su içirdi." (59-4)

qaçur- "kaçırmak" (< qaç-(u)r-, EDPT 592)

qaçurdı anı "Onu kaçırdı." (76-4)

keyür- "giydirmek" (< keø- "giymek" + (ü)r-, EDPT 705)

şāmūşa keyürdi tişige “Kadına süs giydirdi.” (106-3)

qıyşur- “çevirmek, döndürmek, değiştirmek” (< ḳıy- “dönmek” (EDPT 505)+ş- (u)r-)

ornındın qıyşurdı sözni “Sözü değiştirdi.” (81-7)

siŋür- “sindirmek” (< siŋ- “sinmek” + (ü)r-, EDPT 841)

siŋürdi ṭa’āmnı “Yemeği sindirdi.” (164-5)

tatur- “tattırmak” (< tat-(u)r-, EDPT 459)

taturdı aŋa nėmeni “Ona nesneyi tattırdı.” (49-5)

tėgür- “ulaştırmak” (< teg- “değmek, dokunmak” +(ü)r-, EDPT 485)

assu tėgürdi aŋa “Ona fayda ulaştırdı.” (52-5)

yaşur- “gizlemek” (< yaş- “gizlemek” + (u)r-, EDPT 979)

yaşurdı kāle ‘aybını satıġda “Satışta malın ayıbını gizledi.” (77-1)

yatur- “yatırmak” (< yat- (u)r-)

yaturdı anı “Onu yatırdı.” (20-8)

yetür- “ulaştırmak” (< yet- (ü)r-)

yetürdi anı “Onu ulaştırdı.” (39-7)

yitir- “yitirmek, kaybetmek” (< yit- “kaybolmak”+ (ü)r-)

izini yitirü yörüdi “İzini kaybederek yürüdü.” (105-5)

8.2.2.16. -sA-

Hacıeminoğlu *–sA-* ekinin aslında sadece isimlerden fiil yapan bir ek olduğunu *DLT’de* çok yaygın ve işlek olarak isimlerden fiil türettiğini bu itibarla bir hece düşmesi neticesinde fiil tabanına eklendiği sanılmıştır şeklinde bir açıklama yapmaktadır (Hacıeminoğlu 1996:).

DLT’de bu ekle türetilmiş *barısā-* “gitmek istemek”, *körüsē-* “görmek istemek”, *alısā-* “almak istemek” örneklerinden hareket eden Ercilasun, bu fiillerin asıl şekillerinin *barıġ+sā-*, *körüg+sē-*, *alıġ+sā-* şeklinde olduğunu; Kilisli Rifat, Atalay, Clauson ve Dankoff’un kırmızı mürekkeple harekelenmiş oldukları için dikkate almayarak *atsā-*, *ötsē-*, *itsē-* şeklinde okudukları fiillerin ise aslında hareke dikkate alındığında *atısā-*,

ötüsē- ve *itisē-* okunmaları gerektiğini belirterek *DLT'de* fiilden fiil yapma eki *-sā-*, *-sē-* 'den bahsedilemeyeceğini; ancak fiilden isim yapma eki *-g*'den veya *-g* düşünce onun yerini alan *-ı, -i, -u, -ü*'den sonra *-sā-*, *sē'nin* geldiğini ve bu ekin *ew-sē-*, *et-sē-* kelimelerinde olduğu gibi isimden fiil yapma eki kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir (Ercilasun 1995: 452-455).

qapsa- "kaplamak, sarmak" (< qap- "kapamak, örtmek"+ sa-, EDPT 587)

qapsadı bulıt kökni "Bulut göğü kapladı." (25-4)

8.2.2.17. -sIK-

Gabain bu eki edilgen fiiller yapan ve sık kullanılmayan bir ek olarak tanımlamaktadır (Gabain 2000: 60). Hacıeminoğlu ise ekin Harezm sahasında bazı örneklerde dönüşlü, bazılarında ise kuvvetlendirme anlamı verdiğini ifade etmektedir (Hacıeminoğlu 1991: 80).

Mukaddimetü'l Edeb'de sık kullanılmayan bu ekin sadece dönüşlülük ifade eden fiiller türettiğini görüyoruz.

arsıq- "aldanmak" (< ar- "aldatmak" + sıq-, EDPT 238)

arsıqtı anıŋ birle "Onunla aldandı." (144-2)

sınsıq- "çekinmek" (< sın- "mağlup olmak, aciz kalmak" (Paçacıoğlu 2006: 481)+ sıḳ-)

sınsıqdı andın "Ondan çekindi." (30-7)

8.2.2.18. -sUr-

Hacıeminoğlu Karahanlı sahasında ekin kullanılışıyla ilgili yaptığı açıklamada bu ekle yapılmış bir örneğe rastlandığını ifade etmektedir: *er külsirdi* "Adam gülümser göründü." (DLT II, 196-8). *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakayık*'ta ise aynı ekin değişik bir şeklinin bulunduğunu belirterek şu örnekleri vermektedir:

ajun külçirer baz alın qaş çatar "Dünya gülümser fakat yine de kaş çatar." (AH 205)

yüzi qızdı oŋdı yana külçirip "Yüzünde kâh sevinç kâh keder belirdi; sonra yine gülümsedi." (*KB* 3845)

Bu örneklerden yola çıkarak "Muhtemelen *–sir-* ve *–çir-* şekillerinin aynı ekin farklı şivelerdeki şekilleridir." diyen Hacıeminoğlu bu kelimenin *Uygur Sözlüğü*'nde de *külçir-* şeklinde olabileceğini ifade etmektedir (Hacıeminoğlu 1991: 54-55).

Toprak, Harezm sahasının diğer eserlerinde görülmeyen bu ekin sadece bir örnekte (*külçir-* "gülümsemek", Kısasü'l-Enbiya 68v1) şekliyle kullanıldığını belirtmektedir (Toprak 2005: 81).

Mukaddimetü'l-Edeb'de bu ekle türetilmiş bir örnek tespit edilmiştir:

tutsur- "vasiyet etmek" (< tut- "saymak, gerekeni yerine getirmek" (Paçacıoğlu 2006: 486-487)+ sur-)

tutsurdı aŋa "Ona vasiyet etti." (107-3)

8.2.2.19. -(I/U)ş-

-(*I, U*)*ş*- eki, *Mukaddimetü'l-Edeb*'de fiil kök ve gövdeleriyle isimden türemiş fiillere gelerek birbirinden farklı fonksiyonları üstlenmiş fiiller türeten bir ektir. Ünsüzle biten fiillerden sonra geldiği durumlarda araya ünlü uyumlarına tâbi olan yardımcı ünlüleri aldığı görülür.

Mukaddimetü'l-Edeb'de işlek olarak kullanıldığını tespit ettiğimiz bu ekin asıl fonksiyonu fiilin özneyle olan bağlantısı bakımından işteşlik esasına dayalı ortaklaşa yapılan bir işi gösteren fiiller türetmesidir. Ortaklaşmanın türüne göre ekin fonksiyonlarındaki çeşitlilik şöylece ortaya konulabilir:

a. Fiilin gösterdiği, belirttiği işi iki öznenin "karşılıklı" olarak yaptığını ortaya koyan fiiller türetir.

b. Fiilin gösterdiği, belirttiği işi birden çok kişinin "ortaklaşa" yaptığını ortaya koyan fiiller türetir.

c. Eklendiği fiil kök veya gövdelerinden bir "kendiliğinden olma, kendi kendine gerçekleşme" bildiren fiiller türetir.

Ekin "kendiliğinden olma, kendi kendine gerçekleşme" fonksiyonunda ve anlamında fiiller türetmesi ekteki ortaklaşma işlevinin değişmesi ve gelişmesiyle ortaya çıkmıştır (Korkmaz 2003: 132).

açış- "dertleşmek" (< aç- (ı)ş-)

açışdı anıŋ birle ḳayġunı "Onunla dertleşti." (120-2)

aḳış- "(birlikte) yağma etmek" (< aḳ- "yağma etmek" (ME, 129-1)+ (ı)ş-)

aḳıştılar anın birle "Onunla yağma ettiler." (122-8)

awnuş- “birbirine alışmak, kaynaşmak” (< *avı- n-“arkadaş olmak, alışmak” (EDPT 12)+ -(ı)ş-)

awnuştılar “Birbirine alıştılar.” (197-2)

ayrış- “(birbirinden) ayrılmak” (< ayır-(ı)ş- < a∅ır-”ayırmak” + (ı)ş-, EDPT 69)

ayrıştı anıŋ birle “Onunla (birbirinden) ayrıldı.” (117-2)

baḳış- “bakışmak” (< bak-(ı)ş-, EDPT 321)

köz ucı birle baḳışdılar “Göz ucu ile bakıştılar.” (197-7)

bozuş- “birbirini bozmak” (< boz- (u)ş-)

bozuştı iki sözi soŋı öŋi birle “İki sözü başı sonu ile bozuştu.” (114-4)

çaḳrış-/çıqrış- “ bağrışmak” (< çaḳır- (ı)ş-, EDPT 411)

çıḳrışmaḳ “Bağrışmak.” (3-7)

çalış- “birbirine çarpmak, çarpışmak” (< çal- “çarpmak”+ (ı)ş-, EDPT 421)

çalıştı iki tizi “İki dizi çarpıştı.” (145-3)

dıyış- “çekinmek, geri durmak” (< tı∅- “engel olmak” + (ı)ş-, EDPT 462)

dıyışdı anıŋ birle “Onunla çekindi.” (113-3)

dirliş- “yaşamak” (< *tir- il- “yaşamak” (EDPT 547)+ (i)ş-)

yaraşu yumşaḳlayu dirlişdi anın birle “Onunla birlikte uyum içinde yaşadı.” (119-6)

dolġaş- “dolaşmak” (< tolġa- ş-, EDPT 497)

dolġaştı yılan “yılan dolaştı.” (194-3)

ıyış- “(karşılıklı) göndermek” (< ıy- (ı)ş-)

bitig ıyıştı anıŋ birle “Onunla mektuplaştı.” (109-1)

qıyş- (< ḳıy- (ı)ş-, EDPT 607)

1. “meyletmek”

ḳıyştı yazuḳġa “Günaha meyletti.” (198-3)

2. “yönelmek”

ḳıyştı yer tapa “Yer tarafına yöneldi.” (9-2)

3. “eğilmek”

ḳıyşıp eglendi anıŋ ḳatında “Onun huzurunda eğilip eğlendi, oyalandı.” (68-3)

4. “sapmak”

ḳıyştı yoldın “Yoldan saptı.” (131-1)

körüş- “görüşmek” (< kör- “görmek” + (ü)ş-, EDPT 748)

mu’āya körüştiler “Açık, aşikâr görüştüler.” (204-7)

otruş- “(birlikte) oturuşmak” (< otur- (u)ş-)

otruşdı “Birlikte oturdular” (119-4)

ögniş- “(karşılıklı) övünmek” (< ögün- “övünmek”+ (ü)ş-)

ögnüşti anıŋ birle “Onunla (karşılıklı) övündüler.” (124-1)

soruş- “birbirine soru sormak” (< sor- “soru sormak” + (u)ş-)

soruştılar “Soruştular, birbirlerine soru sordular.” (199-4)

tutuş- (< tut- (u)ş-, EDPT 462)

1. “(el) sıkışmak”

bilek tutuşdı anıŋ birle “Onunla el sıkıştı, anlaştı.” (110-3)

2. “alevlenmek”

tutuşdı ot “Ot tutuştu.” (146-4)

3. “kabullenmek”

ḳarındaş tutuştılar “Kardeş kabul ettileler.” (125-2)

ulaş- “ulaşmak” (< ula- “bağlamak, yaklaştırmak, ulaştırmak” + ş-, EDPT 154)

ulaşdı anıŋ birle “Onunla ulaştı, vardı.” (122-1)

yaḳış- “uymak, alışmak” (< yaḳ- “yaklaşmak”+(ı)ş-, EDPT 908)

yaḳıştılar “Uydular, alıştılar.” (136-7)

yapuş- “yapışmak, tutmak” (< yap- “kapamak, örtmek” + (ı)ş-, EDPT 880)

yapuşdı aŋa”Ona yapıştı.” (138-7)

8.2.2.20. -(I/U)t-

Eski Türkçeden beri kullanılan yaygın bir ektir. Asıl fonksiyonu geçişli fiilleri ettirgen, geçişsiz fiilleri de geçişli duruma getirmektir. Bu ek *Mukaddimetü'l Edeb*'de tek ünsüzden ibaret olan diğer ekler gibi ünsüzle biten fiil tabanlarına yardımcı ünlülerle birlikte; ünlü ile biten fiillere ise bir yardımcı ünlü almadan doğrudan doğruya *-t-* olarak bağlanır. Ayrıca Türkçenin ses kurallarına bağlı olarak l, r gibi akıcı ünsüzlerden biriyle sonuçlanan fiil kök ve gövdelerine de araya bir bağlantı ünlüsü almadan eklenmiştir (Hacıeminoğlu 1996: 144; Korkmaz 2003: 134).

anut- "hazırlamak" (< anu- "hazırlamak" + t-, EDPT 179)

anutdı nėmeni "Nesneyi hazırladı, hazır etti" (10-5)

aynat- "değiştirmek" (< aøna- "değişmek" + t-, EDPT 62)

aynatdı aytı bėrmişini "Söyleyiverdiğini değiştirdi." (22-6)

ayt- "söylemek" (< ay- (ı)t-, EDPT 268)

fi'linge ĥamd ayttı "Yaptıklarına şükretti." (9-1)

berkit- "sağlamlaştırmak" (< berk+i- t-, EDPT 363)

berkitti anı "Onu sağlamlaştırdı." (17-5) berk+i-t-

bitit- "yazdırmak" (< biti- "yazmak"+ (i)t-)

bititti aŋa ķasĮdeni "Ona kasideyi yazdırdı." (5-5)

bolut- "var etmek, yaratmak" (< bol- "olmak"+ (u)t-)

yoķdın bolutdı "Yoktan var etti, yarattı." (6-7)

düret- "türetmek, yaratmak" (< törü- "türemek" + t-, EDPT 536)

yaŋıla düretdi nėrseni "Nesneyi yeniden, yeni baştan yarattı." (6-7)

emget- "zahmet vermek" (< emge- "(acı, eziyet, zahmet) çekmek" + t-, EDPT 159)

emgetti anı "Ona zahmet verdi." (6-4)

eskirt- "eskitmek" (< eskir- "eskimek"+ t-)

eskirtti malnı "Malı eskitti." (8-7)

ėwüt- "acele ettirmek" (< ėw- "acele etmek" (EDPT 4) + (i)t-)

ėwütti anı fūlān nėrsedin “Onu filan şeyden dolayı acele ettirdi.” (29-1)

ıđıt- “göndermek” (< ıđ- “göndermek”+ (ı)t-)

ıđıttı aŋa kelgenlerni “Gelenleri ona gönderdi.” (41-3)

iŋret- “inletmek” (< ıŋra- “inlemek” + t-, EDPT 189)

iŋretti yanı “Yayı inletti.” (18-3)

isit- “ısıtmak” (< isi- “ısınmak” + t-, EDPT 243)

isitdi anı “Onu ısıttı” (2-2)

ķađġurt- “kaygılandırmak” (< ɋaøġur- “kaygılanmak” + t-)

ɋaøġurttı anı “Onu kaygılandırdı, üzdü.” (8-1)

ɋayt- “dönmek” (< *ɋaø-(ı)t-, EDPT 597)

awsuz ķaytdı awçı “Avcı avsız döndü.” (24-5)

ķızart- “kızartmak” (< ķızar-t)

ɋızartdı nėmeni “Nesneyi kızarttı.” (72-6)

ɋızıt- “ısıtmak, kızdırmak” (< ķız- “ısınmak”+ (ı)t-)

ķızıttı temürni “Demiri ısıttı, kızdırdı.” (61-1)

ķorķut- “korkutmak” (< ɋorɋ-(ı)t-, EDPT 655)

ɋorɋutdı aŋa “Onu korkuttu.” (4-3)

ɋovşat- “gevşetmek, güçsüz bırakmak” (< ķovşa-t-, Paçacıoğlu 2006: 352)

ķovşatdı anı “Onu gevşetti.” (63-2)

ɋoyult- “koyulaştırmak” (< ķoyul- “koyulaşmak”+ t-, Paçacıoğlu 2006: 353)

ķoyulttı balnı “Balı koyulaştırdı.” (10-6)

ɋozġat- “sürmek, götürmek” (< ķozġa- “hareket etmek” (Paçacıoğlu 2006: 354)+ t-)

ķozġattı “Götürdü, sürdü.” (36-6)

muŋalt- “bunaltmak” (< muŋ+ “sıkıntı, keder”+ al-t-)

muŋalttı aŋa “Onu bunalttı.” (16-3)

oḳut- “okutmak” (< oḳı-t-)

oqutdı aŋa Kur’ānnı “Ona Kur’an’ı okuttu” (2-5)

oyġat- “uyandırmak” (< *oð- ġur- “uyandırmak” (EDPT 48)+t-)

oyġatdı anı uyḳusından “Onu uykusundan uyandırdı.” (44-1)

santırat- “şaşırtmak” (< santıra- “şaşmak, hayret etmek” (ME, 102-5)+ t-)

santıratdı aŋa “Onu şaşırttı.” (17-4)

tabbalat- “eğlendirmek, alay ettirmek” (< taba+ “eğlence, alay, ayıplama” (ME, 6-4)+ la-t-)

tabbalattı aŋa duşmannı “Ona düşmanı eğlendirdi, alay ettirdi.” (6-3)

tepret- “hareket ettirmek, kımıldatmak” (< tepre- “hareket etmek”+ t-, EDPT 444)

tepretti başını “Başını hareket ettirdi.” (18-3)

tiŋelt- “doğrultmak, kaldırmak” (< tiŋel- “ayakta durmak” (Paçacıoğlu 2006: 558)+ t-)

tiŋeltdi başını “Başını kaldırdı, doğrulttu.” (21-4)

tüket- “tüketmek” (< tüke- “bitmek” + t-, EDPT 479)

tüketti tıwarnı “Malı tüketti.” (11-8)

ulġart- “büyütmek” (< uluġ+ar- “büyümek” (ME, 235-8)+ t-)

ulġarttı “Büyüttü.” (6-5)

yalınat- “alevlendirmek, yakmak” (< yalına- “alev parlamak” + t-)

yalınatdı otnı “Ateşi alevlendirdi.” (59-6)

yarut- “aydınlatmak” (< yaru- “parlamak” + t-, EDPT 960)

yaruttı anı “Onu aydınlattı.” (44-7)

yaşart- “yaşatmak” (< yaş+ “ıslak”+ ar-t-)

uzun yaşarttı aŋa Taŋrı “Tanrı onu uzun yaşattı.” (75-1)

yawut- “yaklaştırmak” (< yaq- “yaklaşmak” + u-(EDPT 898)+ t-)

yawuttı anı “Onu yaklaştırdı.” (23-3)

yırat- “uzaklaştırmak, kaçırmak” (< yıra- “uzaklaşmak” + t-, EDPT 960)

yıratdı anı “Onu uzaklaştırdı.” (8-7)

yoḳald-~ yoḳalt- “yok etmek” (< yoq+al-(EDPT 902: *yoqa-l- < yoq+a-l-)+t-)

yoḳalddı anı yoḳalttı “Onu yok etti.” (98-1)

yufḳalt- “inceltmek” (< yubḳa+ “ince”+ l- t-, EDPT 874: yuvḳa)

yufḳaltdı anı“Onu inceltti.” (93-3)

yügürt- “koşturmak” (< yügür- “koşmak” + t-, EDPT 914)

yügürtti “Koşturdu.” (42-6)

8.3. BİRLEŞİK FİİLLER

Korkmaz birleşik fiilleri şu şekilde tanımlar: Birleşik fiiller bir ad ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiillin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir (Korkmaz 2003: 791).

Ercilasun, birleşik fiillerin bir kelime grubu olduğunu belirtmektedir. “Kelime gruplarında ise esas anlamca bir bütünlük oluşturmaktır. Kelime gruplarına iştirak eden unsurlar az veya çok farklı yeni ve tek bir anlam ifade etmek üzere bir araya gelirler. Birleşik fiillerde de bu böyledir. İster iki tarafı da fiil olsun, ister bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun her birleşik fiil bir tek kavramı karşılar.” (Ercilasun 1984: 48).

Bir yanı isim bir yanı yardımcı fiil kuruluşunda olan birleşik fiillerin dilimizdeki yaygın bir kullanımı da yabancı kelimelerin fiil şekillerini oluşturmaktır.

Biz Mukaddimetül Edeb’deki birleşik fiilleri dört grupta ele aldık:

8.3.1. İSİM UNSURU İLE YARDIMCI FİİL KURULUŞUNDA OLAN BİRLEŞİK FİİLLER

İsim unsuru ve bir yardımcı fiilden oluşan bu tür fiillerde isim unsuru çoğunlukla tek kelimeden oluşmaktadır. İsim unsuru normal isim olabileceği gibi sıfat veya zarf da olabilir. Bu görevde sıfat-fiiller de yoğun olarak kullanılır. Hem Türkçe kelimeler hem de alıntı kelimeler isim unsurunu oluşturabilir. İsim unsuru çoğunlukla yalın ve çekimsiz hâldedir. Fakat kimi zaman çekimli hâle girdiği ve iyelik ve isim hâl eklerini aldığı da görülür. (Ercilasun 1984: 51-52.)

Bu birleşiklerde yardımcı fiiller ad ve sıfatları fiil durumuna geçirme görevi yüklenmişlerdir. Dolayısıyla asıl anlam isim unsuru üzerinde bulunmaktadır. (Korkmaz 2003; 150) Yardımcı fiil yalnızca ismi 'etmek, yapmak, kılmak, olmak' anlamları katarak fiilleştiren ve çekim eklerini alan bir işlev yüklenmiştir.

Bir sözlük olması nedeniyle Arapça kelimeleri karşılamada *Mukaddimetü'l-Edeb*'de önemli bir yer tutan bu tür birleşik fiilleri *bol-*, *ėt-* ve *ḳıl-*(*ḳıl-* fiilinin esas yardımcı fiil olarak Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılışı için bk., Boeschoten 2003: 149-156) fiillerini esas yardımcı fiiller olarak ele alıp ortaya koymaya çalıştık.

Harezm Türkçesinin diğer eserlerine göre, eserlerin hacimleri göz önünde tutulduğunda, bu tür birleşik fiillere daha çok rastladığımız. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de kullanılan yardımcı fiillerin çok şekilliliği de dikkat çekmektedir. Toprak, Harezm Türkçesindeki fiiller üzerine yaptığı çalışmasında dönem eserlerinde bu yardımcı fiillerin Arapça, Farsça ve Türkçe isimlerle kullanılış sıklıklarını/ sayılarını vermiştir. Buna göre *Kısasü'l Enbiyā'*da *kıl-, bol-, et-* ve *eyle-* ; *Nehcül Ferādis*'te *kıl-*, *bol-*, *kılış-* ; *Mu'înü'l Mürid'*de ise *kıl-*, *bol-* ve *et-* yardımcı fiillerinin kullanıldığını tespit etmiştir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de ise *bol- ,ėt-, ėdiş-, ḳıl-, ḳılış-* yardımcı fiillerinin kullanımını tespit etmiştir. Biz ise bunların yanında metnimizde *boluş-, ėtin-, ḳıldur-* ve *ḳılın-* şekillerinin de kullanıldığını tespit ettik. Dikkati çeken bir diğer nokta da bu yardımcı fiillerin işteşlik eki almış şekillerinin *Nehcü'l Ferādis*'teki kılış- şekli hariç (o da yalnız on bir örnekte) dönemin diğer eserlerinde kullanılmıyor oluşudur. Burada sözü edilmesi gereken bir diğer husus da isim unsuru ile yardımcı fiilden oluşan birleşik fiillerin yabancı asıllı isimlerle kullanımıdır. Arapçadan tercüme edilen bir eser olmasına rağmen *Mukaddimetü'l-Edeb*'de Arapça ve Farsça isimlerle kurulan birleşik fiillerin Türkçe isimlerle kurulan birleşik fiillerden fazla olmayışıdır. Bu oran neredeyse eşit durumdadır. Hâlbuki dönemin diğer eserlerinde özellikle Arapça isimlerle kurulan birleşik fiiller hem Türkçe hem de Farsça isimlerle kurulan birleşik fiillerden bir hayli fazladır (ayrıntılı bilgi için bk. Toprak 2005: 165).

8.3.1. 1. bol-

'āşıḳ bol- "âşık olmak" '

'āşıḳ boldı tişige "Kadına aşık oldu." (142-6)

'azîz bol- "yücelmek"

‘azîz boldı anıŋ birle “Onunla yüceldi.” (144-4)

abuşha bol- “yaşlanmak”

abuşha boldı “Yaşlandı.” (102–3)

açıġ bol- “acı olmak”

açıġ boldı nėrse “Nesne acı oldu.” (37–5)

açuķ bol- “açılmak”

açuķ boldı kök “Gökyüzü açıldı.” (55-4)

aġır bol- “ağır olmak”

aġır boldı terāzū bir yanı “Terazinin bir yanı ağır oldu.” (168-3)

alçaġ bol- “bayağılaşmak”

alçaġ boldı “Bayağılaştı.” (146-5, 236-1)

alıġ bol- “uysal, mütevazı olmak”

alıġ boldı “Uysal, alçak oldu.” (146-5)

amraķ bol- “merhametli olmak”

amraķ boldı anıŋ üze “Ona merhametli oldu.” (175-8)

antlu bol- “sözleşmek”

antlu boldı anıŋ birle “Onunla sözleşti..” (116-3)

appaq bol- “ağarmak”

appak boldı “Ağardı.” (164-5)

arıġ bol- “temizlenmek”

arıġ boldı “Temizlendi.” (176–3)

arısız bol- “kirlenmek”

arısız boldı “Kirlendi.” (172–2)

ārzūluġ bol- “meyletmek”

ārzūluġ boldı anıŋ tapa “Ona meyletti.” (148-6)

āsān bol- “kolay olmak”

āsān boldı aŋa iş “İş ona kolay oldu.” (190-6)

asıġsız bol- “faydasız olmak”

asıġsız boldı “Faydasız oldu.” (56-2)

aşaķ bol- “eğilmek”

aşaķ boldı “Eğildi.” (156-8)

awuncasız bol- “ürkmek, çekinmek”

awuncasız boldı andın “Ondan ürktü, çekindi.”(218-5)

āzār bol- “incitmek”

āzār boldı anıŋ birle “Onu incitti.” (191-5)

bāman bol- “ümidini kesmek”

bāman boldı andın “Ondan ümidi kesti.” (16-7)

bar bol- “var olmak”

bar boldı nėrse “Nesne var oldu.” (188-5)

barlu bol- “zengin olmak”

barlu boldı ėr “Adam zengin oldu.” (3–4)

başçı bol- “önder olmak”

başçı boldı bodunlar üze “Boylara önder oldu.” (171-8)

bay bol- “zengin olmak”

bay boldı ėr “Adam zengin oldu.” (3–4)

bezgeklü bol- “sıtma olmak”

bezgeklü boldı er “Adam sıtma oldu.” (1–1)

biliglü bol- “bilgili olmak”

biliglü boldı “Bilgili oldu.” (181–6)

bĮzār bol- “tasasız olmak”

bĮzār boldı yazuķdın “Günahlarından tasasız, sıkıntısız oldu.” (179–1)

boyaġlu bol- “boyanmak”

boyaġlu boldı nėrse “Nesne boyandı.” (188-5)

bökürci bol- “yatalak olmak”

bökürçi boldı “Yatalak oldu.” (11–3)

bükri bol- “kamburlaşmak, kambur olmak”

bükrü boldı ķarı “Yaşlı kambur oldu.” (99-2)

celd bol- “atik, çevik olmak”

celd boldı “Atik, çevik oldu.” (169–3)

cem’ bol- “toplanmak”

cem’ boldılar “Toplandılar.” (130–2)

cuġurrat bol- “paslanmak”

cuġurrat boldı taķı çaķmadı “Paslandı ve çakmadı.” (10-4)

çerp bol- “ağır olmak”

çerb boldı terāzū “Terazi ağır oldu.” (168-3)

dap bol- “yetmek, kâfi gelmek”

dap boldı aŋa nėrse “Ona nesne yetti, kâfi geldi.” (1-8)

düŋür kuda bol- “dünür olmak”

düŋür ķuda boldı bođunlarġa “Boylara dünür oldu.” (14–2)

ėrnük bol- “tembel, üşengeç olmak”

ėrnük boldı “Tembel oldu.” (169–1)

ġāfil bol- “gafil olmak”

ġāfil boldı andın “Ondan gafil oldu.” (199-7)

ġālib bol- “galip gelmek”

ġālib boldı “Galip geldi.” (220-4)

ġarîb bol- “yabancı, garip kalmak ”

ġarĮb boldı, ėlindin yıradı “Memleketinden uzaklaştı ve garip kaldı.” (166-6)

ġāyıb bol- “kaybolmak”

ġāyıb boldı “Kayboldu.” (188-8)

ħīre bol- “bulanmak”

ħīre boldı “Bulandı.” (237-7)

ħōş bol- “iyileşmek”

ħōş boldı sökellikdin “Hastalıktan iyileşti.” (38-4)

iglig bol- “hastalanmak”

iglig boldı “Hastalandı.” (185-2)

irig bol- “sert, kaba olmak”

irig boldı anıŋ üze yatgu yer “Ona yatacak yer kaba oldu.” (37-8)

işsiz bol- “işsiz kalmak”

işsiz boldı “İşsiz kaldı.” (178-4)

ķarārsız bol- “kararsız kalmak”

ķarārsız boldı “Kararsız kaldı.” (236-3)

ķarı bol- “yaşlanmak”

ķarı boldı tişi “Kadın yaşlandı.” (76-8)

ķawurt bol- “sıkılaşmak”

ķawurt boldı “Sıkılaştı.” (198-5)

ķayġulu bol- “kaygılanmak”

ķayġulu boldı “Kaygılandı.” (145-8)

keŋeş bol- “danışmak”

keŋeş boldı iş “İş danışıldı.” (186-2)

kėŋliklü bol- “verimli olmak”

kėŋliklü boldı orun “Yer verimli oldu.” (3-8)

kerîmlüg bol- “eli açık olmak”

kerĮmlüg boldı “Eli açık oldu.” (180–8)

kesük kesük bol- “kesik kesik olmak”

kesük kesük boldı “Kesik kesik oldu.” (160-2)

ḳıyuḳ bol- “parçalanmak”

ḳıyuḳ boldı “Parçalandı.” (192-2)

ḳızġıt bol- “kızarmak, kırmızı olmak”

aḳ ḳızġıt boldı “Beyaz kırmızı oldu, kızardı.” (4-4)

kir bol- “kirlenmek”

kir boldı ton “Elbise kirlendi.” (146-4)

kirlü bol- “kirlenmek”

kirlü boldı yüzi suvı “Yüzü suyu kirlendi.” (171-8)

ḳoldaş bol- “arkadaş olmak”

ḳoldaş boldı aŋa “Ona arkadaş oldu.” (142-7)

ḳoŋşı bol- “komşu olmak”

yaḳa koŋşı boldı anıŋ birle “Onunla yakın komşu oldu.” (113-1)

ḳoyuġ bol- “koyulaşmak”

ḳoyuġ boldı nėrse “Nesne koyulaştı.” (198-5)

körklüg bol- “güzel olmak”

körklüg boldı “Güzel oldu.” (175–5)

közdemci bol- “gözlemci olmak”

közdemci boldı anıŋ üze “Ona gözlemci oldu.” (62-8)

ḳumtuḳ bol- “ıssız, viran olmak”

ḳumtuḳ boldı ėw “Ev ıssız, viran oldu.” (42-1)

ḳuraḳ bol- “kurak olmak, kurumak”

ḳuraḳ boldı terisi “Derisi kurudu.” (184-2)

küçey bol- “güç gelmek”

küçey boldı anıŋ üze iş “İş ona güç geldi.” (148-1)

küçlü bol- “güçlü olmak”

küçlü boldı “Güçlü oldu.” (143-5)

leb bol- “dolu olmak”

leb boldı “Doldu.” (127-5)

māllu bol- “zengin olmak”

māllu boldı “Zengin oldu.” (188-4)

maşġul bol- “meşgul olmak”

kendü özin temāşā birle maşġul boldı “Kendini seyretmek ile meşgul oldu.” (183–8)

meŋlü bol- “sevinçli, neşeli olmak”

meŋlü boldı “Sevinçli, neşeli oldu.” (135-2)

meŋzeşiksiz bol- “farklı olmak”

meŋzeşiksiz boldı iki nėrse “İki nesne birbirinden farklı oldu.” (201-5)

muĥāl bol- “hayal olmak”

muhāl boldı “Hayal oldu.” (221-5)

muħtelif bol- “çeşitlenmek”

muħtelif boldı işler “İşler çeşitlendi.” (203-1)

musulmān bol- “Müslüman olmak”

musulmān boldı kāfir “Kâfir Müslüman oldu.” (31-3)

nā’ib bol- “vekil olmak”

nā’ib boldı andın “Ondan vekil oldu.” (61-6)

nākes bol- “fakirleşmek”

nākes boldı “Fakirleşti.” (146-5)

nevmīd bol- “ümidini kaybetmek”

nevmîd boldı “Ümidini kaybetti.” (219-1)

orta bol- “öğle olmak”

orta boldı kündüz “Gön öğle oldu.” (137-8)

ortaķ bol- “ortak olmak”

ortaḳ boldılar ikegü “İkisi ortak oldular.” (139-2)

otruḳ bol- “yatalak olmak”

otruḳ boldı “Yatalak oldu.” (11-3)

oyunġa boluş- “meşgul olmak, oyalanmak”

oyunġa boluşdı andın “Onunla meşgul oldu.” (193-6)

ögür bol- “gruplara ayrılmak”

ögür boldılar “Gruplara ayrıldılar.” (165-6)

pāre pāre bol- “parça parça olmak”

pāre pāre boldı ton “Elbise parça parça oldu.” (177–4)

pārsā bol- “zahid olmak”

pārsā boldı “Zahit oldu.” (181–3)

perîşān bol- “perişan olmak”

perîşān boldı “Perişan oldu.” (187-6)

reşide bol- “olgunlaşmak”

resîde boldı “Olgunlaştı.” (26-6)

rūzsuz bol- “bahtsız olmak”

rūzsuz boldı ėr urūzsuz ėr “Kişi bahtsız oldu, bahtsız kişi.” (116-2)

ṣaf bol- “sıra olmak”

śaf boldılar “Sıra oldular.” (144-8)

saḳnuḳ bol- “iffetli olmak”

saknuḳ boldı “İffetli oldu.” (185-2)

sarıġ bol- “sararmak”

sarıġ boldı “Sarardı.” (162-7)

sewünçlüg bol- “sevinmek”

ewünçlüg boldı nėrse birle “O şeyle sevindi.” (12-4)

seyrek bol- “seyrelmek”

seyrek boldı “Seyreldi.” (35-3)

sezā bol- “uygun olmak, uymak”

sezā boldı nėrsege “Nesneye uygun oldu, uydu.” (216-5)

sıķ bol- “sıkılaşmak”

sıķ boldı “Sıkılaştı.” (133-5)

söglünçi bol- “kebap olmak”

söglünçi boldı et “Et kebap oldu.” (162-1)

suwsuz otsuz bol- “kuraklaşmak”

suwsuz otsuz boldı yer “Yer kuraklaştı.” (15-3)

şeklig bol- “şüphelenmek”

şeklig boldı iş içinde “İş hakkında şüphelendi.” (150-4)

tap bol- “kâfi gelmek, yetinmek”

tap boldı anıŋ birle “Onunla yetindi.” (127-5)

tenlig bol- “semizmek”

tenlig boldı “Semizdi.” (179–5)

teriŋ bol- “derinleşmek”

tėriŋ boldı ‘ilim içinde “İlim içinde derinleşti.” (170–3)

tersā bol- “Hıristiyan olmak”

tersā boldı “Hıristiyan oldu.” (171–5)

tėtik bol- “atik, zeki olmak”

tėtik boldı “Atik, zeki oldu.” (189-6)

titrekli bol- “sıtma olmak”

titrekli boldı ėr “Adam sıtma oldu.” (1-1)

töhmetlü bol- “töhmet altında kalmak”

töhmetlü boldı er “Adam töhmet altında kaldı.” (52-1)

tul bol- “dul kalmak”

tul boldı tişi “Kadın dul kaldı.” (190-2)

tügsi bol- “tüy gibi hafif olmak”

tügsi boldı “Tüy gibi hafif oldu.” (167-5)

tüplü bol- “asil, soylu olmak”

tüplü uluġ boldı “Soylu büyük oldu.” (85-6)

ucuz bol- “ucuzlamak”

ucuz boldı narħ “Fiyatlar ucuzladı.” (160-4)

ustāħ bol- “küstahlık etmek”

ustāħ boldı anıŋ üze “Ona karşı küstahlık etti.” (164-8)

vācib bol- “vacib olmak”

vācib bolmış işni kiterdi aŋa “Vacib olmuş işi ona/ondan giderdi.” (59-1)

vîrān bol- “viran olmak”

vîrān boldı “Viran oldu.”(42-1)

yaruķ bol- “aydınlanmak”

yaruķ boldı “Aydınlık oldu, aydınlandı.” (24-8)

yıġıcı bol- “diretmek”

yıġıcı boldı “Diretti.” (174-8)

yoķsuz bol- “fakir olmak”

yoķsuz boldı satıġçı “Tüccar fakir oldu.” (17-3)

yüzi aġzı ėgri bol- “felç olmak”

yüzi aġzı ėgri bolmış er “Felç olmuş kişi.” (1-4)

8.3.1. 2. ėt-

açuķ ėt- “açık etmek”

açuķ ėtdi işni “İşi açık etti.” (34-4)

‘arż ėdiş- “sunmak”

qāleni arz ėdişdiler satıġ qılmaķ uçun “Satış yapmak için fiyatı, değeri arz ettiler, sundular.” (197-5)

bit ėt- “bitlenmek”

bit ėtdi aşlıķ “Yarma bitlendi.” (99-1)

eđgülük ėt- “iyilik etmek”

mālı birle edgülük ėtdi aŋa “Ona malı ile iyilik etti.” (125-5)

ħarħaşa ėdiş- “münakaşa etmek”

ħarħaşa ėdiştiler “Münakaşa ettiler.” (200-3)

ķabıslıķ ėt- “övünmek”

ķabıslıķ ėtdi “Övündü.” (175-6)

ķarım ķatımluķ ėdiş- “karışmak”

karım ķatımluķ ėdişti anın birle “Onunla karıştı.” (109-5)

kėŋrülük ėt- “kolaylık tanımak”

kėŋrülük ėtdi anıŋ ĥaķķı içinde “Ona kolaylık tanıdı.” (172-5)

körüş ėdin- “örtündü”

körüş ėdindi tişi “Kadın örtündü.” (167-3)

lāġ ėdiş- “laflaşmak”

lāġ ėdişti anıŋ birle “Onunla laflaştı.” (109-8)

‘öźür ėt- “tövbe etmek”

‘öźür ėtdi yazmışlarınġa “Günahlarına tövbe etti.” (179-1)

satıġ ėdiş- “ticaret yapmak”

borca satıġ ėdişti anıŋ birle “Onunla borca ticaret yaptı.” (124-5)

sėzig ėt- “zannetmek, kanaatte bulunmak”

yawuz sezig ėtti aŋa “Onun hakkında kötü kanaatte bulundu.” (44-7)

tas ėttür- “kaybettirmek”

tas ėttürdi aŋa nėmeni “Ona nesneyi kaybettirdi.” (45-7)

tönk ėdiş- “eşitçe bölüşmek, pay etmek”

töŋ ėdiştiler “Eşitçe bölüştüler, pay ettiler.” (196-2)

tüzlük ėdiş- “anlaşmak”

tüzlük ėdiştiler anın üze “Onun üzerinde anlaştılar.” (146-7)

ülüş ėt- “pay etmek, paylaşmak”

ülüş ėttiler anı kim anlar arasında bar “Onlar aralarında olanı pay ettiler, paylaştılar.” (185-2)

8.3.1. 3. ḳıl-

ābdān ḳıl- “mamur kılmak”

ābdān ḳıldı yer suvnı “Yeryüzünü mamur kıldı.” (169–7)

‘āciz ḳıl- “âciz kılmak”

‘āciz ḳıldı anı isteki “İsteği onu aciz kıldı.” (48-7)

‘afv ḳıl- “bağışlamak, affetmek”

‘afv ḳıldı “Bağışladı, affetti.” (203-4)

aġın ḳıl- “susturmak”

aġın kıldı anı “Onu susturdu.” (17-2)

aġram ḳıl- “ağırlık etmek”

aġram ḳıldı aŋa yük “Yük ona ağırlık etti.” (27-6)

āhestelik ḳıl- “ahestelik etmek, oyalanmak”

āhestelik ḳıldı “Oyalandı.” (176-1)

‘ahid ḳılış- “sözleşmek”

‘ahid ḳılışdı “Sözleşti.” (116-3)

‘alem ḳıl- “işaretlemek”

‘alem ḳıldı tonġa “Elbiseyi işaretledi.” (76-7)

‘alemlüg ḳıl- “işaretlemek”

‘alemlüg ḳlıdı tonnı “Elbiseyi işaretledi.” (52-7)

āl ḳıl- “hile yapmak”

ḳıldı āl “Hile yaptı.” (148-6)

alçaġlıḳ ḳıl- “boyun eğmek”

alçaġlıḳ ḳıldı Taŋrıġa “Tanrı’ya boyun eğdi.” (6-2)

alpluḳ ḳıl- “yiğitlik etmek”

alpluḳ ḳıldı aŋa “Ona yiğitlik etti.” (103-1)

amraḳlıḳ ḳıl- “sevgi, şefkat göstermek”

amraḳlıḳ ḳıldı anıŋ üze “Ona şefkat gösterdi.” (25-2)

anuḳ ḳıl- “hazırlamak, hazır etmek”

anuḳ ḳıldı aŋa “Onu hazırladı, hazır etti.” (9-4)

arıġlıḳ ḳıl- “temizlik yapmak”

arıġlık ḳıldı “Temizlik yaptı.” (176-3)

arıġsız ḳıl- “kirletmek”

arıġsız kıldı anı “Onu kirletti.” (17-4)

artuġluġ ḳıl- “üstün kılmak”

artuḳluġ ḳıldı anı anın üze “Onu ona üstün kıldı.” (75-3)

aruḳ ḳıl- “zayıf kılmak”

aruḳ kıldı anı “Onu zayıf kıldı.” (58-2)

āsānlıḳ kıl- “kolaylık sağlamak”

āsānlıḳ ḳıldı iş içinde “İşte kolaylık sağladı.” (18-1)

asıġsız ḳıl- “faydasız kılmak”

asıġsız ḳıldı ‘amelni “Ameli, işi faydasız kıldı.” (229-5)

‘āşıḳ ḳıl- “âşık etmek”

‘āşıḳ ḳıldı anı “Onu âşık etti.” (222-1)

āşkārā ḳıl- “açık etmek”

āşkāra ḳıldı örtüglüg nėrseni “Örtülü, kapalı nesneyi açık etti.” (53-3)

avaġ ķıl- “nazlanmak”

avaġ ķıldı “Nazlandı.” (38-7)

ayvan ķıl- “başıboş, aylak kılmak”

ayvan ķıldı anı “Onu başıboş, aylak kıldı.” (101-8)

az ķıl- “az kılmak”

az kıldı anı “Onu az kıldı.” (94-1)

āzād ķıl- “hür kılmak, serbest bırakmak”

azād kıldı ķulnı “Kulu serbest kıldı.” (25-8)

azġırlıķ ķılış- “yüzsüzlük etmek”

azġırlıķ ķılıştılar “Yüzsüzlük ettiler.” (201-1)

‘azim ķıl- “azmetmek”

‘azim ķıldı nėrse üze “O konuda azmetti.” (20-1)

‘azîz ķıl- “yüceltmek”

‘azĮz ķlıdı anı “Onu yüceltti.” (37-6)

baġdaş ķıl- “bağdaş kurmak”

baġdaş ķıldı “Bağdaş kurdu.” (174-1)

bāksiz ķıl- “cesaretlendirmek”

bāksiz ķıldı anı “Onu cesaretlendirdi.” (12-5)

bāman ķıl- “ümitsiz kılmak, ümitsiz etmek”

bāman ķıldı aŋa ħayırdın “Ona hayırdan ümitsiz kıldı.” (19-2)

bar ķıl- “var etmek”

bar ķıldı anı “Onu var etti.” (86-1)

baş ķıl- “başlamak”

baş ķıldı kitābınġa “Kitabına başladı.” (74-1)

bay ķıl- “zengin etmek”

bay ķıldı anı “Onu zengin etti.” (61-5)

bedbaḫt ḳıl- “bedbaht etmek”

bėdbaht ḳıldı anı “Onu bedbaht etti.” (59-4)

bėglik ḳıl- “beylik etmek”

bėglik ḳıldı anlar üze “Onlara beylik etti.” (170-2)

bekçilik ḳıl- “bekçilik etmek”

bekçilik ḳıldı anın üze “Ona bekçilik etti.” (233-4)

bey’at ḳılış- “ticaret yapmak”

bey’at ḳılıştılar “Ticaret yaptılar.” (204-5)

beyān ḳıl- “açıklamak”

beyān ḳıldı belgüsüzni “Açık olmayanları açıkladı.” (86-8)

biliglü ḳıl- “bilgili kılmak”

biliglü kıldı anı dîn içinde “Onu din içinde, hakkında bilgili kıldı.” (90-7)

bi̯zār ḳıl- “kurtarmak, feraha erdirmek”

bîzār ḳıldı anı borcdın “Onu borçtan kurtardı.” (1-7)

boşlaġ ḳıl- “başıboş bırakmak”

boşlaġ ḳıldı anı “Onu başıboş bıraktı.” (101-8)

bozuḳ ḳıl-“bozmak”

bozuḳ ḳıldı Taŋrı anıŋ ĥuccetini “Tanrı onun delilini bozdu.” (17-7)

bulġanuḳ ḳıl- “bulandırmak”

bulġanuḳ ḳıldı suwnı “Suyu bulandırdı.” (76-2)

cem’ ḳıl- “toplamak”

cem’ ḳıldı anı “Onu topladı.” (101-2)

cid ḳıl- “gayret etmek”

cid ḳıldı iş uçun “İş için gayret etti.” (169-2)

cüft ḳıl- “tekrar etmek”

cüft ḳlıdı sözni “Sözünü tekrar etti.” (46-2)

cümle ķıl- “toplamak”

cümle ķıldı saķışnı “Hesabı topladı.”(28-1)

çaķlu ķıl- “ölçülü kılmak”

çaķlu ķıldı nėrseni “Nesneyi ölçülü kıldı.” (75-7)

da’va ķıl- “dava etmek”

köplük da’va ķılıştı anıŋ birle “Onunla çokluk dava kılıştı.” (113-1)

du’ā’ ķıl- “dua etmek”

köp kez du’ā ķıldı “Çok kez dua etti.” (97-4)

düzlük ķıl- “adaletli olmak”

düzlük ķıldı “Adaletli oldu.” (19-1)

eđgülük ķıl- “iyilik etmek”

peyveste eøgülük ķılġan er “Çok iyilik eden kişi.” (29-4)

eksük ķıl- “eksik kılmak, eksik etmek”

eksük ķıldı er terāzūnı “Kişi teraziyi eksik kıldı.” (13-2)

ėmçilik ķıl- “doktorluk etmek”

emçilik kıldı “Doktorluk etti.” (182-2)

endāze ķıl- “ölçülü kılmak”

endāze ķıldı Taŋrı sūreni “Tanrı sureyi ölçülü kıldı.” (79-2)

endįşe ķıl- “endişe etmek”

soŋını endîşe ķıldı işniŋ “İşin sonunu endişe etti.” (73-1)

ėrki ķıl- “miras edinmek”

ėrki ķıldı mālnı “Malı miras edindi.” (8-7)

erklig ķıl- “yetkili kılmak”

erklig ķıldı anı işge “Onu işe yetkili kıldı.” (96-3)

ernüklük ķıl- kolaylık sağlamak”

ernüklük ķıldı iş içinde “İşte kolaylık sağladı.” (18-1)

fāriġ ķıl- “serbest bırakmak”

fāriġ ķıldı anı işge “Onu işte serbest bıraktı.” (81-4)

farîża ķıl- “farz kılmak”

farîża ķıldı Tanrı namāznı “Tanrı namazı farz kıldı.” (134-8)

ġalat ķıl- “yanlış yapmak”

ġalat ķıldı “Yanlış yaptı.” (82-1)

ġalebe ķıl- “üstünlük sağlamak”

ġalebe ķıldı anın üze “Ona üstünlük sağladı.” (220-4)

ġammāzlıķ ķıl- “gammazlık etmek”

ġammāzlıķ ķıldı “Gammazlık etti.” (106-7)

ġāret kıldur- “yağma ettirmek”

ġāret ķıldurdı anlarġa mālnı “Onlara malı yağma ettirdi.” (5-8)

ġarġara ķıl- “gargara etmek”

ġarġara ķıldı “Gargara etti.” (235-7)

ġıybat ķıl- “gıybet etmek”

ġıybat ķıldı aŋa anı “Ona onun hakkında gıybet etti.” (147-4)

ħabarlıġ ķıl- “haber vermek, haberdar etmek”

ħabarlıġ ķıldı anı nėrse üze “Onu, o şey hakkında haberdar etti.” (20-8)

Ĥācatlıġ ķıl- “muhtaç etmek”

Ĥacatlıġ ķıldı anı nėrse tapa “Onu nesneye muhtaç etti.” (46-2)

Ĥamle ķılış- “saldırmak, hücum etmek”

Ĥamle ķılıştı, depnüşdi iki buġra “İki deve saldırdı, tepindi.” (203-7)

Ĥarām ķıl- “haram etmek”

Ĥarām ķıldı anıŋ üze nėrseni “Ona o şeyi haram etti.” (87-6)

Ĥarîs ķıl- “istekli kılmak”

Ĥarîs ķıldı anı fulan nėrsege “Onu filan nesneye istekli kıldı.” (42-8)

ħāś ḳıl- “ait kılmak”

müşterek lafıžnı bir ma’nîge ħaś ḳıldı “Ortak sözü bir manaya ait kıldı.” (100-3)

Ĥāżır ḳıl- “hazır etmek”

hāżır ḳıldı aŋa nėrseni “Ona nesneyi hazır etti.” (12-8)

helāk ḳıl- “helâk etmek”

üküş helāk ḳılġan er “Çok helak eden adam.” (22-4)

ħōr ḳıl- “hor görmek”

ħōr ḳıldı anı “Onu hor gördü.” (38-8)

ħoşnūd ḳıl- “hoşnut, memnun etmek”

ħoşnūd ḳıldı anı “Onu hoşnut etti.” (4-8)

Ĥuküm ḳıl- “hüküm vermek”

anıŋ üze Ĥuküm ḳılıp bitidi “Onun üzerine hüküm kılıp yazdı.” (86-4)

ınaġ ḳıl- “güvenmek, inanmak”

ınaġ ḳıldı anı “Ona güvendi.” (43-2)

ıraḳ ḳıl- “uzaklaştırmak”

ıraḳ kıldı anı “Onu uzaklaştırdı.” (57-7)

icābet ḳıl- “icabet etmek, uymak”

icābet ḳıldı aŋa “Ona icabet etti, uydu.”(104-1)

ictihād ḳıl- “gayret etmek”

ictihād ḳıldı rāyı içinde “İsteği ile gayret etti.” (130-2)

iglig ḳıl- “hasta etmek”

iglig ḳıldı anı “Onu hasta etti.” (38-1)

iglü ḳıl- “hasta etmek”

iglü ḳıldı anı “Onu hasta etti.” (30-4)

‘imāret ḳıl- “onarmak”

‘imāret ḳıldı er ħarāb yerni “Kişi harap yeri onardı.” (64-1)

imlā ḳıl- “yazmak”

imlā kılmak tiledi kitābnı “Kitabı yazmak istedi.” (224-1)

inkār kıl- “inkar etmek”

inkār ḳıldı işni “İşi inkar etti.” (16-1)

işāret ḳılış- “işaretleşmek”

işāret ḳılıştılar “İşaretleştiler.” (197-1)

ḳabūl ḳıl- “kabul etmek”

ḳabūl ḳıldı anıŋ ĥaccını “(Tanrı) onun haccını kabul etti.” (36-5)

kāhillik ḳıl- “tembellik etmek”

kāhillik ḳıldı “Tembellik etti.” (169-1)

ḳāmet ḳıl- “ḳamet okumak”

iç ḳāmet ḳıldı mü’ežžin “Müezzin iç kamet okudu.” (51-4)

ḳanā’at ḳıl- “kanaat etmek”

azġa ḳanā’at ḳıldı “Aza kanaat etti.” (175-1)

ḳaram ḳıl- “âşık etmek”

ḳaram ḳıldı anı fulān nėrsege “Onu filan şeye âşık etti.” (42-8)

ḳarārsız ḳıl- “rahatsız etmek, rahatını bozmak”

ḳarārsız ḳıldı anı “Onu rahatsız etti.” (14-3)

ḳaśıd ḳıl- “niyet etmek”

ḳaśıd ḳıldı işge “İşe niyet etti.” (169-6)

ḳat ḳat ḳıl- “artırmak”

kat ḳat kıldı baĥşişni “Bahşişi, hediyeyi artırdı.” (82-2)

ḳatıġlıḳ ḳıl- “kaba davranmak”

ḳatıġlıḳ ḳıldı aŋa tilemek içinde “İstekleri için ona kaba davrandı.” (58-7)

keŋeş ḳıl- “kolay kılmak”

keŋeş ḳıldı işni “İşi kolay kıldı.” (96-7)

kertü ḳıl- “gerçek kılmak”

kėrtü ḳıldı sezigini “Sezgisini gerçek kıldı.” (93-2)

ḳısḳançlıḳ ḳıl- “kıskançlık etmek”

men ḳıskançlıḳ ḳılur men fulān üze “Ben filana kıskançlık ederim.” (120-3)

ḳısmet ḳıl- “paylaşmak”

ḳısmet ḳıldılar anı aralarında “Onu aralarında paylaştılar.” (185-2)

ḳıyās ḳılın- “kıyaslanmak”

ḳıyās kılındı nėrse “Nesne kıyaslandı.” (161-3)

ḳız ḳıl- “pahâlandırmak, (fiyatı) artırmak”

ḳız ḳıldı narẖnı “Fiyatı pahâlandırdı.” (60-7)

kināyet ḳıl- “kinaye yapmak, kapalı söz söylemek”

kināyet ḳıldı nėrsedin özgesi birle “Kinaye yaptı; sözü kapalı söyledi.” (107-3)

kirlü ḳıl- “kirletmek”

kirlü kıldı tonnı “Elbiseyi kirletti.” (77-2)

ḳoldaşlıḳ ḳılış- “arkadaşlık etmek”

ḳoldaşlıḳ ḳılıştı anıŋ birle “Onunla arkadaşlık etti.” (108-4)

ḳoŋşılıḳ ḳılış- “komşuluk etmek”

ḳoŋşılıḳ ḳılıştı anıŋ birle “Onunla komşuluk etti.” (122-7)

ḳoşa ḳoşa ḳıl- “(bir şeyi) tekrar tekrar yapmak”

ḳoşa ḳoşa kıldı sözni “Sözü tekrar tekrar söyledi.” (46-3)

körklüg ḳıl- “(bir işi) güzel yapmak”

körklüg ḳıldı ḳasîdeni “Kasideyi güzel yazdı.” (72-5)

ḳudalıḳ ḳıl- “akraba olmak”

düŋür ḳudalıḳ ḳıldı “(Ona) dünür, akraba oldu.” (112-3)

ḳulluḳ ḳıl- “kulluk etmek”

ḳulluḳ ḳıldı Taŋrıġa “Tanrı’ya kulluk etti.” (169-5)

ḳurbān ḳıl- “kurban etmek”

ḳurbān ḳıldı koy birle “Koyunu kurban etti.” (104-3)

küç ḳıl- “zorlamak”

küç ḳıldı aŋa “Onu zorladı.” (128-4)

leb ḳıl- “doldurmak”

leb ḳıldı iđişni “Kabı doldurdu.” (20-1)

malāmat ḳıl- “ayıplamak”

malāmat ḳılıştılar “(Birbirlerini) ayıplaştılar.” (204-1)

marĥābā ḳıl- “selam vermek”

marĥaba ḳıldı aŋa “Ona selam verdi.” (66-1)

maşhūr ḳıl- “meşhur etmek”

meşhūr ḳıldı anı “Onu meşhur etti.” (13-7)

meŋgü ḳıl- “ölümsüz kılmak”

meŋgü ḳıldı anı Taŋrı “Tanrı onu ölümsüz kıldı.” (70-6)

meşvere ḳıl- “danışmak”

meşvere kıldı anıŋ birle “Onunla danıştı.” (209-8)

minnet ḳıl- “iyilik etmek”

minnet ḳıldı “İyilik etti.” (146-1)

mubālaġat ḳıl- “abartmak”

mubālaġat ḳıldı “Abarttı.” (208-3)

mudāvemet ḳıl- “devam ekmek”

mudāvemet ḳıldı namāzḳa “Namaza devam etti.” (51-3)

munduz ḳıl- “şımartmak”

munduz ḳıldı anı “Onu şımarttı.” (22-3)

namaz ḳıl- “namaz kılmak”

namāz ḳıldı Taŋrıġa “Tanrı için namaz kıldı.” (106-5)

nāz ḳıl- “nazlanmak”

nāz ḳıldı tişi “Kadın nazlandı.” (168-1)

nikāĥ ḳıl- “nikâhlamak, evlendirmek”

nikāĥ ḳıldı tişini aŋa “Kadını ona nikâhladı.” (8-4)

nişānlıġ ḳıl- “işaretlemek”

nişānlıġ ḳıldı ḳurbānlıḳnı “Kurbanlığı işaretledi.” (13-8)

oġrılıḳ ḳıl- “hırsızlık yapmak”

oġrılık ḳıldı “Hırsızlık yaptı.” (183-2)

ortaḳ ḳıl- “orktak etmek”

mĮrāŝ içinde ortaḳ ḳıldı anı “Onu mirasa ortak etti.” (94-7)

otaçilik ḳıl- “tedavi etmek”

otaçilik ḳıldı “Tedavi etti.” (182-2)

öfke ḳıl- “sinirlenmek”

öfke ḳıldı aŋa yazuḳ üze “Günahından dolayı ona öfkelendi.” (108-6)

öwkelig kıl- “öfkelendirmek”

öwkeliġ ḳıldı anı “Onu öfkelendirdi.” (14-3)

pāre pāre ḳıl- “parça parça etmek”

pāre pāre ḳıldı anı “Onu parça parça etti.” (78-5)

parĥāş ḳılış- “münakaşa etmek”

parĥāş kılıştılar satıġ içinde “Alışverişte tartıştılar.” (197-3)

perhîz ḳıl- “perhiz yapmak”

perhîz ḳıldı ot içmek uçun “İlaç içmek için perhiz yaptı.” (185-1)

raĥmet ḳıl- “rahmet etmek”

raĥmet ḳılsun “Rahmet etsin.” (107-8)

raylıġ ḳıl- “olgunlaştırmak”

bışıġ rāylıġ ḳıldı anı yaş “Yaş onu olgunlaştırdı..” (85-2)

śabır ḳıl- “sabretmek”

śabır ḳıldı “Sabretti, sabır gösterdi.” (132-3)

śadaḳa ḳıl- “sadaka vermek”

śadaḳa ḳıldı Taŋrıġa kulluḳ uçun “Tanrı’ya kulluk için sadaka verdi.” (176-8)

śāfîlıḳ ḳıl- “sadakat göstermek”

śāfîlıḳ ḳılıştılar “Sadakat gösterdiler.(206-4)

saġır ḳıl- “sağır etmek”

saġır ḳıldı anı “Onu sağır etti.” (39-8)

saḳış ḳılış- “hesaplaşmak”

sakış ḳılışdı anıŋ birle “Onunla hesaplaştı.” (108-3)

saknuḳluḳ ḳıl- “tedbir almak”

saḳnuḳluḳ kıldı “Tedbir aldı.” (185-2)

sebeb ḳıl- “sebep kılmak”

sebeb kıldı işge “İşe sebep kıldı.” (91-3)

sebîl ḳıl- “bağışlamak”

sebîl ḳıldı atnı Taŋrı yolınġa “Atı Tanrı yoluna bağışladı.” (16-8)

sefer ḳıl- “yolculuk etmek”

sefer ḳıldı bir yerdin taḳı bir yerge “Bir yerden bir yere yolculuk etti.” (111-6)

śınıf śınıf ḳıl- “tasnif etmek”

śınıf śınıf ḳıldı kitābnı “Kitabı tasnif etti.” (82-2)

sökel ḳıl- “hasta etmek”

sökel ḳıldı anı “Onu hasta etti.” (18-3)

şafā’at ḳıl- “biri için af dilemek”

şafa’at ḳıldı anı bėgge “Beyden onun için af diledi.” (174-3)

şart ḳıl- “şart kılmak”

şart ḳıldı aŋa anı “Ona onu şart kıldı.” (135-2)

şikāyet ḳıl- “şikâyet etmek”

žulmın şikāyet ḳıldı andın “Zulmünden dolayı onu şikâyet etti.” (180-3)

ta’ḫįr ḳıl- “geciktirmek, ertelemek”

taḫįr ḳıldı aŋa borcnı “Ona olan borcunu erteledi.” (3-1)

taḳśîr ḳıl- “yanılmak, hata yapmak”

taḳśįr ḳıldı işde “İşte hata yaptı.” (152-3)

tar ḳıl- “daraltmak”

tar kıldı anı “Onu daralttı.” (103-2)

taśarruf ḳıl- “kullanmak”

tasarruf ḳıldı anıŋ içinde “Onu kullandı.” (175-6)

taśavvur ḳıl- “tasavvur etmek”

tasavvur ḳıldı nėrseni “Nesneyi tasavvur etti.” (187-3)

teberrük ḳıl- “uğurlamak”

teberrük kıldı anıŋ birle “Onu uğurladı.” (186-3)

tekbīr ḳıl- “tekbir getirmek”

tekbįr ḳıldı namāzḳa “Namaz kılmak için tekbir getirdi.” (179-6)

telwe ḳıl- “deli etmek”

telve ḳıldı anı “Onu deli etti.” (173-3)

tendürüst ḳıl- “sağlam kılmak”

tendürüst ḳıldı anı “Onu sağlam kıldı.” (91-8)

teŋlik ḳıl- “eşitlik sağlamak”

teŋlik ḳıldı anın birle iş içinde “Onunla işte eşitlik sağladı.” (123-1)

tereddüd ḳıl- “tereddüt etmek”

tereddüd ḳıldı iki nėrse arasında “İki şey arasında tereddüt etti.” (103-4)

tilmeçlik ḳıl- “tercümanlık etmek”

tilmeçlik kıldı anıŋ sözinge “Onun sözüne tercümanlık etti.” (227-6)

tîmār ḳıl- “bakım yapmak”

tîmār ḳıldı ekinge “Ekine bakım yaptı.” (169-7)

tüŋürlük ḳıl- “hısım olmak”

tüŋürlük ḳıldı kişiler birle “Kişilerle hısım oldu.” (14-2)

uluġluḳ ḳıl- “büyüklük etmek”

uluġluḳ ḳıldı aŋa “Ona büyüklük etti.” (113-1)

uzluḳ ḳıl- “becermek”

uzluk ḳıldı işge “İşi becerdi.” (176-1)

üküş ḳıl- “artırmak”

üküş ḳıldı anın mālını “Onun malını artırdı.” (92-2)

ülüş ḳıl- “paylaştırmak”

ülüş ḳıldı anı “Onu paylaştırdı.” (88-8)

vefā ḳıl- “vefa göstermek”

vefā ḳıldı ĥācatḳa “İsteklerine vefa gösterdi.” (8-4)

yawa kıl- “kaybetmek, yitirmek”

yawa ḳıldı yolnı “Yolu kaybetti.” (2-1)

yazuḳ ḳıl- “günah işlemek”

yazuḳ ḳıldı “Günah işledi.” (4-1)

yetiz ḳıl- “mükemmel, tam kılmak”

yetiz ḳıldı anın üze künni “Ona günü mükemmel kıldı.” (21-7)

yuwḳa ḳıl- “inceltmek”

yuwḳa ḳıldı “İnceltti.” (23-2)

žāhir ḳıl- “açık etmek, açıklığa kavuşturmak”

žāhir ḳıldı ĥaḳnı “Gerçeği açıklığa kavuşturdu.”(38-3)

zöft-lük ḳıl- “kabalık etmek”

zöftlük ḳıldı “Kabalık etti.” (80-1)

žulum ķıl- “zulmetmek”

žulum ķlıdı “Zulmetti.” (38-1)

8.3.2. BİR YANI SIFAT-FİİL BİR YANI YARDIMCI FİİL OLAN BİRLEŞİK FİİLLER

Bu gruptaki birleşik fiiller, fiil kök ve gövdelerinden kurulan farklı zaman kalıbı içindeki sıfat-fiillerin *bol-* ve *ɑıl-* yardımcı fiili ile birleşmesinden oluşurlar. Bazı gramerlerde karmaşık fiil olarak da adlandırılan bu türlü birleşik fiillerde esas anlam yine birleşik fiildedir. Kuruluşlarındaki zaman ve tarz özelliğinden dolayı bu tür birleşik fiiller aynı zamanda fiilin kılınış kategorisi içinde de yer alırlar (Korkmaz 2003: 801)

bol- ve *ɑıl-* yardımcı fiili ile kurulan bu birleşik fiillerde sıfat-fiil konumunda olan isim ögesi zaman eklerini alarak çekime girebilmektedir (bk. Savran 2001: 140-142.).

başlıķın yunġu bol- “cenabet olmak”

başlıķın yunġu boldı “Cenabet oldu.”(3-7)

biçesü bol- “biçilecek olmak”

ekin biçesü boldı “Ekin biçilecek oldu” (8-8)

bilgen bol- “Bilgili, âlim olmak”

bilgen boldı “Bilgili oldu.” (210-1)

titregen bol- “sıtma olmak”

titregen boldı er “Adam sıtma oldu.” (1-1)

bolmas ķıl- “olmaz kılmak”

bolmas ķıldı aŋa nėrseni “Ona nesneyi olmaz kıldı.” (31-7)

dölenmes ķıl- “huzursuz etmek”

dölenmes ķıldı anı “Onu huzursuz etti.” (26-2)

körer ķıl- “görür kılmak”

körer ķıldı aŋa “ Ona görür kıldı.” (72-2)

körmez ķıl- “kör etmek”

tünle körmez kıldı anı Taŋrı “Tanrı geceyle onu kör etti.” (57-4)

umas ḳıl- "aciz bırakmak"

umas ḳıldı anı ĥācatlar birle "İstekleriyle onu âciz bıraktı." (30-4)

8.3.3. İSİM UNSURU İLE BİR FİİLDEN OLUŞAN DİĞER BİRLEŞİK FİİLLER

Gramer kitaplarının çoğunda deyimleşmiş ya da anlamca kaynaşmış/ kalıplaşmış birleşik fiiller olarak adlandırılan bu fiiller gramer yapıları bakımından öteki birleşik fiillerden ayrılan bazı özellikler taşırlar. Bu fiiller şekilce bir ad ve bir yardımcı fiille kurulan birleşik fiillere benzemelerine karşın fiilden önceki ad ögesinin sabit kalmaması, yalın olarak kullanılabildiği gibi bir ad grubu hâlinde de bulunabilmesi ve işletme ekleriyle genişletilebilmesi bakımından onladan ayrılırlar (Korkmaz 2003: 837-838).

Bu kuruluştaki birleşik fiillerin bir başka özelliği de yardımcı fiillerin yerine asıl fiillerin kullanılmasıdır. Bu tür birleşik fiilleri oluşturan kelimelerden biri veya hepsi sözlük anlamlarını kaybetmiş veya deyimleşmiş durumdadır (Karahan 2004: 75).

Mukaddimetü'l-Edeb'de tespit ettiğimiz isim unsuru ve bir fiilden oluşan birleşik fiilleri isim unsuruna göre değil de sonda bulunan fiil unsurunu madde başı alarak alfabetik sıralamayla vermeyi uygun gördük.

8.3.3.1. aç-

oruç aç- "oruç açmak"

oruç tutġan oruç açdı "Oruç tutan oruç açtı." (14-8)

sözni aç- "sözü açmak"

açtı sözni "Sözü açtı." (54-4)

8.3.3.2. al-

assu al- "faydalanmak"

kendü assu aldı "Kendi faydalandı." (52-6)

fāyda al- "faydalanmak"

kendüsi fāyda aldı "Kendisi faydalandı." (52-6)

ḳıśāś al- "öç almak"

ḳıśāś almadı ḳanından "Kanlısından öç almadı." (16-1)

mįrâŝ al- “miras almak, miras edinmek”

mįrâŝ aldı mālnı “Malı miras aldı, miras edindi.” (8-7)

öç al- “öç almak”

öç aldı andın “Ondan öç aldı.” (142-4)

satġın al- “satın almak”

satġın aldı kāleni “Malı satın aldı.” (150-3)

8.3.3.3. aş-

oruķdın aş- “haddini aşmak”

oruķdın aşa işledi “Haddini aşarak iş yaptı.” (38-1)

8.3.3.4. ayt-

ır ayt- “şarkı söylemek”

ır aytdı “Şarkı söyledi.” (178-5)

8.3.3.5. bağla-

işni özinge bağla- “üstlenmek”

işni özinge bağladı “İşi kendisi üstlendi.” (170-1)

söz bağlaş- “sözleşmek”

söz bağlaştı anıŋ birle “Onunla sözleşti.” (110-3)

köŋül bağla- “gönül bağlamak”

köŋül bağlamış nėme “Gönül bağlanmış şey.” (130-6)

tili bağlan- “dili bağlanmak”

bağlandı tili “Dili bağlandı.” (140-4)

8.3.3.6. baķ-

evre çevre baķ- “incelemek”

evre çevre baķdı “İnceledi.” (168-4)

8.3.3.7. bar-

Ĥukümge barış- “hükme varmak”

ĥukümge barıştı anıŋ birle “Onunla hükme vardı.” (118-7)

ıraķ bar- “uzak durmak”

ıraķ bardı fulān işde “Filan işten uzak durdu.” (4-3)

ıraķ bardı ėlindin “İlinden uzaklaştı.” (128-4)

uzak bar- “uzak durmak”

uzaķ bardı ol nėme içinde “O şeyden uzak durdu.” (4-8)

yawa bar- “kaybolmak”

yawa barmışdın ħabar bėrdi “Kaybolmuştan haber verdi.” (11-7)

8.3.3.8. bėr-

ant bėr- “söz vermek, yemin etmek”

ant bėrdi aŋa “Ona söz verdi.” (22-6)

arķa bėr- “yaslanmak, dayanmak”

arķa bėrdi “Dayandı, sırtını dayadı.” (130-4))

baħşiş bėr- “bahşiş vermek”

uluġ baħşiş bėrdi aŋa “Ona çok bahşiş verdi.”(27-7)

berekāt bėr- “bereket vermek”

berekāt bėrsün Taŋrı saŋa “Tanrı sana bereket versin.” (117-3)

cavāb bėr- “cevap vermek”

cavāb bėrdi aŋa “Ona cevap verdi.” (45-3)

cazā bėr- “ceza vermek, cezalanodırmak”

yol başında küydi aŋa cazā bėrmek uçun “Ona ceza vermek için yol başında bekledi.” (169-4)

dād bėr- “hak vermek”

dād bėrdi aŋa “Ona hak verdi.” (24-2)

duralıķġa bėr- “kiraya vermek”

duralıķġa bėrdi aŋa ėwni “Ona evi kiraya verdi.” (12-3)

ħabar bėr- “haber vermek”

ħabar bėrdi aŋa işni “Ona işi haber verdi.” (11-7)

iħtiyār bėr- “karar vermek”

iħtiyār bėrdi aŋa iki nėrse arasında “İki şey arasında ona karar verdi.” (102-5)

ilĥām bėr- “ilham vermek, vahiy göndermek”

ilĥām bėrdi Taŋrı payġambar tapa “Tanrı peygambere ilham verdi, vahiy gönderdi.” (62-1)

ķuvvet bėr- “güç, kuvvet vermek”

ķuvvet bėrdi “Kuvvet verdi.” (45-8)

oġġa bėr- “borç vermek”

oġġa bėrdi aŋa mālġa “Ona malı borç verdi.” (29-7)

öŋ bėrmek “borç, ödünç vermek”

yarmaķnı öŋ bėrmek “Parayı borç vermek” (23-6)

ötünç bėr- “ödünç vermek, borç vermek”

ötünç bėrdi aŋa “Ona borç verdi. (18-1)

urunç bėr- “rüşvet vermek”

urunç bėrdi mālnı “Ona malı rüşvet verdi.” (115-5)

yalġa bėr- “kiraya vermek, kiralamak”

yalġa bėrdi aŋa ėwni “Ona evi kiraya verdi.” (12-3)

yanut bėr- “yanıt vermek”

yanut bėrdi aŋa “Ona yanıt verdi.” (45-2)

yārį bėr- “yardım etmek”

yārį bėrdi aŋa ķoldaşı “Ona arkadaşı yardım etti.” (9-6)

yol bėr- “boşamak”

yol bėrdi “Boşadı.” (84-1)

yuluġ bėr- “feda etmek”

özin yuluġ bėrdi aŋa “Ona kendini feda etti.” (104-8)

zekāt bėr- “zekat vermek”

zekāt bėrdi “Zekat verdi.” (192-6)

8.3.3.9. bul-

baḥįl bul- “cimri bulmak”

baḥįl buldı anı “Onu cimri buldu.” (27-3)

ķıskınç bul- “cimri bulmak”

ķıskınç buldı anı “Onu cimri buldu.” (27-3)

ögdül bul- “övülmeye değer bulmak”

ögdül buldı anı “Onu övülmeye değer buldu.” (8-8)

sėzā bul- “layık görmek”

ögmekge sėzā bulđı anı “Onu övülmeye layık gördü.” (8-8)

yalġancı bul- “yalancı addetmek”

yalġancı buldı anı “Onu yalancı addetti.” (5-6)

8.3.3.10. çıķ-

ķınır çıķ- “yana çıkmak, kenara ayrılmak”

ķınır çıķdı andın “Ondan kenara çıktı, yana ayrıldı.” (175-3)

seçilü çıķ- “ayrılmak, seçilmek”

seçilü çıķdı bođunlardın “Boylardan ayrıldı, seçildi.” (131-2)

yėmiş çıķar- “meyve vermek”

yėmiş çıķardı yıġaç “Ağaç meyve verdi.” (12-6)

yolġa çıķ- “yola çıkmak”

yolġa çıķdı bir yerdin bir yėrge “Bir yerden bir yere yola çıktı.” (111-7)

8.3.3.11. dik-

tanuķ dik- “şahit göstermek”

tanuķ dikdi “Şahit gösterdi.” 10-2)

8.3.3.12. dur-

yarġuġa duruş- “karara varmak”

yarġuġa duruşdı anıŋ birle “Onunla karara vardı.” (118-7)

8.3.3.13. ėlt-

gumān elt- “şüphe duymak, şüphelenmek”

gumān ėlti işge “İş hakkında şüphelendi.” (186-1)

8.3.3.14. evür-

yüz evür- “yüz çevirmek”

yüz evürdi işdin “İşten yüz çevirdi.” (4-6)

8.3.3.15. ıđ- ~ ıy-

vaĥy ıy- “vahiy göndermek”

vaĥy ıydı “Vahiy gönderdi.” (62-1)

yārį ıđ- “yardım göndermek”

yārį ıđtı “Yardım gönderdi.” (36-1)

8.3.3.16. iç-

ant içiş- “ant içmek”

ant içişdi anıŋ birle “Onunla ant içti.” (119-3)

ant içür- “ant içirmek, yemin ettirmek”

ant içürdi aŋa “Ona ant içirdi, yemin ettirdi.”(22-5)

8.3.3.17. ķal-

artġaru ķal- “geri kalmak”

artġaru ķaldı ķoldaşlarındın “Arkadaşlarından geri kaldı.” (175-4)

işdin ķal- “işsiz kalmak”

işdin ķaldı “İşsiz kaldı.” (178-4)

kėç ķal- “geç kalmak”

kėç ķaldı andın “Ondan geç kaldı.” (194-5)

8.3.3.18. ķarış-

sözge ķarış- “söze karışmak”

ķarışdı sözge “Söze karıştı.” (53-1)

8.3.3.19. ķat-

ısırķa ķatın- “küpe takınmak”

ısırķa ķatındı tişi “Kadın küpe takındı.” (173-5)

śınġa ķat- “gömmek”

śınġa ķatmaķġa buyurdı aŋa “Onu gömmesini istedi.” (15-1)

sürme ķatın- “sürme çekmek” sürme ķatındı “Sürme çekti.” (140-6)

8.3.3.20. keç-

Ĥaddin keç- “haddini aşmak”

ol Ĥaddin keçmek “O haddini aşmak(tır).” (38-1)

Ĥaddin kėçür- “şımartmak”

Ĥaddin keçürdi anı “Onu şımarttı.” (58-6)

8.3.3.21. kel-

öwke-ge keltür- “öfkelendirmek”

öwkege keltürdi anı “Onu öfkelendirdi.” (5-4)

sözge ketür- “söyletmek”

sözge ketürdi anı “Onu söyletti.” (26-4)

taŋġa ketür- “utundırmak”

taŋġa ketürdi anı nėsre “Nesne onu utandırdı.” (5-1)

üzele kel- “haberdar olmak”

üzele keldi anıŋ üze “Ondan haberdar oldu.” (62-8)

üzele ketür- “haber vermek, bildirmek, haberdar etmek”

üzele ketürdi anı anıŋ üze “Onu onun hakkında haberdar etti.” (20-8)

yaķın kel- “yaklaşmak”

yaḳın keldi anlarġa ay “Ay onlara yaklaştı.” (39-3)

yawuḳ keldür-“yakınlaştırmak”

yawuḳ keldürdi ol ikigüni aldamaḳġa “O ikisini hile ile birbirine yakınlaştırdı.” (106-4)

8.3.3.22. kemiş-

emgek-ge kemiş- “zahmete sokmak, yormak, sıkıntı vermek”

emgek-ge kemişdi anı “Onu zahmete soktu, yordu.” (6-4)

Ĥacimük kemiş- “örtünmek, bürünmek”

wacimük kemişti tişi “Kadın örtündü.” (174-4)

soŋ kemiş- “ertelemek”

soŋ kemişdi işni “İşi erteledi.” (2-3)

sėzigge kemiş- “şüpheye düşmek”

sėzigge kemişti anı “Onu şüpheye düşürdü.” (51-8)

yobuŋġa kemiş- “sıkıntıya, zahmete sokmak”

yobuŋġa kemişdi anı “Onu sıkıntıya soktu.” (95-5)

8.3.3.23. kes-

ėwdin barḳdın kėsil- “evden barkdan ayrılmak, hicret etmek”

ėwdin barḳdın kėsilip pārsālıḳ ḳıldı “Evden barkdan ayrılıp zahitlik kıldı.” (166-1)

söz kesiş- “anlaşmak, sözleşmek”

el tutuşu söz kesişdi anıŋ birle “Onunla el tutuşarak anlaştılar.” (124-3)

8.3.3.24. ḳıy-

kābįn ḳıy- “nikâh kıymak”

kābįn ḳıydı tişige “Kadına nikâh kıydı.” (15-7)

8.3.3.25. kir-

namāzġa kir- “namaza durmak, başlamak”

namāzġa kirdi “Namaza durdu, başladı.” (179-6)

sözge kir- “söze başlamak”

sözge kirdi “Söze başladı.” (53-1)

8.3.3.26. ķoş-

ortaķ ķoştı “şirk koşmak”

ortaķ ķoştı Taŋrıġa “Tanrı’ya şirk koştu” (26-7)

8.3.3.27. ķoy-

kėç ķoy- “arkaya bırakmak”

kėç ķoydı “Arkaya bıraktı.” (118-6)

meŋü ķoy- “ölümsüz kılmak”

meŋgü ķoydı anı Taŋrı uştmaħda “Tanrı onu cennette ölümsüz kıldı.” (9-1)

ortada ķoy- “ortada bırakmak”

ortada ķoydı anı “Onu ortada bıraktı.” (95-5)

tas ķoy- “kaybetmek”

tas ķoydı anı “Onu kaybetti.” (30-4)

yalġuz ķoy- “yalnız bırakmak”

yalġuz ķoydı anı “Onu yalnız koydu.” (11-1)

yayaġ ķoy- “yaya bırakmak”

yayaġ ķoydı anı “Onu yaya bıraktı.” (28-4)

8.3.3.28. kör-

düş kör- “düş görmek”

düş kördi “Düş gördü.” (141-5)

ħōr kör- “hor görmek, küçümsemek”

ħōr kördi “Hor gördü, küçümsedi.” (216-7)

ortaķ kör- “şirk koşmak”

Taŋrıġa ortaķ körmek “Tanrıya şirk koşmak” (27-8)

taŋ kör- “ayıplamak”

kėndü özin taŋ kördi “Kendini ayıpladı.” (5-1)

uluġ kör- “büyük görmek, gözünde büyütmek”

uluġ kördi işni “İşi büyük gördü, gözünde büyüttü.” (15-4)

8.3.3.29. kötür-

küç kötür- “Tahammül etmek “

küç kötürdi “Tahammül etti.” (141-8)

8.3.3.30. ķur-

sebeb ķur- “vesile kılmak”

işge sebeb ķurdı “İşe vesile kıldı.” (91-3)

8.3.3.31. oķı-

dükedi oķı- “hatmetmek”

dükedi oķıdı Ķur’ānnı “Kur’an’ı hatmetti.” (141-5)

8.3.3.32. sözle-

söz sözle- “söz söylemek”

sözinde ķısġadın körklü söz sözledi “Konuşurken kısaca güzel söz söyledi.” (67-5)

yalġan sözle- “yalan söylemek”

tekellüf birle yalġan sözledi “Özenerek yalan söyledi.” (167-1)

örtüglü sözleş- “üstü kapalı konuşmak”

örtüglü sözleşmek “Üstü kapalı konuşmak.” (125-1)

8.3.3.33. sü-

boyun sü- “boyun eğmek”

boyun südi Taŋrıġa “Tanrı’ya boyun eğdi.” (88-3)

8.3.3.34. tart-

ġurbet tart- “gurbetlik çekmek”

ġurbet tarttı “Gurbetlik çekti.” (128-4)

8.3.3.35. teg-

assu tėgür- “fayda sağlamak”

assu tėgürdi aŋa “Ona fayda sağladı.” (52-5)

ķor tėgür- “zarar vermek”

uluġ ķor tėgürdi aŋa “Ona çok zarar verdi.” (91-2)

umazķa tėgür- “güçsüz bırakmak”

umazķa tėgürdi anı “Onu güçsüz bıraktı.” (87-4)

yas tėg- “belaya bulaşmak”

yas tėgdi aŋa “Belaya bulaştı.” (45-4)

8.3.3.36. tile-

destūr tile- “İzin istemek”

destūr tiledi “İzin istedi.” (110-8)

yārî tile- “yardım istemek”

yārį tiledi andın “Ondan yardım istedi.” (130-5)

8.3.3.37. tur-

ıraķ tur- “uzak durmak”

bu andın ıraķ turur “Bu, ondan uzak durur.” (125-8)

ķarşu turuş- “çekişmek”

ķarşu turuştılar “Çekiştiler” (205-6)

tėk tur- “sakin durmak”

tėk turdı söz ėşitmek uçun “Sözü işitmek için sakin durdu.” (6-7)

8.3.3.38. tut-

ārām tut- “huzur bulmak”

ārām tuttı yer içinde “Yeryüzünde huzur buldu.” (9-2)

bāk tut- “korkmak, çekinmek”

bāk tutmaz men aŋa “Ben ondan korkmam, çekinmem.” (129-2)

buyruķını tut- “emrin uymak”

buyruķını tutdı “Emrine uydu.” (140-7)

ġanįmet tut- “ganimet edinmek”

ġanįmet tuttı anı “Onu ganimet edindi.” (142-1)

ĥurmet tut- “hürmet etmek”

ĥurmet tutdı aŋa “Ona hürmet etti.” (141-2)

‘iddet tut- “(kadın) âdet süresini beklemek”

‘iddet tutdı tişi “Kadın iddet süresini bekledi.” (143-5)

ķarındaş tutuş- “kardeş saymak”

ķarındaş tutuştılar “Kardeş saydılar.” (125-2)

kįne tut- “kin tutmak”

kįne tutdı anıŋ üze anı “Ona kin tuttu.” (130-3)

ķulaķ tut- “kulak vermek”

ķulaķ tutdı aŋa “Ona kulak verdi.” (6-6)

ķulaķın tut- “kulak kabartmak”

ķulaķın tuttı ėşitmek uçun “İşitmek için kulak kabarttı.” (58-5)

tili tutul- “dili tutulmak”

tutuldı tili “Dili tutuldu.” (140-4)

umanç tut- “umut bağlamak”

umanç tutdı andın “Umudunu ona bağladı.” (85-6)

ülgü tutun- “örnek almak”

ülgü tutundı anı “Onu örnek aldı.” (150-2)

yas tut- “yas tutmak”

yas tuttı “Yas tuttu.” (35-8)

yol tut- “yol tutmak”

köni yol tuttı “Doğru yol tuttu.” (150-1)

yolın tut- “yolunu tumak, izinden gitmek”

yolın tuttı “Yolunu tuttu, izinden gitti.” (9-4)

8.3.3.39. tüş-

ḳonuḳ tüşür- “konuk etmek”

ḳonuḳ tüşürdi aŋa “Onu konuk etti.” (53-4)

şekge tüş- “şüpheye düşmek”

şekge tüşti er “Adam şüpheye düştü.” (52-1)

yawuḳ tüş- “yakınlaşmak”

yawuḳ tüştiler “Yakınlaştılar.” (206-7)

8.3.3.40. ur-

çeke ur- “hareke koymak, harekelemek”

çeke urdı bitigge “Yazıya hareke koydu.” (31-7)

duvaḳ ur- “kapatmak”

duvaḳ urdı küweçge “Güvecin ağzını kapattı.” (8-6)

emgekge tüşür- “zahmete, sıkıntıya sokmak”

emgekge tüşürdi anı “Onu zahmete soktu.” (6-4)

küfre ur- “kilit vurmak, kilitlemek”

küfre urdı ḳapuġġa “Kapıya kilit vurdu.” (29-6)

lāf ur- “övünmek”

lāf urdı “Övündü.” (175-6)

meŝel ur- “misal vermek”

beytni meŝel urdı “Beyti misal verdi.” (178-7)

8.3.3.41. yaḳ-

ḳına yaḳ- “kına yakmak”

ḳına yaḳtı barmaḳlarınġa “Parmaklarına kına yaktı.” (65-7)

8.3.3.42. yet-

boya yet- “büyümek”

boya yetdi oġlan “Oğlan büyüdü.” (26-6)

küçi yet- "gücü yetmek"

küçi yetti aŋa "Ona gücü yetti." (49-5)

8.3.3.43. yum-

köz yum- "görmezden gelmek"

köz yumdı nėmedin "Onu görmezden geldi." (17-8)

8.3.3.44. yun-

başlıḳın yun- "gusletmek"

başlıkın yundı "Gusletti." (140-4)

8.3.3.45. yut-

yerge yutdur- "yerle bir etmek, helâk etmek"

yerge yutdurdı Taŋrı Lūṭ ḳavminiŋ ėllerini "Tanrı Lut kavminin ülkesini yerle bir etti, helak etti." (63-7)

8.4. BİR YANI ZARF-FİİL BİR YANI FİİL OLAN BİRLEŞİK FİİLLER: TASVİR FİİLLERİ

Anlamca birbirine sıkı sıkıya bağlı bulunan ve tek bir oluş ve kılışı gösteren bu tür birleşik fiiller, yardımcı fiil unsuru esas fiildeki oluş ve kılışın biçimini, tarzını tasvir ettiği için tasvir fiilleri olarak adlandırılırlar (Korkmaz 2003: 811).

Bu gruptaki fiiller iki ayrı fiilin kaynaşmasından oluşmuş birleşiklerdir. Bu tür birleşik fiillerde birinci fiil unsuru bir *–A, -I, -U* veya *–(y)-Ip* zarf-fiil yapısındadır. Asıl anlam bu fiildedir. İkinci fiil ise aslında bir esas fiil olduğu hâlde, anlam kayması yoluyla sözlük anlamından farklı yeni bir anlam kazanmış ve esas fiil olmaktan çıkıp birinci fiile bazı anlam incelikleri katan bir yardımcı fiil durumuna geçmiştir (Korkmaz 2003: 811).

Bu fiillerin çekimi esnasında birinci fiil unsuru aynen kalmakta ikinci fiil unsuru ise çekim ekleri almaktadır (Hacıeminoğlu 1991: 260).

Mukaddimetü'l-Edeb'de tespit ettiğimiz tasvir fiillerini yardımcı fiillin asıl fiile kattığı anlamı esas alarak "*Tezlik Fiilleri, Süreklilik Fiilleri, Yeterlilik Fiilleri*" olmak üzere üç ayrı başlıkta ele aldık. Hacıeminoğlu "*yıḳılu yaz-* "düşe yazmak" *usı entikti yıklu yazdı töndi* (HŞ, 3269)" örneğini vererek *Hüsrev ü Şîrîn*'de *yaz-* yardımcı fiiliyle kurulan

yaklaşma fiilleri tespit ettiğini belirtmektedir (Hacıeminoğlu 1991: 262). Toprak ise *El Kavāninü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lüġāti't Türkiyye*'de *yaz-* fiili ile yaklaşma fiilleri tespit edildiğini ancak Harezm Türkçesi metinlerinde bu fiilin kullanımlarına rastlanılmadığını belirtmektedir (Toprak, 2005: 203). Biz de incelememiz sırasında *Mukaddimetü'l-Edeb*'de *yaz-* yardımcı fiiliyle kurulan ve yaklaşma bildiren birleşik fiil örneğine rastlamadık.

8.4.1. Tezlik Fiilleri

Mukaddimetü'l-Edeb'de tespit ettiğimiz tezlik fiilleri yalnızca bėr- yardımcı fiili ile kurulmuşlardır. Bu fiillerde asıl fiil–*A, -I, -U* zarf-fiil eklerinden birisini alarak bėr- yardımcı fiiline bağlanmıştır. Bu birleşik fiilerde bėr- yardımcı fiilinin görevi esas fiildeki oluşun veya kılışın tez bir şekilde, çabucak, kolay ya da kesin bir şekilde gerçekleştiğini göstermektir.

alu bėr- "alıvermek"

davlatını alu bėrdi aŋa Taŋrı duşmanındın "Tanrı ona düşmanından devletini alıverdi." (50-4)

aytı bėr- "söyleyivermek"

aynatdı aytı bėrmişni "Söyleyiverdiğini değiştirdi." (22-6)

aytu ber- "söyleyivermek"

aytu berdi aŋa yitükin "Ona yitiğini, kaybını söyleyiverdi." (11-7)

baġlayu bėr- "bağlayıvermek"

ķur baġlayu bėrdi aŋa "Ona kuşak bağlayıverdi." (84-8)

bitiyü bėr- "yazıvermek"

bitüyü bėrdi aŋa "Ona yazıverdi." (98-5)

ėltü bėr- "iletivermek"

ėltü bėrdi "İletiverdi." (4-2)

ıya ber- "gönderi vermek, salıvermek"

ıya berdi esįrni "Esiri salıverdi." (25-6)

taqı bėr- "takıvermek"

ısırġa taqı bėrdi aŋa “Ona küpe takıverdi.” (79-7)

kėçrü bėr- “geçirivermek”

buşruġın kėçrü bėrmek ķoldı andın “Ondan öfkesini geçirivermesini istedi.” (4-8)

kemişi bėr- 1.“gönderivermek”

kemişi bėrdi aŋa bitigni “Ona yazıyı gönderiverdi.” (39-6)

2. “ısmarlayıvermek”

kemişi bėrdi aŋa kendü işini “Ona kendi işini ısmarlayıverdi.” (99-4)

kemleyü bėr- “belirleyivermek, tayin edivermek”

zamān kemleyü bėrdi aŋa “Ona zaman belirleyiverdi.” (85-6)

qıśāś alu bėr- “öç alıvermek”

ķıśāś alu bėrdi ara fulāndın “Ona filandan öç alıverdi.” (37-8)

ķoya bėr- “bırakıvermek”

ķatında ķoya bėrdi aŋa nėmeni “Ona nesneyi huzurunda bırakıverdi.” (12-8)

ķoyu bėr- “koyuvermek, bırakıvermek”

miŗraŝ ķoyu bėrdi aŋa māln ı (40-6)

küye bėr- “bekleyi vermek”

küye bėrdi borçluġa “Borçluyu bekleyiverdi.” (29-1)

oķuyu bėr- “okuyu vermek”

oķuyu bėrdi aŋa bitigni “Ona yazıyı okuyuverdi.” (60-8)

revā ķılu bėr- “uygun görüvermek”

revā ķılu bėrdi aŋa ĥācatını “Ona isteğini uygun görüverdi.” (23-4)

saķlayu bėr- “saklayıvermek”

saķlayu bėrdi aŋa ĥaķķını “Onun hakkını saklayıverdi.” (40-5)

seçi bėr- “seçivermek”

seçi bėrdi aŋa ülüşini duralıķdın “Ona evden hissesini seçiverdi.” (16-4)

suna bėr- “sunuvermek”

suna bėrdi aŋa nėrseni “Ona nesneyi sunuverdi.” (51-1)

sunı bėr- “sunuvermek”

sunı bėrdi “Sunuverdi.” (123-5)

tėyü bėr- “deyivermek”

tėyü bėrdi aŋa sözni “Ona sözü deyiverdi.” (90-3)

üŋeri ber- “kazıvermek”

üŋmesin üŋeri berdi ölügge “Ölüye mezarını kazıverdi.” (11-5)

yıġaķsız ķoyı ķılu bėr- “helal edivermek”

yıġaķsız koyı, ķılu bėrdi aŋa nėrseni “Ona nesneyi helal ediverdi.” (46-3)

8.4.2. Süreklilik Fiilleri

Mukaddimetü’l-Edeb’de süreklilik fiilleri, *–A, -U* ve *–p* zarf-fiil eki almış esas fiilin üzerine *bar-*, *başla-*, *ķal-*, *kel-*, *tur-* fiillerinin getirilmesiyle oluşturulur.

Bu yardımcı fiillerden tur- fiilinde tam bir devamlılık vardır. *bar-* fiilinde ise hareketin günden güne tedricî olarak gelişmesini anlatan bir devamlılık göze çarpar. *kel-* yardımcı fiili ise eskiden beri süregelen tam bir devamlılığı anlatır (Ercilasun 1984: 84). *ɋal-* fiiliyle tespit edilen tek örnekte de fiilin bildirdiği hareketin bir süre önceden beri devam ettiği anlamı görülmektedir. *başla-* fiili birleştiği fiilin kısa bir süre önce başlamış ve hâlen devam etmekte olduğunu göstermektedir. *bar-* fiili ise tespit edilen tek örnekte bir süre önce meydana gelmiş ancak durağan bir şekilde devam eden bir fiil meydana getirmiştir.

8.4.2.1. bar-

yawa bar- “kaybolmak”

yawa barmışdın ħabar bėrdi “Kaybolmuştan haber verdi.” (11-7)

8.4.2.2. başla-

kelü başla- “gelmeye başlamak”

kelü başladı seferge barmış “Sefere gidenler gelmeye başladı.” (29-6)

oŋulu başla- “iyileşmeye başlamak”

oŋulu başladı sökellikdin “Hastalıktan iyileşmeye başladı.” (200-1)

8.4.2.3. ķal-

öre ķal- “yükseledurmak”

öre ķaldı “Yükseledurdu.” (134-3)

8.4.2.4. kel-

üzele kel- “haberdar olmak”

üzele keldi “Haberdar oldu.” (136-1)

8.4.2.5. tur-

baķa aylanu tur- “dönüp dönüp bakıvermek”

baķa aylanu turdı ekin yėringe “Ekin yerine dönüp dönüp bakıverdi.” (169-7)

baru kelü tur- “gidip geledurmak”

ol baru kelü turur fulānķa “O filana gidip geledurur.” (137-29

baķa tur- “bakadurmak”

soŋınġa baķa turdı “Arkasına baka durdu” (174-5)

endişe ķılu tur- “endişe ededurmak”

baķa endişe ķılu turdı anıŋ içinde “Onun hakkında endişe ededurdu.” (115-7)

isteyü tur- “isteyedurmak”

kezigini isteyü turdı “Fırsatını, sırasını isteyedurdu.” (133-5)

köz kemişü tur- “göz atıp durmak”

köz kemişü turdı aŋa “Ona göz atıp durdu.” (114-7)

küye tur- “bekleye durmak”

küye turdı “Bekleye durdu.” (128-2)

saķınu tur- “sakınadurmak”

saķınu turdı andın “Ondan sakınadurdu.” (133-8)

saķlayu tur- 1. “saklayadurmak”

saķlayu turdı anı “Onu saklayadurdu.” (135-4)

2. "muhafaza etmek"

vilāyet çekini saklayu turdılar "Vilayetin sınırını muhafaza ettiler." (114-6)

8.4.3. Yeterlilik Fiilleri

Mukaddimetü'l-Edeb'de yeterlilik ifadesi *bil-* ve *u-* yardımcı fiilleri ile ifade edilmiştir.

Bunlardan *u-* fiili Eski Türkçe döneminde hem esas fiil olarak kullanılmış, hem de *-GAlI* veya *-U/-I* ile yapılan zarf-fiillerden sonra, olumlu ve olumsuz ifadeler de dâhil olmak üzere, esas fiile iktidar nüansı veren bir yardımcı fiil gibi kullanılmıştır. *u-* fiili Karahanlı Türkçesinden itibaren ekleşme ve esas fiil ile kaynaşma neticesinde yeterlilik bildiren olumlu ifadelerden süratle çekilmeye yüz tutmuş ve yerini *bil-* fiiline terk etmeye başlamıştır (Korkmaz 1995: 607). Harezm Türkçesinin diğer eserlerinde olduğu gibi *Mukaddimetü'l-Edeb*'de de *u-* fiili yalnızca yeterlilik fiilinin olumsuz ifade şekillerinde, *bil-* fiili ise hem olumlu hem de olumsuz yeterlilik ifade şekillerinde kulanılmaktadır.

8.4.3.1. bil-

tuta bil- "tutabilmek"

tuta bilmez yarmaknı ayası civānmardlıḳdın "Cömertlikten eli parayı tutamaz." (53-8)

tutı bilme- "tutamamak"

özin tutı bilmedin attı fulān nėrseni "Kendini tutamadan filan nesneyi attı." (199-1)

yaraşu bilme- "alışamamak"

yaraşu bilmedi ėlge "Memlekete alışamadı." (153-7)

8.4.3.2. u-

sana umadı nėmeni "Nesneyi düşünemedi." (58-6)

8.5. FİİL ÇEKİMİ

Fiiller hareketleri nesnesiz, soyut olarak karşılayan, mânâlı fakat tek başına kullanılamayan dil birlikleridir (Ergin 1993: 266). Dilde yalın olarak sadece gösterdikleri oluş, kılış ve durumun adı olan mastar şekilleriyle bulunan fiiller, cümle veya söz içinde ise diğer kelimelerle çok farklı bakımlardan ilişkiler kurdukları ve bu ilişkiler sebebiyle farklı kalıplara girdikleri için de yalın olarak değil çekimli olarak yer alırlar (Korkmaz 2003: 567). Çekimli fiiller şekle, zamana, şahsa bağlanmış bir hareketi

karşılayan kelimelerdir (Ergin 1993: 267). Bu açıdan, fiillerin şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için girdikleri kalıplara kip denir. Kipler, fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın konuşan, dinleyen ve adı geçenler açısından ne şekilde yansıtıldığını ortaya koyan gramer kalıplarıdır (Korkmaz 2003: 569).

Çekimlenmiş fiillerin bildirdikleri hareketler iki çeşittir. Bir kısım fiil şekilleri ortaya çıkan veya çıkacak olan bir hareketi bildirirler ki bunlara bildirme kipleri denir. Bir kısım fiil şekilleri ise tasarlanan bir hareketi ifade ettikleri için bunlara da tasarlama kipleri denir (Ergin 1993: 273).

Mukaddimetü'l-Edeb'de tespit edilen fiil şekilleri de bildirme/haber kipleri ve tasarlama kipleri olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

8.5.1. BİLDİRME (HABER) KİPLERİ

Bildirme kipleri olumlu veya olumsuz olarak yapılan, yapılmakta olan veya yapılacak olan hareketleri haber verirken zamanını da gösterir. Bildirme kiplerini yapan şekil ekleri aynı zamanda zaman ekleri durumundadırlar (Ergin 1993: 273). Bu kip ekleri her türlü fiil kök veya gövdesine gelebilmektedir.

Burada *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit ettiğimiz bildirme kipleri ve bunların örneklerini vereceğiz. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki incelememize konu olan eser bir sözlük mahiyetinde olduğu için Arapça kelime ve kavramları karşılamak için verilen açıklamalar kısa tutulmuştur. Bu açıklamar çoğunlukla görülen geçmiş zaman kipi 3. tekil şahsında ifade edilmiştir. Dolayısıyla diğer kiplere ait çok sınırlı sayıda örnek tespit edilebilmiştir; hatta bazı kipler hiç kullanılmamıştır.

8.5.1.1. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ (-DI/ -DU)

Görülen veya bir başka adıyla bilinen geçmiş zaman kipinde fiilin bildirdiği oluş veya kılış, konuşulan andan belirli veya belirsiz bir zaman önce tamamlanmıştır. Bu kip, fiile konuşan veya dinleyenlerin oluş veya kılışa tanık oldukları ya da kesin olarak bildikleri anlamını yüklemektedir.

Karahan, görülen geçmiş zaman kipi ekinin bilinen bu işlevinin yanında Karahanlı Türkçesinde, tıpkı bir zarf-fiil eki gibi işletilip tarz ve bağlama fonksiyonuyla kullanıldığını da tespit etmiştir (Karahan 1992: 335-341).

Korkmaz ekin iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girmesinden hareketle kökeninin fiilder ad türeten bir ektengeldiği izlenimini verdiğini belirtmekle birlikte daha Eski Türkçe döneminde oluşumunu tamamlamış olarak kullanılamasının ekin kökeniyle ilgili kesin yargıda bulunmaya engel olduğunu söylemektedir. Ekin kökeniyle ilgili farklı görüşlere de yer vermektedir. Buna göre Böhtlingk, *-dIk* sıfat-fiil ekinin şahıs ekleriyle kaynaşmasından oluştuğunu; Deny, *-dUk* sıfat-fiilinden geldiğini; Bang ve Gabain fiilden isim türeten bir *-ºt* ekinden çıktığını ileri sürmüşlerdir. Banguoğlu ise bu eki, eski bir *-i*t sıfat-fiil ekine bağlamak gerektiğini savunmaktadır. (Korkmaz, 2003, s. 584-585) Bu ekin kökeniyle ilgili olarak Kuznetsov, görülen geçmiş zaman ekinin kökenini *tüke-* "bitmek, tükenmek, sona ermek" fiiline dayandırmaktadır. Ona göre bu fiil Oğuzcaya özgü olup diğer Türk lehçelerinin bazılarında geçmemektedir. Bu lehçeler, *-tük* / *-dük* ekini Ana Oğuzcadan almışlar; alırken de son ünsüzünü ortadan kaldırıp, yuvarlak ünlüsünü de düzleştirerek *-tük*'ü *-tı*'ya çevirmişlerdir (Kuznetsov 1995: 199-200).

Mukaddimetü'l-Edeb'de görülen geçmiş zaman kipinin çekimi *-DI/-DU* ekleri ile yapılmaktadır. Üçüncü şahıs çekimleri daima düz ünlülüdür. Birinci şahıslarda ise daha çok yuvarlak ünlülü biçimin tercih edildiği görülmektedir. Metinde ikinci şahıs çekimleri kullanılmamıştır. Ekin *d-*'li ve *t-*'li şekillerinin kullanımında ise bir tutarlılık bulunmamaktadır. Ard arda sıralanan veya tekrarlanan örneklerde bile tonsuz ünsüzlerden sonra ekin hem tonlu hem tonsuz şeklinin kullanılabildiği görülmektedir. Bu durum Harezm Türkçesinin karışık dilliliğini göstermesi açısından önemlidir. Bazı örneklerde açıklama yapılırken aynı kelimenin hem *-dı* hem de *–tı*'lı şeklinin verilmesi, eserin yazıldığı bölgede görülen söyleyiş veya yazım özelliğindeki farklılıkları yansıtmak için yapıldığı izlenimini vermektedir. *bezeyü çatdı sözni*, *yalġan çattı sözni* "Sözü süsleyerek kurdu, sözü yalan kurdu." (98-6)

Metinde yazım olarak *d-*'li şekillerin *t-*'li şekillere göre ağır bastığı gözlenmektedir. Özellikle eserin baş kısımlarında *d*'li yazma eğilimi hâkimken metin ilerledikçe *t*'li şekillerin de sıkça kullanıldığı görülmetedir. İkili yazım konusunda dikkate değer bir nokta da dönüşlü fiillerin işlendiği *194* ile *208'inci* paragraflar arasında dönüşlülük fiilleri yapan "*-ş-*" ekinden sonra *t*'li kullanımların artması, *d*'li kullanımların ise oldukça azalmasıdır.

Görülen geçmiş zaman kipinde şahısların gösterilmesinde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmıştır.

Mukaddimetü'l-Edeb'de görülen geçmiş zaman kipinin şahıslara göre çekimi ve örnekleri şöyledir:

Teklik 1. Şahıs: -DIm, -DUm

Tespit edilen sınırlı sayıda örnekte ekin tonlu ünsüzle biten kelimelere tonlu ünsüzlü şekliyle, tonsuz ünsüzle biten fiillere de tonsuz ünsüzlü şekliyle eklendiği tespit edilmiştir. Ayrıca ekin ünlüsü eklendiği kelimenin son ünlüsüyle düzlük-yuvarlaklık uyumuna girerek yuvarlak ünlülü şekilde eklenmektedir.

men eskirdim anı "Ben onu eskittim." (24-6)

ėwe alđım nėrseni "Nesneyi aceleyle aldım" (178-4)

ķandurdum aŋa suwdın "Onu suya doyurdum." (107-6)

kördüm anı açuķun "Onu açıkça gördüm." (111-3)

rāvĮ-yi şi'r ķıldım anı "Onu şiir râvisi kıldım." (107-6)

rivāyet ķıldurdum aŋa şi'rni "Ona şiiri söylettim." (107-6)

satġaştım fulān birle "Filan kişi ile sataştım." (152-1)

Teklik 2. Şahıs:

Metinde bu şahsın çekimiyle ilgili örnek bulunmamaktadır.

Teklik 3. Şahıs: -DI

3. teklik şahıs kipinin eki daima düz ünlülüdür. Ekin ünsüzüyle ilgiliyse bir tutarlılık görülmemektedir. Tonlu ünsüzlerle ve ünlüyle biten fiillere daima *d*'li şekli eklenmektedir. Tonsuz ünsüzle biten fiillere hem tonsuz ünsüzlü biçimiyle hem de tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenebilmektedir. Hatta aynı kelimenin aynı satırda ard arda hem *d*-'li hem de *t*-'li ek alabildiği, her iki yazımın da örneklendirildiği görülebilmektedir. Sonu *t* ünsüzüyle biten kelimelerde ise bazen *d*-'li bazen *t*-'li ek getirilebildiği, bir yazım özelliği olarak da bazen ayrı bir ünsüz kullanılmadan bu sesin şeddeyle gösterildiği görülmektedir. Olumsuz fiil çekimine de örnek tespit edilmiştir. Tonlu bir ünsüz olan *đ* ünsüzüyle biten kelimelerden sonra ekin tonsuz şekilde yani *t* ünsüzüyle kullanıldığı belirlenmiştir.

-Görülen geçmiş zaman teklik 3. şahıs eki ünsüz uyumuna aykırı olarak sedalı ve sedasız ünsüzlerden sonra çoğunlukla sedalı şekliyle gelmiştir.

yėtiz bişürdi etni “Eti iyi pişirdi.” (7-7)

ķatıġ büktürdi yipni “İpi sıkıca büktürdü.” (37-5)

çıķardı anı borcdın “Onu borçtan kurtardı.” (1-7)

dürdi bitigni “Mektubu dürdü, katladı.” (7-3)

eglendürdi aŋa “Onu eğlendirdi, oyaladı.” (6-8)

ķaldurdı yėl bulıtnı “Rüzgar bulutu kaldırdı.” (3-2)

ķıvandurdı anı “Onu sevindirdi.” (7-1)

mündürdi anı atķa “Onu ata bindirdi.” (4-3)

öldürdi anı “Onu öldürdü.” (45-8)

öwkelendürdi aŋa “Onu öfkelendirdi.” (5-4)

ayındın aşnu saldı iŋen botasın “Deve, yavrusunu erken doğurdu.” (7-2)

sewündürdi anı “Onu sevindirdi.” (7-1)

sıġındurdı anı aŋa “Onu ona sığdırdı, sıkıştırdı.” (2-8)

söndürdi çırāġnı “Kandili söndürdü.” (2-4)

titregen boldı er “Kişi sıtma oldu.” (1-1)

toġurdı iŋen “Deve doğurdu.” (7-2)

yaŋıldı sözde “Sözünde yanıldı.” (2-1)

anutdı nėmeni “Nesneyi hazırladı.” (10-5)

aruķlatdı anı “Onu zayıflattı.” (24-1)

şi’r aytdı “Şiir söyledi.” (3-2)

bütdi Taŋrıġa “Tanrı’ya inandı.” (33-3)

durıtdı, tikdi eşek iki ķulaķını “Eşek iki kulağını dikti, kaldırdı.” (37-1)

dutaşdı aŋa uyuz “Ona uyuz bulaştı.” (56-1)

igletdi anı “Onu hasta etti.” (42-3)

isitdi anı “Onu ısıttı.” (2-2)

ķorķuġ ķatdı “Korku kattı.” (41-8)

yığını birle ḳaytdı-lar “Yığını ile gönderdiler, geri çevirdiler.” (52-8)

ḳorḳutdı aŋa ol nėme birle “Onu o şeyle korkuttu.” (15-7)

ḳulaḳ tutdı aŋa “Ona kulak verdi.” (6-6)

öldürü atdı anı “Onu öldürerek attı.” (11-2)

saçratdı anıŋ tapa eđgülükni “İyiliği onun tarafına yaydı.” (38-8)

suwsatdı anı “Onu susattı.” (2-4)

tepretdi anı tübindin “Onu dibinden hareket ettirdi, oynattı.” (7-6)

ḳarşu tutdı aŋa süngüni “Süngüyü ona karşı tuttu.” (20-6)

uyutdı anı “Onu uyuttu.” (9-5)

yaḳdı çırāġnı “Çırayı, kandili yaktı.” (7-6)

yaḳaġa yaḳdı kemini “Gemiyi kıyıya yanaştırdı.” (2-3)

yapdı anı “Onu örttü.” (40-3)

yawutdı aŋa aw “Av ona yaklaştı.” (5-5)

-Ek, metnin genelinde sedalı şekliyle kullanılmasına rağmen bu konuda çok da tutarlı bir yazım özelliği sergilememektedir. Sedasız ünsüzle biten fiillerden sonra ekin sedalı şeklinin kullanımına ait örnekleri yukarıda göstermiştik. Bunların dışında ekin ünsüz uyumuna uyarak sedasız ünsüzle biten fiillerden sonra sedasız biçimlerinin kullanıldığı pek çok örnek de mevcuttur:

andıḳtı Taŋrı birle “Tanrı üzerine ant içti.” (59-7)

astı anı aŋa “Onu ona astı.” (84-3)

attı aŋa yaḳındın “Ona yakından attı.” (5-6)

fi’linge ĥamd ayttı “Hareketine şükretti.” (9-1)

āzārlattı anı “Onu azarlattı.” (56-4)

bastı anı yük “Yük onu bastı, ezdi.” (27-6)

emgetti anı “Onu yordu.” (3-4)

eskirtti mālnı “Malı eskitti.” (8-7)

ėwütti anı “Onu acele ettirdi.” (29-1)

kendi burun keçti “Kendi önce geçti.” (88-7)

başı üze kemişti “Başı üzerine attı, geçirdi” (79-7)

kesti anı öŋin kişi “Onu başka kişi kesti, bitirdi.” (174-6)

qına yaqtı “Kına yaktı.” (65-7)

ķorķtı andın “Ondan korktu.” (25-1)

ķoyulttı balnı “Balı koyulaştırdı.” (10-6)

körüşti “Görüştü.” (95-5)

optı şōrbanı “Çorbayı höpürdeterek içti.” (150-5)

öpti aŋa “Onu öptü.” (87-1)

yėŋ saptı köŋlekge “Gömleğe kol taktı, geçirdi.” (89-7)

sürütti aŋa yipni “Ona ipi sürüttü.” (36-6)

tabbalattı aŋa duşmānnı “Ona düşmanı eğlendirdi, alay ettirdi.” (6-3)

kirişin tarttı taķı ıydı yanıŋ “Yayın kirişini gerdi, sıktı ve gönderdi.” (18-3)

ķulluķ içinde tuttı ķulnı “Kulu kulluk içinde tuttu.” (38-4)

ķaĥtġa tüşti erenler “Erenler kıtlığa, sıkıntıya düştü.” (19-1)

yarattı anı Taŋrı “Tanrı onu yarattı.” (3-3)

yawuttı anı “Onu yaklaştırdı.” (23-2)

yeşti tügünni “Düğümü çözdü.” (19-3)

-Ek, sedalı olan ⌀ ünsüzüyle biten az sayıda fiilden sonra ise sedasız biçimiyle kullanılmıştır:

savcı ıđtı anıŋ tapa “Onun tarafına haberci gönderdi.” (28-5)

yārî ıđtı çerigge “Askere yardım gönderdi.” (36-2)

ķarşu kođtı anı “Ona karşı koydu.” (96-6)

-Ek, ünlü ile biten fiillere sedalı şekliyle eklenmiştir:

ĥarfleri birin birin tėdi “Harfleri birer birer söyledi.” (104-3)

saķadı ölügge “Ölüyü övdü.” (89-5)

ussuradı er “Kişi bayıldı.” (1-2)

yıdladı anı “Onu kokladı.” (145-7)

tün avvalında yörüdi “Akşam üstü yürüdü.” (7-4)

-Görülen geçmiş zaman teklik 3. şahıs ekinin *Mukaddimetü’l-Edeb*’deki olumsuz biçimi fiilden sonra ve kip ekinden önce getirilen *–mA* ekiyle yapılmaktadır:

bilmedi “Bilmedi.” (16-1)

ḳıśāś almadı ḳanındın “Kanlısından öç almadı.” (16-1)

meŋzeşmedi anıŋ birle “Onunla uyuşmadı.” (120-4)

ulam bolmadı bitikler “Mektuplar sürekli olmadı.” (35-3)

unamadı anıŋ ḳılduḳını “Onun yaptığını tasvip etmedi.” (173-3)

yaraşmadı anıŋ birle “Onunla uyuşmadı.” (120-4)

Çokluk 1. Şahıs: -DUK

Harezm Türkçesinin diğer metinlerinde 1. çokluk şahsı ifade etmek için *-DUK* ve *-DImIz* ekleri kullanılmasına karşın (Toprak 2005: 224) *Mukaddimetü’l-Edeb*’de sadece *-DUK* ekiyle çekimler tespit edilmiştir.

Sınırlı sayıda örnekte tespit edilen çokluk birinci şahıs çekimi eser için bir genelleme yapmaya elverişli olmasa da bu örneklerden yola çıkarak ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeyip yuvarlak ünlülü olarak çekimlendiğini söyleyebiliriz.

āđîne qılduq “Cuma namazı kıldık.” (80-3)

āđîne namāzıŋġa barduq “Cuma namazına gittik.” (80-3)

oquduq “Okuduk, namaz kıldık.” (80-3)

Çokluk 2. Şahıs:

Çokluk ikinci şahıs çekimine ait örnek metinde bulunmamaktadır.

Çokluk 3. Şahıs: -DIlAr

Görülen geçmiş zaman kipinin çokluk 3. şahıs çekiminin her zaman düz ünlülü şekilde *–DIlAr* ekiyle çekimlendiği görülmektedir. Ekin ünsüz uyumu konusundaki durumu ise değişkendir. Tonlu ünsüzle veya ünlüyle biten kelimelerden sonra ekin tonlu ünsüzle

başlayan şeklinin, tonsuz ünsüzle biten kelimelerden sonra ise bazen tonlu bazen de tonsuz ünsüzle başlayan şeklinin gelebildiği görülmektedir. Eserin geneline hâkim olan üçüncü tekil şahıs çekiminin yanında üçüncü çoğul şahıs çekimi çok azdır; ancak şiteşlik fiillerinin örneklendiği *194-208*. paragraflar arasında üçüncü çoğul şahıs çekiminin kullanımının arttığı görülmektedir. Bu bölüm ekin başındaki ünsüzün tonluluk tonsuzluk durumunun da en çok değişkenlik gösterdiği bölümdür.

öd kemleşdi-ler "Zaman belirlediler, tayin ettiler." (121-5)

dolduruştılar "Doldurmakta yarıştılar." (118-1)

bitigleştiler "Mektuplaştılar." (*195-1*) "*-ş-*" ekiyle türetilmiş işteşlik fiillerinin anlatıldığı *194-208* arası bölümde görülen geçmiş zaman eki *t*'li şekliyle de sıkça kullanılmış. 3. çokluk şahıs örnekleri de bu bölümde diğer bölümlere kıyasla daha fazla kullanılmıştır.

ḳapsadılar anı "Onu kuşattılar." (24-4)

çoġaştılar "Bağırıp çağırıştılar." (200-3)

örcineşdiler "Mücadele ettiler." (199-3)

çıḳdılar kėndüleri "Kendileri çıktılar." (60-3)

kendü yurtın ḳoyup kitdiler "Kendi yurdunu bırakıp gittiler." (60-3)

MUKADDİMETÜ'L- EDEB'DE GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ ÇEKİMİ	
1. Teklik	-DIm, -DUm
2. Teklik	_____
3. Teklik	-DI
1. Çokluk	-DUK
2. Çokluk	_____
3. Çokluk	-DIlAr

8.5.1.2. DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ (-mIş)

Duyulan veya bir başka adıyla öğrenilen geçmiş zaman kipi, bulunulan zamandan önce gerçekleşmiş iş, oluş ve hareketleri anlatmak için kullanılır. Bunu yaparken de konuşanın, dinleyenin veya adı geçenin bu eylemi bilmediği, başkasından duyup

öğrendiği veya farkında olmadan gerçekleştirdiği; fakat daha sonra fark ettiği ya da gördüğü anlamlarını ifade eden bir şekil ve zaman hâlini alır (Korkmaz 2003: 600).

Görülen geçmiş zaman kipi ile duyulan geçmiş zaman kipi arasındaki en belirgin fark görülen-idrak edilen veya görülmeyen-idrak edilmeyen bir eylemi bildirmeleridir (Ergin 1993: 284).

Mukaddimetü'l-Edeb'de sınırlı sayıda örnekte yalnızca 3. tekil şahıs çekimi tespit edilen öğrenilen geçmiş zaman kipinin eki *–mIş'*tır. Tespit edilen örneklerde ekin düz ünlülü olduğu görülmektedir. Kipin diğer şahıslar için durumu gözlenemese de Harezm Türçesinin diğer eserlerinde öğrenilen geçmiş zaman kipinin 1. tekil şahıs ve 2. tekil ve çoğul şahıs çekimlerinin şahıs zamiri, 3. çoğul şahıs çekiminin ise -lAr ekiyle çekimlendiği görülmektedir (Toprak 2005: 230).

Mukaddimetü'l-Edeb'de tespit edilen öğrenilen geçmiş zaman kipi örnekleri şunlardır:

seferge barmış "Sefere gitmiş." (29-6)

Ka'be ḳarıġınġa kirmiş "Kâbe korunağına (Harem'e) girmiş." (30-8)

bu kerem-de söz tıntaşmış "Bu cömertlikte söz söyleşmiş." (110-4)

8.5.1.3. GENİŞ ZAMAN KİPİ (-Ar/-Ur)

Türkçede geniş zaman kipi yaşanmıştan yaşanacağa uzanan oldukça geniş bir zaman dilimindeki iş, oluş, kılış ve hareketleri içine almaktadır. Kipin taşıdığı anlamda esas itibarıyla her zamanı içine alan bir süreklilik işlevi bulunmaktadır. Bu işlevi dolayısıyla sık sık yapılan, alışkanlık veya âdet hâline gelen veya her zamanı kapsayan ve genellik ifadesi taşıyan oluş ve kılışlar Türkçede her zaman bu kiple anlatılır (Korkmaz 2003: 637). *Mukaddimetü'l-Edeb*'de geniş zaman kipinin örneklerine çok fazla rastlanmaz. Var olan örnekler gözden geçirildiğinde *Mukaddimetü'l-Edeb*'de geniş zamanın kullanımıyla ilgili şu sonuçlara varılmıştır:

1. Tek heceli fiillerden *l, r* ünsüzleri ile biten örneklerde geniş zaman eki *–Ur*'dur.

men ḳısḳançlıḳ ḳılur men fulān üze "Ben falana kıskançlık ederim." (120–3)

ol barur kelür fulān tapa "O, filan tarafa gider gelir." (137-2)

ol yaḫşı bilür 'Arab tilini "O, Arapçayı iyi bilir." (33-6)

fulānnıŋ baẖşîşi peyvėste bolur bizge “Filanın bahşişi, hediyesi bize sürekli olur.” (35-4)

2. *k* ünsüzü ile biten tek heceli bir fiile geniş zaman eki *–er* olarak eklenmiştir.

töker “Döker.” (53-6)

3. *–l* fiilden fiil yapma ekiyle türetilmiş iki örnekte geniş zaman eki *–ur/-ür*’dür.

aytılur “Söylenir.” (53-6)

ol kimerse kim ḳut bėrilür “O kimse ki saadet, mutluluk verilir.” (53-8)

4. İki heceli olup da ikinci ünlüsü yuvarlak olan bir örnekte geniş zaman eki *–ür*’dür.

kezig-ce çewürür künlerni “Günleri sırasınca çevirir.” (123-4)

5. Geniş zaman kipinin olumsuzu *Mukaddimetü’l-Edeb*’de geçen üç örnekte *–mAz/-mAs* ile yapılmaktadır.

eslemes men anı “Onu önemsemem.” (126–2)

fulānnıŋ bėrnesi kesilmes bizdin “Bizden filanın hediyesi eksik olmaz.” (35-4)

tuta bilmez yarmaḳnı “Parayı tutamaz.” (53-7)

6. Geniş zaman kipinin *Mukaddimetü’l-Edeb’*de şahsa göre çekimine sadece iki örnekte rastlanmıştır. Bu çekimler teklik 1. şahsa ait olup geniş zaman ekinden sonra *men* şahıs zamiri kullanılmıştır. Diğer çekimler yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere teklik üçüncü şahsa aittir.

men ḳısḳançlıḳ ḳılur men fulān üze “Ben filan kişiyi kıskanırım.” (20–3)

eslemes men anı “Onu önemsemem.” (126–2)

8.5.1.4. GELECEK ZAMAN KİPİ (-IsAr)

Türkçede kullanılan gelecek zaman kipleri fiilin taşıdığı iş, oluş, kılış veya hareketin içinde bulunduğumuz zaman diliminde gerçekleşmemiş olduğunu; ancak yakın veya uzak ileriki bir zamanda kesinlikle gerçekleşeceğini ifade ederler. Zaman kipleri açısından görülen geçmiş zaman kipi hariç pek fazla örneğe rastlanmayan Mukaddimetü’l-Edeb’de gelecek zaman kipi için bir tek eke ve bu ekle çekimlenmiş bir tek örneğe rastlanmıştır. Bu ek ise Eski Anadolu Türkçesinin en işlek gelecek zaman eki olan *–IsAr*’dır.

yaġısar bulutlar “Bulutlar yağacak.” (14-8)

8.5.2. TASARLAMA KİPLERİ

Tasarlama kiplerinde, bildirme (haber) kiplerindeki gibi bildirme, haber verme biçiminde bir oluş ve kılış yoktur. Bu kipler, henüz gerçekleşmemiş olan, ancak gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik şekillerinde tasarlanan kiplerdir (Korkmaz 2003: 647).

8.5.2.1. EMİR KİPİ

Emir kipi gerçekleşmesini istediğimiz, temenni ettiğimiz herhangi bir iş, oluş, kılış veya hareketin yerine getirilmesini kesin bir ifade biçimine sokarak emir bildiren bir yapıda ortaya koyan gramatikal kalıptır. Türkçedeki emir kipleri gözden geçirildiğinde kip ekleriyle şahıs kavramlarının iç içe girdiği görülür. Böylece fiile getirilen emir eki ile aynı zamanda şahıs kavramı da karşılanarak ayrıca bir şahıs ekinin getirilmesine gerek kalmamaktadır (Ergin 1993: 288).

Mukaddimetü’l-Edeb’de emir kipinin sadece teklik 2., 3. ve çokluk 2. şahıslara ait çekimine ait örnekler bulunmaktadır. Bu örnekler ve kullanımları hakkında şunları söyleyebiliriz:

Teklik 2. şahıs: (-GIl, -GUl)

Mukaddimetü’l-Edeb’de teklik ikinci şahıs emir kipinin çekiminde *–GIl* eki kullanılmaktadır. Örneklerin biri hariç tamamı dar ve kalın ünlülüdür. Bir örnekte ek kalın ve yuvarlak ünlülü olarak *–ġul* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. *-GIl* ekinin kullanıldığı örneklerde kalınlık-incelik uyumuna uyduğu görülmektedir. Ekin özel bir morfolojik belirtisi yoktur. Eylemin, gelecek için, yapacağı işin veya hareketin türünü belirtir. Yaygın kullanımını Karahanlı Türkçesinden itibaren kazanmıştır (Caferoğlu 1971: .2-3).

sol yanıŋġa tutġıl ėşleriŋ-ni “Eşlerini sol yanına tut.” (122-3)

sol yanġa başlaġıl ėşleriŋ-ni “Eşlerini sol yana al, koy.” (122-3)

sol yannı tutġıl ash̄āb-larıŋ birle “Ashablarınla sol yanı tut.” (122-3)

saġ yanıġa alġıl yārān-larıŋnı “Yarenlerini sağ yanına al.” (122-3)

saġ yannı tutġıl ḳoldaşlarıŋ birle “Koldaşlarınla sağ yanı tut.” (122-3)

sen rivāyet ḳılġıl tėdim “Sen anlat dedim.” (107-6)

yüŋül tutġul özüŋe “Özünü hafif tut.” (101-4)

Teklik 3. şahıs: (-sUn)

Mukaddimetü’l-Edeb’de emir kipinin 3. tekil şahıs çekimi için *–sUn* eki kullanılmaktadır. Eski metinlerde fiillerin köklerindeki ünlü ve ünsüzlerin etkisi altında kalmaksızın hep *–zUn* şeklinde gördüğümüz bu eklerin daha sonra tonsuzlaştığı anlaşılmaktadır.

körgütti uysun tėyü itge etmekni “Uyum sağlasın diye ekmeği köpeğe gösterdi.” (98-2)

kėceletsün sėni Taŋrı ħayır birle “Tanrı seni hayırla geceletsin.” (105-2)

Taŋrı tirig tutsun “Tanrı seni diri tutsun.” (107-8)

raĥmet ḳılsun “Rahmet kılsın.” (107-8)

pādişāhlıḳ bersün saŋa “Sana padişahlık versin.” (107-8)

erklendürsün “Güçlendirsin.” (107-8)

Çokluk 2. şahıs: -(U)ŋ

Mukaddimetü’l-Edeb’de emir kipinin çokluk 2. şahsa ait çekimi sadece bir örnekte bulunmaktadır. Ek, ünsüz ile biten bir fiile yardımcı ünlü alarak *–(u)ŋ* biçiminde eklenmiştir.

sunuŋ tėdi aŋa aşġa “Onu yemeğe davet edin, dedi.” (99-2)

8.5.2.2. DİLEK KİPİ

Kip eki olarak emir eklerinin Türkçede emir işlevinin yanı sıra dilek ifade ettikleri de bilinen bir durumdur. *Mukaddimetü’l-Edeb*’de teklik birinci şahıs emir eki *–ayın*’ın bir örnekte dilek anlamıyla karşımıza çıktığı görülmektedir.

men saŋa yuluġ bolayın tėdi “Ben sana kurban olayım dedi.” (104-8)

9. SIFAT-FİİLLER

Sıfat-fiiller, nesnelerin hareket özelliklerini karşılayan fiil şekilleridir. Hareket özelliklerini belirtmek yoluyla nesneleri karşıladıklarına göre, nesne karşılayan kelimeler olarak sıfat-fiiller, anlam bakımından isim türünden kelimeler arasına girmektedirler. Onların asıl isimlerden ayrılan tarafları ise nesneleri hareketlerine göre adlandırmaları, onu asıl varlığıyla, şu veya bu kalıcı niteliği ile değil, hareketi ile anlatmalarıdır. Yani sıfat-fiiller, hareket durumundaki nesneyi gösteren kelimelerdir. Fiil kök veya gövdeleri bu şekillere girerek nesneleri hareketleri ile ortaya koyarlar (Ergin 1993: 315).

Eraslan, isim-fiil olarak adlandırdığı sıfat-fiillerin temel özelliklerini şu şekilde göstermektedir (Eraslan 1980: 6-14):

1. Birer fiil şeklidirler.

2. Zaman bildirirler.

3. Hareket bildirirler.

4. Aynı zamanda geçici hareket isimleridirler.

5. İsim gibi çekilirler.

6. İsim ve sıfat gibi kullanılırlar.

7. İsimleşme kabiliyetine sahiptirler.

8. Fiilleşme kabiliyetine sahiptirler.

Özetle sıfat-fiiller, fiillerden sıfat-fiil ekleriyle türetilirler; fakat fiil gibi çekime girmezler. Cümlede bir sıfatın kullanılabileceği her yerde kullanılabilirler. Niteledikleri

ismin düşmesine bağlı olarak geçici hareket isimleri yaparlar. İsim gibi kullanılırlar, isim çekim ekleri ve isim hâl eklerini alabilirler. Aynı zamanda eklendikleri fiile zaman anlamı da katabilirler (Bayraktar 2004: 46).

Mukaddimetü'l-Edeb'deki sıfat-fiil eklerini, taşıdıkları zaman ifadelerine göre şu şekilde sınıflandırabiliriz:

9.1. GEÇMİŞ ZAMAN İFADESİ TAŞIYAN SIFAT-FİİLLER

9.1.1. –DUK

Eski Türkçeden beri yoğun olarak kullanılan ve geçmiş zaman belirten sıfat-fiil ekidir. Gabain, ekin çoğunlukla geçmiş zaman ifadesi taşıdığını belirtirken (Gabain 2000: 83) Mansuroğlu, daha önce edinilen bir nitelik anlattığını ve bu niteliğin içinde bulunduğumuz zamanda da sürebildiğini ifade etmektedir (Mansuroğlu 1960: 20). Ek, Eski Türkçede daima yuvarlak ünlülüdür. Ekin ünlü uyumuna uygun hâle gelmesi Batı Türkçesi içinde gerçekleşmiştir.

Ekin kökeni hakkında pek çok görüş ortaya konulmuştur. Bang, "*-t* (fiil ismi) + *-q / -k* (geçmiş zaman çokluk 1. şahıs eki)"; Brockelmann, "*-duq / -dük, -tuq / -tük* < *-t* (fiilden isim yapma eki) + *uq* edatı"; Poppe, "Moğolca *–dag̈* eki ortak Moğolca Türkçe dönemine ait bir ektir, Tunguzcada hâlâ kullanılan **-d-* sıklık çatısından *–g̈* / *-g* ile isimdir."; Benzing, "*-duq* / *-dük* < **-d* (partisip eki) + *uq* / *ük* (*oq* edatının ekleşmiş şekli)" (Bayraktar 2004: 47-48); Ş. Tekin, "*-maduq* < *matı* + *oq*" şeklinde görüş belirtmektedirler (Tekin 2001: 57). T. Tekin ise ekin *–doq* / *-dök* biçiminde okunması gerektiğini ileri sürerek yapısını "**-d* (arkaik fiil ismi eki) +*oq* / *ök*" olarak açıklamaktadır (Tekin 2004: 534).

Mukaddimetü'l-Edeb'de bu eke ait örnekler şunlardır:

öldürdi anı **sanmaduḳ** yandın "Onu beklenmeyen yerden öldürdü." (149-1)

sınamaduḳ er "Tecrübesiz kişi." (86-7)

ataduḳın bėrdi "Vaat ettiğini verdi." (16-5)

9.1.2. –mIş

Geçmiş zaman ifadesi taşıyan ve Eski Türkçeden bu yana işlek olarak kullanılan sıfat-fiil eklerindendir. Ek, Eski Türkçede *–mIş*, nadiren de *–mUş* şeklinde kullanılmıştır. Gabain, ekin Eski Türkçenin n diyalektinde *–mAş* şeklinde olduğunu, etken ve edilgen nitelikli, zaman bakımından ise belirsiz isim, sık sık da yüklem ismi yaptığını belirtmektedir (Gabain 2000: 53).

Her türlü fiil kök ve gövdelerine eklenebilen *–mIş* ekinin meydana getirdiği sıfat-fiiller aktif ve pasif anlam taşımaktadırlar. Batı Türkçesinde bu özelliğini yitiren ek sadece aktif anlamı ile kullanılmaktadır. Ek, geçici nitelik isimleri yapmakla birlikte, birçok durumda meydana getirdiği bu isimler kalıcı hâle de geçebilmektedir (Eraslan 1980: 105).

Ekin kökeni hakkında: Bang, "*-mış / -miş < -m* (fiilden isim yapma eki) + *-ş* (fiilden isim yapma eki)"; Ramstedt, "*-mış / miş < -m* (fiilden isim yapma eki) + *iş* (iş, şey); Brockelmann "*-mış / -miş < -m + ş*" açıklamalarını yapmaktadırlar (Bayraktar 2004: 54).

Metinde daima dar ünlülü bulunan ekin kullanımı şöyledir:

1. Ekle yapılmış sıfat-fiiller isimlerdin önce gelerek sıfat görevinde kulanılırlar. Bu göreviyle sıfat-fiil hiçbir isim çekim eki almaz:

uyuşturulmış bal "Koyulaştırılmış bal." (10-7)

yetürmiş söz "Ulaştırılmış söz." (9-8)

tėgrülmiş söz "Yetiştirilmiş, ulaştırılmış söz." (9-8)

ögümiş buldı anı "Onu övülmüş buldu." (8-8)

mįrās alınmış māl "Miras alınmış mal." (8-7)

yüzü aġzı ėgri bolmış er "Yüzü ağzı eğri olmuş, felç olmuş kişi." (1-4)

usı ķarışmış er "Aklı karışmış kişi." (1-2)

açdı **dölenmiş** sözni “Kararlaştırılmış sözü açıkladı.” (38-3)

saçmadın **yığılmış** yığın “Saçılmadan yığılmış yığın.” (28-1)

ıyınmış bulun “Salıverilmiş tutsak.” (25-7)

ḳuydı suwnı taḳı **eritmiş** ġūleni kālbüdge “Eritilmiş bakırı ve suyu kalıba döktü.” (22-1)

ekse bıraḳmış oġlan “Düşük yapılmış oğlan.” (18-7)

soŋ kemişdi Taŋrı anıŋ **kemlemiş** vaḳtın “Tanrı onun tayin edilmiş, belirlenmiş vaktini sonraya bıraktı.” (3-1)

Taŋrı yolınġa ḳoyulmış at “Tanrı yoluna sarf edilmiş at.” (17-1)

oḳunmış şi’r “Okunmuş şiir.” (11-7)

bağlanmış iş “Bağlanmış iş.” (29-2)

ħurma birle **yüklenmiş** yıġaç “Hurma ile yüklenmiş ağaç.” (41-5)

köyülmiş üzüm “Olgunlaşmış üzüm.” (44-3)

körgetilmiş nėrse “Gösterilmiş nesne, şey.” (54-7)

kümiş **yalduzmış** öygen “Gümüşle yaldızlanmış gem.” (84-3)

gevher **ornatmış** çovāc “Mücevher yerleştirilmiş taç.” (80-5)

yülümiş baş tikenlendi, iriglendi **yülünmiş** baş “Tıraş edilmiş baş kıllandı.” (100-3)

2. Bu ekle yapılmış sıfat-fiiller yükleme, yönelme, bulunma ve ayrılma hâli ekleri ile iyelik eklerini alabilirler:

muŋaldukmışnı ɋutarġan “Bunalmışı kurtaran.” (8-5)

aynattı **aytı bėrmişini** “Söyleyiverdiğini değiştirdi..” (22-6)

aytu bėrmişini tėgürdi “Söyleyiverdiğini ulaştırdı.” (16-5)

‘özür ėtdi **yazmışlarınġa** “Günahlarına af diledi.” (179-1)

kėrtündi aŋa **aytmışınġa** “Söylediğine inandı.” (33-2)

yawa barmışdın ħabar berdi “Kaybolmuştan haber verdi.” (11-7)

-Aşağıdaki sıfat-fiilin bulunma hâli eki ile bir edata bağlanmıştır:

uġramışda kėdin yılġındı andın “Niyetlendikten sonra ondan vazgeçti.” (30-7)

9.2. GENİŞ ZAMAN İFADESİ TAŞIYAN SIFAT-FİİLLER

9.2.1. –r, -Ar, -Ir, -Ur

Türkçede sıklıkla kullanılan sıfat-fiil eklerindendir. Eski Türkçede şekil ve zaman eki durumuna geçen bu ekler, işlev bakımından *–GAn/-KAn* sıfat-fiil eklerine yakın olmakla birlikte onlardan daha çok bir işin devamlılığını, onun niteliğini gösteren bir anlam taşımaktadırlar (Çağatay 1978: 222). Bu eklerin meydana getirdiği sıfat-fiiller Eski Türkçede aktif ve pasif anlamlı oldukları hâlde, Batı Türkçesinde sadece pasif anlamı devam etmiştir Eraslan 1980: 123).

Ekin yapısı üzerinde çeşitli görüşler ortaya konulmuştur. Bang, “*-r, -ar / -er, -ur/ -ür* < *-r* (yönelme eki) + *-a / -e, -u / -ü* (zarf-fiil eki)” şeklinde açıklarken; Deny, “*er* (insan, kişi)” kelimesinden geldiğini; Kotvicz, “*-ar / -er* < *-a / -e* (devamlılık eki) + *-r* (Çuvaşça geçmiş zaman eki)” biçiminde oluştuğunu; Ramstedt ise, *-r , -ur / -ür* ekleri yanında *–ar / -er* eklerinin de hece bölünmesiyle ortaya çıktığını belirtmektedir (Bayraktar 2004: 62).

Bu ekle yapılmış sıfat-fiillerin metnimizdeki kullanımları aşağıdaki gibidir:

1. Bu sıfat-fiiller isimlerden önce gelerek sıfat görevinde kullanılırlar:

yunuġ **bozar** iş ķıldı er “Adam abdest bozacak iş yaptı.” (6-8)

köŋül **açar** yerge çıķdı “Gönül açar yere çıktı.” (181-7)

zıyān **ķılur** nėmedin saķınmaķ “Ziyan gelecek şeyden sakınmak.” (152-6)

öler ĥālġa keldi er "Adam ölecek hâle geldi." (131-4)

kün **toġar sıŋar** bardı "Doğuya doğru gitti." (83-7)

2. Bu tür sıfat-fiiller iyelik eki ve hâl eki alabilirler. Bu hâlleriyle cümlede isim olarak görev yaparlar.

açа tėdi anıŋ üze **uwtanurını** "Ona ayıbını açıkça söyledi." (80-7)

9.2.2. -mAz, -mAs

–r, -Ar, -Ir, -Ur eklerinin olumsuzu niteliğindeki sıfat-fiiller *Mukaddimetü'l-Edeb*'de *-mAz, -mAs* ekleriyle yapılmaktadır.

köŋülge düşmes söz sözledi. "Hoşa gitmeyen söz söyledi." (5-4)

şi'r aytmaz er "Şiir söylemeyen adam." (32-2)

9.2.3. -GAn

Geniş zaman anlamı taşıyan sıfat-fiiller türeten eklerdendir. Eski Türkçeden beri Türkçenin bütün dönemlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Mansuroğlu, bu ekle türetilen sıfat-fiiller için "Sıfat olarak daha çok şimdiki zamanda olan niteliği anlatır, ad olarak zaman kavramı yoktur." demektedir (Mansuroğlu 1960: 20-21).

Ekin yapısıyla ilgili çok çeşitli görüşler dile getirilmiştir. Bang, "*-ıġ, -ig* (fiilden isim yapma eki) + *an-, -en*"; Ramstedt, "-ġa (Mançuca *ka, xa*) + *-n* (geçmiş zaman sıfat-fiili)" biçiminde açıklarken, Brockelmann *–ġan / -gen* ekinin Oğuz diyalektlerinde *ġ, g* seslerinin düşmesiyle *–an / -en* biçimlerine girerken, diğer diyalektlerde benzeşme sonucu ekin *–qan / -ken* biçimlerinin belirdiğini, yan yana bulunan çift ünsüzden birini düşmesine bağlı olarak ekin *–an / -en* biçimini aldığını söylemektedir (Bayraktar 2004: 74).

Mukaddimetü'l-Edeb'de ünlü ve ünsüz uyumlarına uygun kullanılan ekle yapılmış sıfat-fiiller şunlardır:

1. Bu ekle yapılmış sıfat-fiiller isimlerden önce gelerek sıfat görevinde kullanılırlar:

bilmeyin **ḳılġan** iş “Bilmeden yapılan iş.” (2-2)

yüz aġız ėgri ėtgen iglü boldı er“Kişi yüzü ağzı eğri eden hastalıklı (felçli) oldu..” (1-4)

ol bezekdin aşnu **tutġan** titrek“Sıtmadan önce tutan titreme.” (1-1)

titretgen bezeklü boldı er “Adam titreten sıtma oldu.” (1-1)

sözinge **yėtmegen** er “Sözünde durmayan adam.” (22-7)

helāk **ḳılġan** er “Helâk eden, yok eden adam.” (22-4)

ol yaġdurmaḳga **yawuġan** bulut “O yağmur yağdırmaya yaklaşan buluttur.” (14-8)

oruç tutġan oruç açdı “Oruç tutan orucunu açtı.” (14-8)

ḳaytarġuġa **bėrilgen** nėme “Ödünç verilen şey.” (47-8)

ḳārşu **ḳoyġan** nėrse “Karşı koyan nesne, şey.” (78-7)

ḳut ḳıldı aŋa Taŋrı **arḳuraġan** iglerdin “Tanrı ona önüne çıkan hastalıklardan iyilik verdi.” (88-1)

kelinmegen ɋuøduġ “Uğranmayan kuyu.” (86-7)

körküzgen er “Gösteren adam.” (54-7)

peyveste edgülük **ḳılġan** er “Sürekli iyilik eden adam.” (29-4)

muŋaltġan iş “Bunaltan iş.” (16-4)

2. Bu sıfat-fiiller cümlede isimler gibi yüklem olarak kullanılabilirler:

bu **ḳutarġan** “Bu, kurtaran (kimsedir.)” (8-5)

bu **ɋorɋutġan** “Bu, korkutandır.” (15-7)

Taŋrı yaŋıla **dörütgen** turur köklerni taḳı yerni “Tanrı gökleri ve yeri yeniden yaratandır.” (19-7)

ol kim ėrsege **erksindürmegen** “O, hiç kimseye yetki vermeyendir.” (170-4)

anlar Taŋrınıŋ işini arqaġa **atġanlar** “Onlar Tanrı’nın işini arkaya atanlardır (önemsemeyenlerdir).” (2-3)

anlar yolda **yörigenler** “Onlar yolda yürüyenler(dir).” (111-7)

3. Aşağıdaki örneklerde sıfat-fiilin nitelediği isim düşmüştür:

qarşu keldi **kelgen** “Karşı geldi gelen.” (29-6)

olcasız qaldı yağı birle **uruşġan** “Düşmanla savaşan ganimetsiz kaldı.” (24-5)

4. Şu cümlede sıfat-fiilin bir edata bağlandığı görülmektedir:

bağlandı söz **sözlegen** üze “Konuşana bağlandı.” (7-5)

5. Bu ekle yapılmış sıfat-fiiller çokluk eki ile yükleme ve yönelme hâli ekleriyle çekimlenebilir:

ıøıttı aŋa **kelgenlerni** “Gelenleri ona göndertti.” (41-3)

tölendürdi **tėprengenni** “Hareket edeni, kımıldayanı sabitleştirdi.” (34-3)

yettim **ķaççġanġa** “Kaçana yetiştim.” (26-6)

edgü du’ā qıldı **aħsurġanġa** “Aksırana güzel dua etti.” (67-5)

9.2.4. -GUçI

-GU, -KU sıfat-fiil ekinin isimden isim yapma eki +çI ile genişletilmiş biçimidir. Eraslan, ekin gelecek zaman ifadesi yanında şimdiki zaman ve devamlılık anlamı da taşıdığını söylemektedir (Eraslan 1980: 91).

Bu ekle yapılmış sıfat-fiiller metnimizde *–ġucı* şeklindedir:

istekni **bulġucı** er “İsteğini bulan adam.” (74-5)

tişisin **boşaġucı** ẽr "Karısını boşayan adam." (84-2)

zekāt aldı zekāt **alġucı** "Zekât alıcı zekât aldı." (83-7)

9.3. GELECEK ZAMAN İFADESİ TAŞIYAN SIFAT-FİİLLER

9.3.1. –AsI/-AsU

Bu ekin esasen Eski Anadolu Türkçesinde kullanılış sahasına girdiğini belirten Eraslan, Oğuz-Türkmen ve Kıpçak gruplarında kullanıldığını söylemektedir (Eraslan 1980: 35). Ekin yapısı üzerinde pek çok görüş ortaya konulmuştur. Bang, "*-ası / -esi < al-* (yardımcı fiil) + *-sı / -si* (fiilden isim yapma eki)"; Brockelmann, " *–ası / -esi < -a / -e* (zarf-fiil eki) + -sı / -si < -sıġ / -sig (isimden isim yapma eki)"; Baskakov, "-ası / -esi < -ġı / -gi (fiilden isim yapma eki) + *-sa / -se* (şart eki)"; Benzing, *"-ası / -esi < -as /-es* (Çuvaşçada gelecek zaman imkân ismi yapma eki) + *-ı / - i* (teklik 3. şahıs iyelik eki)" biçiminde açıklarlarken (Bayraktar 2004: 103) Banguoğlu, "*-ası / -esi < -a / -e* (zarf-fiil ve istek eki) + *-sı / -si* (3. teklik şahıs iyelik eki)" (Banguoğlu 1938: 125); Mansuroğlu, "*-ası / -esi < -ġa / -ge* (gelecek zaman isim-fiil eki) + *-sı / -si < -sıġ / -sig* (isimden isim yapma eki)" (Mansuroğlu 1958: 178) Ergin, "*-ası / -esi < -ġası / -gesi < -ġa / -ge* (gelecek zaman sıfat-fiil eki) + -sı / -si (teklik 3. şahıs iyelik eki)" (Ergin 1993: 318); Korkmaz, "*-ası /- esi < -ġa / -ge* (gereklilik, dilek ve gelecek zaman bildirme eki) + *-sıġ / -sig* (sıfat-fiil eki)" (Korkmaz 1995-I: 150) şeklinde görüş belirtmektedirler.

Mukaddimetü'l-Edeb'de sonu dar ve yuvarlak ünlülü şekilleri bulunan ek yine de düzlük–yuvarlaklık uyumuna aykırı kalmaktadır. Bu ekle yapılmış sıfat-fiillerin metnimizdeki kullanımları şöyledir:

1. İsimlerden önce gelerek sıfat görevinde kullanılırlar:

uyasu kişi "Uyulacak kişi." (149-8)

biçesü vaḳtı boldı ekinniŋ "Ekinin biçilecek vakti geldi." (8-8)

2.*–Ası/-AsU bol-* kalıbında birleşik fiil kuruluşunda yer almışlardır:

ekin **biçesü** boldı "Ekin biçilecek oldu." (8-8)

oŋarası boldı tam “Dam onarılacak oldu.” (217-6)

3. Bu sıfat-fiil ekinden sonra iyelik eki ve yükleme hâli eki gelebilmektedir:

ol **bitiresügin** bu bitürdi “O(nun) bitireceğini bu bitirdi.” (61-6)

9.3.2. –GU

Eklendiği fiile gelecek zaman ve gereklilik ifadeleri katan sıfat-fiil ekidir. Gabain, ekin kitabelerde ender görüldüğünü, zorunluluk ve amaç ifade ettiğini, sıfat, isim ve yüklem ismi olarak kullanıldığını söylemektedir. Eski Türkçede çoklukla *–GU* biçiminde kullanılan ek, az sayıda örnekte *–KU* biçiminde de görülmektedir (Gabain 2000: 83). Batı Türkçesine geçerken ek başlarındaki *ġ* ve *g*'lerin düşmesine bağlı olarak bu ek de ünsüzlerini ve aynı zamanda da sıfat-fiil eki olarak müstakil kullanılışını kaybeder. Ekin bildirdiği gelecek zaman sıfat-fiil fonksiyonunu *–AcAk* ve *–AsI*; gereklilik fonksiyonunu da *–mAlU* ekleri yüklenir (Eraslan 1980: 84).

Bu sıfat-fiil ekinin yapısıyla ilgili olarak Ramstedt, “*-ġu / -gü* < Altayca **ku* < *? *kuy*” olabileceğini belirtmekle yetinmiş, Räsänen ise ekin Moğolcada *xu* olduğunu ve ses değişmesi ile *–ġı / -gi* şeklinde ortaya çıktığını ifade etmiştir (Bayraktar 2004: 93; Eraslan 1980: 39).

Mukaddimetü'l-Edeb'de de yalnızca yuvarlak ünlülü bulunan ek düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır. Bu ekle yapılmış sıfat-fiiller isim çekim eklerini almamışlardır. İsimlerden önce gelerek sıfat görevinde kullanılmışlardır:

yatġu yer “Yatılacak yer.” (37-8)

yaşurġu sav “Gizlenecek söz.” (36-8)

aġız açġu nėrse “Ağız açan şey.” (15-1)

siŋiregü iş “Sinirlenilecek iş.” (102-8)

öldürmegü yer “Öldürülmeyecek yer.” (63-4)

ķızıtıp bastı anıŋ üze **taġlaġu** temürni “Dağlayacak demiri kızdırıp onun üzerine bastı.” (61-2)

yoķalġu yerde ķoydı anı “Onu yok olacak yerde koydu.” (31-3)

tėwe **çökürgü** yer “Deve çöktürülecek yer.” (46-7)

turġu yer ķıldı orunnı “Yeri durulacak yer kıldı.” (43-6)

ıydı Ka’bege **boġazlaġu** kölikni “Boğazlanacak hayvanı Ka’be’ye gönderdi.” (56-3)

ķabūl ķılġu tanuķ “Kabul edilecek tanık.” (86-6)

-Şu örnekte ekle yapılmış sıfat-fiilin bol- yardımcı fiiliyle birleşik fiil kurduğu görülmektedir:

başlıķın **yunġu** boldı “Başı yunacak oldu.” (3-7)

10. ZARF-FİİLLER

Zarf-fiiller, işleyiş bakımından zarf gibi kullanılan fiil şekilleridir. Zarf-fiiller bir yönüyle fiil, bir yönüyle de zarf niteliği taşıdıkları için fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını ifade ederler; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme özelliğine sahiptirler. Bu bağlamda cümlede şahsa ve zamana bağlı olarak ortaya çıkan bir yargıyı karşılamayan; ancak yargı bildiren çekimli fiillerle birlikte onlardaki oluş ve kılışın durum ve tarzını belirleyen zarf görevini de üstlenirler. Kısaca zarf-fiiller, fiillerin zarf görevini yapan yardımcılarıdır. Zarf-fiillerin bir isme dönüşme özellikleri bulunmamaktadır. Ancak eklendikleri sözcüklere kalıplaşma yoluyla isimleştikleri örnekler mevcuttur. Zarf-fiiller, sıfat-fiiller gibi isim çekimi, iyelik ve çokluk ekleriyle genişletilemezler. Ancak kimi isim-fiil ve özellikle sıfat-fiiller; iyelik ve isim çekimi ekleri ile genişletilerek zarf-fiil grubuna geçebilirler (Korkmaz 2003: 983-984).

Zarf-fiillerin cümlede zarf görevinde kullanılmaları dışında ikinci bir görevleri de yardımcı fiillerle birlikte kullanılarak birleşik fiiller kurmaktır. Ayrıca zarf-fiiller cümlede bağlaç görevinde kullanılabilirler ve birleşik cümleler de kurarlar.

10.1. -A

Eski Türkçeden beri Türkçenin tarihî ve çağdaş bütün lehçelerinde yaygın olarak kullanılmakta olan bir zarf-fiil ekidir. Eş zamanlı eylem veya gaye bildirir. Yani asıl eylemle aynı anda gerçekleşen ikinci bir eylemi anlatır. Aynı zamanda eklendiği fiili cümlenin yüklemine bağlar ve yüklemin tarzını bildirir. Cümlede hâl zarfı olarak görev yapar. Ayrıca birleşik fiillerin kurulmasına da katkıda bulunur (Toprak 2005: 340; Bayraktar 2004: 158). Eklendiği fiile "*-arak / -erek, -mak / -mek için, -mağa*" anlamları katmaktadır (Argunşah 1999: 119).

Bu ekin metindeki işlevlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Bu ekle yapılmış zarf-fiiller cümlede eylemin ne şekilde, nasıl yapıldığını gösteren durum zarfları olarak görev yaparlar:

öz sözin **boza** sözledi "Kendi sözünü bozarak söz söyledi." (50-1)

ant içti Taŋrını **tuta** "Tanrı'yı şahit göstererek ant içti." (32-6)

keze yörüdi ėllerni "Ülkeleri gezerek yürüdü." (100-4)

opa içdi şōrbānı "Çorbayı höpürdeterek içti." (150-5)

öle dükendi bođunlar "Boylar ölerek tükendi." (157-2)

yapa örtdi anıŋ üze tonnı "Ona elbiseyi giydirdi." (23-8)

tişini **öge** şi'r aytdı "Kadını överek şiir söyledi." (91-4)

2. Bu zarf-fiil eki birleşik fiillerde asıl fiil ile yardımcı fiil arasında bağlayıcılık görevi de yapmaktadır:

qatında **qoya bėrdi** aŋa nėmeni "O şeyi onun huzurunda bırakıverdi." (12-8)

küye bėrdi aŋa "Onu bekleyiverdi." (15-8)

suna bėrdi aŋa nėrseni "Ona nesneyi sunuverdi." (51-1)

köçe barmaķ "Göçüvermek." (113-3)

3. Bu ek bazı edatların bünyesinde kalıplaşmış olarak bulunmaktadır:

emeldi yer **tapa** turmak uçun "Durmak için yere doğru eğildi." (9-2)

oruķdın **aşa** işledi "Haddini aşarak iş yaptı." (38-1)

10.2. -I/-U

Eski Türkçeden itibaren yoğun olarak kullanılan zarf-fiil eklerindendir. Ek, ünsüz ile biten fiillere *–I; -U* biçiminde eklenirken, ünlü ile biten fiillere araya bir *-y-* bağlama ünsüzü alarak eklenmektedir.

Ergin, ünlü zarf-fiillerinin gelişme seyri bakımından Batı Türkçesinin *-A*'ya doğru gittiğini önceleri *–I/U*'lu olan zarf-fiillerin sonradan *–A*'ya dönüştüğünü; diğer Türk lehçelerinde ise *–I/U*'nun tercih edildiğini belirtmektedir (Ergin 1993: 321).

10.2.1. -I

Bu zarf-fiil eki metinde yalnızca birleşik fiillerin kuruluşunda asıl fiil ile yardımcı fiil arasında bağlayıcı olarak kullanılmıştır:

dād **alı bėrdi** andın "Ondan hakkını alıverdi." (56-2)

sunı bėrdi aŋa ol nėmeni "Ona o şeyi sunuverdi." (123-5)

üŋmesin **üŋeri berdi** ölügge "Ölünün mezarını kazıverdi." (11-5)

soŋ **kemişi bėrdi** "Geri atıverdi." (3-1)

aynattı **aytı bėrmişini** "Söyleyiverdiğini değiştirdi." (22-6)

10.2.2. -(y)U

Bu zarf-fiil eki metinde iki temel işleviyle kullanılmıştır:

1. Birleşik fiillerin kuruluşunda asıl fiil ile yardımcı fiil arasında bağlayıcılık görevi üstlenir:

davlatını **alu bėrdi** aŋa Taŋrı duşmanından "Tanrı, onun devletini düşmanından alıverdi." (50-4)

aytu bėrmişini tėgürdi "Söyleyi verdiğini ulaştırdı." (16-5)

buşruġın **kėçrü bermek** ɋoldı andın "Onun öfkesini geçirivermek istedi." (4-8)

qısas **alu bėrdi** aŋa “Ondan öç alıverdi.” (37-7)

ıøu bėrdi aŋa tıwarnı “Ona malı gönderiverdi.” (25-7)

ėltü bėrdi “İletiverdi.” (4-2)

2. Bu ek cümlede durum, miktar ifade ederek zarf görevinde kullanılan zarf-fiiller yapar:

basıru yükledi kemini “Gemiyi tıka basa yükledi.” (41-4)

buyuru işaret ķıldı anıŋ tapa ol nėmede “Ona o konuda buyurarak işaret etti.” (41-8)

kelü başladı “Gelmeye başladı.” (29-6)

çömelü oturdı “Çömelerek oturdu.” (58-5)

eksilü tükendi ay “Ay, eksilerek tükendi.” (158-4)

sızġunlayu çıqardı yerdin suwnı “Suyu yerden sızdırarak çıkardı.” (19-3)

qılu başladı ol işni “O işi yapmaya başladı.” (3-3)

tāzeleyü ögdi aŋa “Onu tekrar tekrar övdü.” (56-8)

qıstayu ķoldı qoltġasın “Hediyesini ısrar ederek istedi.” (24-1)

saķayu şi’r aytdı ölügge “Ölüyü överek şiir söyledi.” (89-5)

çındaru bakdı aŋa “Ona dikkatlice baktı.” (82-8)

çındaru uşadı anı “Onu dikkatlice inceledi.” (78-1)

arıġlayu aŋdı “Onu tenzih ederek andı.” (77-5)

10.3. -(I, U)p

Türkçede eskiden beri sıkça kullanılan zarf-fiil eklerinden biridir. Şahıs ve teklik-çokluk bakımından bağlı olduğu fiilin işlevlerine sahiptir ve iş, oluş ve hareketin, kendisinden sonra gelen fiilden önce olup bittiğini gösterir (Gabain 2000: 84). Çağatay, bu ekin fonksiyonlarını belirlerken "1. Esas fiille aynı zamanda olan işi ifade eder. 2. Esas fiilden bir an önce tamamlanmış işi ifade eder. 3. *ol-* yardımcı fiilinin *-p* gerundifi, bir işin sebebini, bir şeyle mukayeseyi, bir işin tarzını ifade eder." demektedir (Çağatay 1978: 235-236).

Bu zarf-fiil ekinin metindeki kullanımları şöyledir:

1. Eklendiği fiillerdeki eylemin asıl fiilden önce tamamlanmış olduğunu gösterir:

ɋaytardı kölüklerni **suwarıp** "Binek hayvanlarını sulayıp geri getirdi." (14-1)

atıp urdı "Atıp vurdu." (11-3)

aytıp sözinge yėtmegen er "Söyleyip de sözünde durmayan kişi." (22-7)

kendü yurtın **ḳoyup** kitdiler "Kendi yurdunu bırakıp gittiler." (60-3)

2. Bu zarf-fiiller durum, sebep ifade ederler:

sözde **dutulup** öksürgen er "Konuşurken dili tutulup öksüren adam." (32-2)

kowup yėtdi aŋa "Koşup ona yetişti." (19-8)

tepretti başını **taŋırḳap** "Şaşırıp başını kımıldattı." (18-4)

bu **sınıḳıp** ɋaytmaɋı "Kırılıp geri dönmesi." (13-4)

aynatdı özin ol bilmesün **tėp** "O bilmesin diye özünü değiştirdi." (171-5)

10.4. -mAdIn, -mAyIn

Fiildeki oluşun zamanını ve tarzını bildiren zarf-fiiller yapan bu ek, doğrudan doğruya olumlu fiil kök ve gövdelerine eklenir ve yapısından kaynaklanan özellik sebebiyle "*-madan önce, -maksızın*" anlamlarını taşır.

māl bėrdi aŋa **tilemedin** "Ona istemeden mal verdi." (100-5)

özin **tutı bilmedin** attı fulān nėrseni "Kendine hâkim olamadan filan şeyi attı." (199-1)

tutunı bilmedin aytdı anı "Onu düşünmeden, istemeyerek söyledi. " (199-1)

ayrılmadın sındı "Ayrılmadan kırıldı." (180-4)

yazmadın atıp urdı "Hata yapmadan atıp vurdu" (11-3)

saçmadın yığılmış yığın "Dağıtmadan yığılmış yığın." (28-1)

-mayin

yolġa **baķmayın** yörüdi "Yola bakmadan yürüdü." (137-4)

bilmeyin ķılġan iş "Bilmeden yapılan iş." (2-2)

10.5. -DUKDA (< -DUK + -DA)

-DUK sıfat-fiil ekinin *-DA* bulunma hâli ekiyle birleşmesiyle oluşmuş zarf-fiil ekidir. Zaman anlamı taşıyan zarf-fiiller türetir ve fiile "*-dığı zaman, -ken*" anlamı katar.

dizgin kemişdi at boynıġa **çaptuķda** "Koşarken atın boynuna dizgin attı" (79-8)

10.6. –GUçA (< -GU+ -çA)

-GU sıfat-fiil ekinin üzerine *–çA* eşitlik ekinin getirilmesiyle kurulmuş birleşik bir zarf-fiil ekidir. Eklendiği fiile "*-acak / -ecek kadar*" anlamı katmaktadır.

Mukaddimetü'l-Edeb'de ek bir örnekte geçmekte olup *–güce* şeklindedir:

ol **yėtgüce** nėrse “Yetecek kadar şey.” (175-1)

10.7. –mIşDA (< -mIş + -DA)

-mIş sıfat-fiil ekinin *–DA* bulunma hâli ekiyle birleşmesinden kurulmuştur. Eklendiği fiile, “*-dığı zaman, -dıktan* sonra” anlamı katan zarf-fiiller türetir. Gerçekleşme zamanları birbirine bağlı iki fiili birbirine bağlamaktadır.

uġramışda kėdin yıġlındı andın “Niyetlendikten sonra ondan çekindi.” (30-7)

fulān wubve baġladı tėnür **oturmışda**; şeşdi wubvesin tėnür **qopmışda** “Filan oturduğunda kundak bağını bağladı; kalktığında ise kundak bağını çözdü denir.” (149-5)

10. 8. (er-) + –ken

Mukaddimetü’l-Edeb’de *er-* fiilinin *–ken* zarf-fiil ekini alarak çekimli fiillerden ve isimlerden sonra zaman ifadesi taşıyan bir zarf-fiil teşkil ettiği görülmektedir. Aynı zamanda metinde kimi örneklerde *er-* ek fiilinin düştüğü ve zarf-fiilin sadece *–ken* olarak kullanıldığı örnekler de mevcuttur.

erdemlüken baxtsız boldı er “Adam erdemliyken bahtsız oldu.” (116-2)

cānı **bar erken** kötürüldi başlıġ uruş yerindin “Yaralı canlıyken savaş meydanından götürüldü.” (143-3)

tirig erken ögdi anı “Onu hayattayken övdü.” (80-2)

‘avrat qarında oġlan **bar erken** süt emdürdi “Kadın hamileyken süt emzirdi.” (54-1)

küçlüken öldürdi aŋa ölüm “Ölüm onu güçlüyken, dinçken öldürdü.” (179-8)

vācib **devülken** bėrdi bėrneni “Vacib değilken hediyeyi verdi.” (173-7)

ķısġaken köp ma’nįlü söz “Kısaca, kısa olarak çok manalı söz.” (67-6)

11. CÜMLE BİLGİSİ

Cümle bir fikri, düşünceyi, hareketi, duyguyu, olayı tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime grubudur. Cümlenin temel görevi hüküm bildirmektir (Ergin 1993: 376).

Mukaddimetü'l Edeb'deki cümleleri sınıflandırmada Eckmann'ın Çağatay Türkçesi için yaptığı cümle sınıflandırmasını esas alacağız. Zira tarihî bir dönem için yapılmış sınıflandırmayı esas almanın daha doğru olacağını düşündük. Eckmann cümleleri yapı bakımından basit, birleşik ve karmaşık cümleler olmak üzere üç grupta ele almıştır (Eckmann 2003: 137- 156).

Cümle yapısı bakımından *Mukaddimetü'l Edeb* çok zengin örnekler içermemektedir. Eser satır arası bir tercüme olduğu için Arapça kelimelere verilen karşılıklar kısa tutulmuş, bazen tek bir kelime ile karşılanmış, bazen de bir kelime grubu ile ifade edilmiştir. Hâl böyle olunca metindeki cümle çeşitliliği kısır kalmıştır.

11.1. CÜMLENİN ÖGELERİ

11.1.1. Özne

Özne, yüklemin ifade ettiği hareket, hadise veya hâlin taşıyıcısıdır (Eckmann2003:137).

1. Özne yalın hâldedir:

çıqdı **qılıç** qınından "Kılıç kınından çıktı."(160-7)

uçtı ḳanatın tėpretmedin havāda **ḳuş** "Kuş, kanadını oynatmadan havada uçtu." (100-7)

2. Cümlede şu kelime türleri özne olarak kullanılabilir:

İsim:

töküldi **ħurma** birin birin yıġaçdın “Hurma birer birer ağaçtan döküldü.” (197-7)

orta yaşlu boldı **tişi** “Kadın orta yaşlı oldu.” (101-3)

Sayı ismi:

tüz boldı **ikegü** “İkisi düz oldu.” (207-5)

Zamir:

anlar Taŋrınıŋ işini arqaġa atġanlar “Onlar, Tanrının işini arkaya atanlardır.” (2-3)

anlar ħidmet qılġanlar “Onlar hizmet edenler(dir).” (141-4)

11.1.2. Yüklem

Yüklem, Türkçede cümlenin en önemli ögesidir ve öznenin yaptığı işin ifadesini taşıyan bir kelime veya kelime grubudur (Eckmann 2003: 138). Türkçe söz diziminde yüklem genellikle sonda bulunur. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de söz dizimi bu açıdan çok değişkendir. Cümlede yüklemler başta, ortada veya sonda bulunabilmektedir. Metnin geneline devrik bir yapı hâkimdir. Kurallı cümleler daha azdır.

1. Yüklem cümlenin başında olabilir:

teprendi tübindin “Dibinden oynadı.” (155-4)

2. Yüklem cümlenin sonunda olabilir:

sözinde qısġadın körklü söz **sözledi** “Konuşurken kısaca güzel sözler söyledi.” (67-5)

3. Yüklem cümlenin ortasında bulunabilir.

quynup ėndi **çaqır quş** “Doğan süzülüp indi.” (156-4)

soŋıġa **baqa turdı** köremümen teyü “Bir daha göremem diye ardına bakıp durdu.” (174-5)

ol **bilinmiş turur** anlar arasında “O, onların arasında bilinir.” (198-4)

4. Fiillerin çekimli şekilleri cümlede yüklem olabilir:

Ka'be ḳorıġınġa **kirmiş** "Kâbe korunağına (Harem'e) girmiş." (30-8)

ɋısınıp **ėndi** aw ɋuşı havādın "Av kuşu havadan süzülüp indi." (159-3)

işni özinge **baġladı** "İşi kendine bağladı." (170-1)

çıqdı ɋılıç ɋınındın "Kılıç kınından çıktı." (160-7)

men **ḳısḳançlıḳ ḳılur men** fulān üze "Ben filanı kıskanırım." (20–3)

5. Yüklem isim veya sıfat-fiil olabilir. Bu durumda bu isim veya sıfat-fiil unsuru er- ve tur- yardımcı fiilleri ile çekimlenebilir. Bu yardımcı fiiller cümlede düşebilir de ancak düşseler de karşıladıkları bildirme anlamı korunur:

İsim:

fulānıŋ fulānɋa meyli **bar** "Filanın filana meyli var." (157-6)

ḳaram turur aŋa "Ona âşıktır." (42-8)

uluġ turur Taŋrı, **yükey erür** İđi "Tanrı uludur, Rab yücedir." (206-5)

Sıfat-fiil:

anlar **Taŋrınıŋ işini arḳaḳa atġanlar** "Onlar Tanrının işini arkaya atanlardır, önemsemeyenlerdir." (2-3)

anlar yolda **yörigenler** "Onlar yolda yürüyenler(dir)." (111-7)

6. Yüklem sayı ve şahıs bakımından özne ile uyumludur (Eckmann 2003: 139).

men eskirdim anı "Onu ben eskittim." (24-6)

yaġısar bulutlar "Bulutlar yağacak." (14-8)

yüŋül tutġul özüŋe "Sakin ol!" (101-4)

anlar yolda y**örigenler** “Onlar yolda yürüyenler.” (111-7)

11.1.3. Nesne

Cümlede fiilin yaptığı iş, oluş veya hareketten etkilenen kişi veya varlığa nesne denir. *Mukaddimetü’l-Edeb’*de şu kelime türleri cümlede nesne olarak kullanılmaktadır:

İsim:

taplamadı anıŋ **qılıncını** “Onun hareketini beğenmedi.” (173-3)

çıḳardı **süŋük yilikini** “Kemiğin iliğini çıkardı.” (182-3)

Zamir:

aynatdı **özin** ol bilmesün tep “O tanımasın diye kendini değiştirdi.” (171-5)

tutunı bilmedin ayttı **anı** “Kendine hâkim olamadan onu söyledi.” (199-1)

Sıfat-fiil:

ıøıttı aŋa **kelgenlerni** “Ona, gelenleri göndertti.” (41-3)

ol bitiresügin bu bitürdi “O(nun) bitireceğini bu bitirdi.” (61-6)

tölendürdi **tėprengenni** “Hareket edeni, kımıldayanı sabitleştirdi.” (34-3)

11.1.4. Yer Tamlayıcısı (Dolaylı Tümleç)

Fiilin mekânını ve yönünü gösteren cümle ögesidir. Fiile yer ve yönelme hâli ekleri olan yönelme, bulunma ve ayrılma hâli ekleriyle bağlanır (Ergin 1993. 378).

1. Yönelme hâli ekli yer tamlayıcısı cümlede hareketin kendisine yöneldiğini gösterir.

aşaqġa sundı eligini nėme tapa “Elini o şeyi almak için aşağıya doğru uzattı.” (63-8)

midād kemişti **divitge** “Divite mürekkep koydu.” (36-3)

maġrıbqa tegdi “Batıya ulaştı.” (66-5)

2. Bulunma hâli ekli yer tamlayıcısı cümlede hareketin kendi içinde gerçekleştiğini, kendi içinde bulunduğunu gösterir.

ıvaladı ķuş **yıġaçda** "Kuş ağaçta yuvaladı." (92-6)

ķarıdı ķız **ėwde** "Kız evde yaşlandı, evde kaldı." (77-3)

3. Ayrılma hâli ekli yer tamlayıcısı cümlede hareketin kendisinden uzaklaştığını gösterir:

ķaytardı tewelerni **suwdın** "Develeri sudan getirdi." (14-1)

ėlindin çıķardı anı "Onu memleketinden sürdü." (102-5)

11.1.5. Zarf Tümleci

Fiilin çeşitli şartlarını ve zamanını gösteren cümle ögesidir. Hareketin nasıl, niçin, ne şekilde, hangi vasıtalarla, hangi sebeple yapıldığını veya olduğunu, hangi zamanda gerçekleştiğini göstermek için cümlede zarf tümleci kullanılır. Bu öge, zarf olarak kullanılan isim cinsinden bir kelime veya kelime grubu, bir zarf-fiil veya zarf-fiil grubu, bir edat grubu olabilir (Ergin 1993: 378). *Mukaddimetü'l-Edeb'*de şu kelime türleri veya grupları cümlede zarf olarak kullanılmaktadır:

Zarf:

tėk ɋoydı anı "Onu yalnız bıraktı." (67-4)

ulam oturdı "Sürekli oturdu." (137-5)

ķuyu töküldi "Aşağı döküldü." (156-5)

ėrtecek keldi "Sabahleyin geldi." (111-2)

Zarf-fiil:

ant içti Taŋrını **tuta** "Tanrı'yı şahit göstererek ant içti." (32-6)

dizgin kemişdi at boynıġa **çaptuķda** "Koşarken atın boynuna dizgin attı" (79-8)

uġramışda kėdin yıġlındı andın “Niyetlendikten sonra ondan çekindi.” (30-7)

tirig erken ögdi anı “Onu hayattayken övdü.” (80-2)

Edat grubu:

ayındın aşnu saldı iŋen botasın “Deve, yavrusunu ayından önce doğurdu.” (7-2)

altun birle bezedi muśĥafnı “Mushafı altın ile süsledi.” (4-2)

kötürdi daşnı **tecrübe uçun** “Taşı denemek için kaldırdı.” (50-6)

11.2. CÜMLE ÇEŞİTLERİ

Mukaddimetü’l-Edeb’de cümle çeşitlerini basit, birleşik ve karmaşık cümleler olarak üç ana başlıkta ele aldık.

11.2.1. BASİT CÜMLELER

11.2.1.1. Haber Cümleleri

Haber cümleleri genellikle olumlu veya olumsuz hâldeki gerçeği bildirir (Eckmann 2003: 144).

ėlindin yıradı “Memleketinden uzaklaştı.” (166-6)

körgüzdi kişilerge işini “Kişilere işini gösterdi.” (124-7)

ķıśāś almadı ķanındın “Kanlısından öç almadı” (16-1)

yoq sarāy içinde hĮç kim erse “Saray içinde hiç kimse yok.” (189-3)

11.2.1.2. Emir Cümleleri

Emir cümlesi istek veya emir ifade edebilir. Emir cümlelerinin yüklemi istek veya emir kipinde bulunur (Eckmann 2003: 145):

men saŋa yuluġ bolayın tėdi “Ben sana köle olayım, dedi.” (104-8)

yaxşı bilgil fulān qatında ne bar “Filanın katında ne olduğunu iyi bil.”(175-7)

11.2.2. BİRLEŞİK CÜMLELER

Birleşik cümle, gramatikal olarak birbirinden ayrı iki veya daha fazla basit cümleyi bünyesinde barındırır. Birleşik cümlelerdeki iki basit cümle birbirine daima sıralama edatlarıyla bağlanır (Eckmann 2003: 146).

11.2.2.1. Bağlayıcı Cümleler

açıldı qaraŋuluq **taqı** kitdi qaøğu “Hava aydınlandı ve kaygı gitti.” (157-8)

bėzendi tişi **taqı** körklüg yerlerin açtı “Kadın süslendi ve gösterişli yerlerini açtı.” (167-7)

ısparladı aŋa nėmeni **taqı** qabūl qıldı andın “Ona bir şey ısmarladı ve ondan kabul etti.” (180-1)

muhrim boldı er **ya’ni** iĥrām badı “Kişi ihramlı oldu yani ihram bağladı.” (30-8)

11.2.2.2. Ayırıcı Cümleler

inkār ķıldı işni **yā** bilmedi “İşi inkar etti yani bilmedi.” (16-1)

11.2.2.3. Zıtlık Bildirici Cümleler:

sevündürdi **yā** ķađğurttı anı “Onu sevindirdi veya kaygılandırdı.” (8-1)

ķorķuttı anı **yā** ķorķuğından kiterdi “Onu korkuttu veya korkusunu giderdi.” (21-1)

11.2.2.4. Sonuç Bildirici Cümleler

anca urdı aŋa **kim** şışurdı “Ona öyle vurdu ki şişirdi.” (96-4)

11.2.3. KARMAŞIK CÜMLELER

Bir ana cümle ile kendisinden sonra gelen *kim* veya *ki* bağlayıcı unsurunun diğer kelimelerle yaptığı birleşik şekillerden oluşan bir yardımcı cümleyi ihtiva eder. Şart

cümleleri dışındaki yardımcı cümleler Türkçeye yabancıdırlar. *kim* bağlayıcı unsuru ile yapılan yardımcı cümleler Farsçanın taklidiyle gelişmiştir (Eckmann 2003: 148).

buyurdu aŋa bėg **kim** ḳılsa fulān işni "Bey ona filan işi yapsın diye emretti." (88-8)

ol kimerse **kim** ḳut bėrilür "O kimse ki (kendisine) mutluluk verilir." (53-8)

ülüş ettiler anı **kim** anlar arasında bar "Onlar aralarında olanı paylaştılar." (185-2)

çattı anıŋ üze anı **kim** aymadı, aydı anıŋ üze ol aymaġan sözni "Söylenmemiş sözü ona söyledi; ona, söylenmeyen sözü söyledi." (188-4)

sewündi ol nersedin **kim** 'illet ĥarfi andın nūn ornında turur "O nesneden sevindi ki illet harfi nun yerinde durur." (237-3)

11.3. KELİME GRUPLARI

Tek kelime ile karşılanabilen nesneleri ve hareketleri daha geniş ifade edebilmek veya tek kelimenin karşıladığı nesnelerden ve hareketlerden daha geniş nesneleri ve hareketleri karşılamak için başvurulan kelimeden daha geniş dil birliklerine kelime grubu denir. Kelime grubu birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve anlamında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir. Kelime gruplarında; belirtilen, tamlanan, tabi olunan asıl unsur sonda, belirten, tamamlayan, tabi olan, yardımcı unsur başta bulunur. Kelime grubunu oluşturan kelimeler birbirlerine bazen ekli bazen eksiz bağlanırlar. Kelime grubunun kendi dışındaki ilişkilerin sağlamak için getirilen ekler ise grubun sonuna yani asıl unsura eklenir; ancak bu ek grubun tamamını etki alanı içine alır (Ergin 1993: 353- 355).

Mukaddimetü'l-Edeb'de tespit ettiğimiz kelime gruplarına kısaca değineceğiz. Bu grupları şöyle sıralayabiliriz:

11.3.1. İsim Tamlaması

Bu grup iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur. Bir ismin anlamının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına dayanır. Grubu meydana getiren iki isim unsurundan biri tamlayan diğeri ise tamlanandır (Ergin 1993: 359).

11.3.1.1. Belirtisiz İsim Tamlaması

Tamlayanı eksiz ilgi hâlinde bulunan, tamlananı iyelik eki almış isim tamlaması çeşididir.

kün issüsi “Gündüz sıcağı.” (171-6)

taŋ qaraŋusı “Tan karartısı.” (77-4)

11.3.1.2. Belirtili İsim Tamlaması

Tamlayanı ekli ilgi hâlinde bulunan, tamlananı iyelik eki almış isim tamlaması çeşididir.

yörügenniŋ peyki “Yürüyenin beratı.” (48-4)

anlarıŋ bıyıḳları “Onların bıyıkları.” (87-7)

11.3.2. Sıfat Tamlaması

Sıfat tamlaması bir sıfat unsuru ile bir isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur.

sarıġ ot “sarı ot” (83-3)

örtüglü söz “örtülü, kapalı söz” (36-8)

dürlü biliglerni bildi “Türlü bilgileri bildi.” (184-3)

yaş otlu yer “taze otlu yer” (5-3)

iki közin yumdı “İki gözünü yumdu.” (8-2)

tört ay yavumaslıḳġa andıḳtı ḥatunınġa “Karısına dört ay yaklaşmamaya ant içti.” (59-7)

tegme yandın esgen bulġanuḳ yėller “Her yandan esen bulanık yeller.” (138-8)

11.3.3. Tekrar Grubu (İkilemeler)

Aynı türden iki kelimenin arka arkaya getirilmesiyle meydana gelen kelime grubudur.

qatış qarış ün "karma karışık ses" (232-1)

azın azın ėndürdi "Azar azar indirdi." (87-3)

qaç qaç "tekrar tekrar" (92-5)

qardı qatdı işni "İşi katıp karıştırdı." (79-5)

pāre pāre "parça parça" (78-5)

qoşa qoşa "tekrar tekrar, peş peşe" (46-3)

türlü türlü sözler ķıldı "Türlü türlü sözler etti." (97-3)

yerdin yerge "yerden yere" (100-4)

ėldin ėlge "elden ele" (102-6)

yüze yüz "yüz yüze" (108-3)

barı yoqını "varını yoğunu" (112-2)

sıza sıza çıķdı suw "Su sıza sıza çıktı." (156-6)

birin birin tėdi "Birer birer söyledi." (190-7)

yörüdü **tün kün** "Gece gündüz yürüdü." (194-8)

11.3.4. Edat Grubu

Bir isim unsuruyla bir çekim edatının meydana getirdiği kelime grubudur.

atlanġan uçun ėwe edilmiş yėgü "Atlanan için acele hazırlanmış yiyecek." (178-4)

tişi teg sözledi "Kadın gibi konuştu." (167-5)

yoḳuş tapa yörüdi “Yokuşa doğru yürüdü.” (10-2)

āzād ḳıldı ḳulnı **kendüsindin soŋra** “Kendisinden sonra kulu azad etti.” (73-2)

yalḳturdı anı **istekler birle** “Onu istekler ile usandırdı.” (30-4)

11.3.5. Bağlama Grubu

Bağlama edatlarıyla yapılan ve cümlede kelimeleri ve kelime gruplarını birbirine bağlayan gruptur.

ıddı aŋa **yalġuz savcını taḳı bitigni** “Ona yalnız elçiyi ve mektubu gönderdi” (10-8)

sefer ḳıldı **bir yerdin taḳı bir yerge** “Bir yerden dahi bir yere sefer kıldı.” (111-6)

örtüglü söz yā yaşurġu sav “örtülü söz yani gizli söz” (36-8)

tamġasın yā adın bitidi “Damgasını yani adını yazdı.” (95-7)

11.3.6. Birleşik İsim

Bir nesnenin ismi olmak üzere yan yana gelen birden fazla ismin meydana getirdiği kelime grubudur (Ergin 1993: 363).

ḳuynup ėndi **çaḳır ḳuş** “Doğan süzülüp indi.” (156-4)

küçlüg boldı, yıġıcı boldı **çerig ḳara** “Ordu güçlü, karşı koyacak güçte oldu.” (174-8)

11.3.7. Birleşik Fiil

Birleşik fiiller bir isim ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da isim soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiillin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık gelen fiil türleridir (Korkmaz 2003: 791).

boya yetdi oġlan “Oğlan büyüdü.” (26-6)

ḳına yaḳtı barmaḳlarınġa “Parmaklarına kına yaktı.” (65-7)

şekge tüşti er “Kişi şüpheye düştü.” (52-1)

amraķ boldı anıŋ üze “Ona merhametli oldu.” (175-8)

aġram ķıldı aŋa yük “Yük ona ağır kıldı, ağırlık etti.” (27-6)

dölenmes ķıldı anı “Onu huzursuz kıldı.” (26-2)

ıya berdi esįrni “Esiri salıverdi.” (25-6)

köz kemişü turdı aŋa “Ona göz atıp durdu.” (114-7)

tuta bilmez yarmaknı ayası civānmardlıķdın “Cömertlikten eli parayı tutamaz.” (53-8)

11.3.8. İsim Fiil Grubu

İsim-fiil eklerinden birini almış bir fiil unsurunun kendisine bağlı ögelerle cümlede meydana getirdiği kelime grubudur.

śınġa ķatmaķġa buyurdı aŋa “Onu gömmesini istedi.” (15-1)

tün ilkinde yörümek “Akşam yürümek.” (7-4)

11.3.9. Sıfat-fiil Grubu

Bir sıfat-fiille ona bağlı ögelerden meydana gelen kelime grubudur (Ergin 1993: 374).

yüz aġız ėgri ėtgen iglü boldı er “Kişi yüzü ağzı eğri eden hastalıklı (felçli) oldu..” (1-4)

ķaytarġuġa bėrilgen nėme “Ödünç verilen şey.” (47-8)

peyveste edgülük ķılġan er “Sürekli iyilik eden adam.” (29-4)

11.3.10. Zarf-fiil grubu

Bir zarf-fiille ona bağlı ögelerden meydana gelen kelime grubudur (Ergin 1993: 374).

tişini öge şi’r aytdı “Kadını överek şiir söyledi.” (91-4)

kendü yurtın **ḳoyup** kitdiler “Kendi yurdunu bırakıp gittiler.” (60-3)

aynatdı özin **ol bilmesün tėp** “O bilmesin diye özünü değiştirdi.” (171-5)

yolġa baḳmayın yörüdi “Yola bakmadan yürüdü.” (137-4)

tirig erken ögdi anı “Onu hayattayken övdü.” (80-2)

12. SONUÇ

Bu çalışma ile *Muḳaddimetü'l-Edeb*'in gramer özellikleri, Harezm Türkçesinin diğer eserleri arasındaki yeri, eserin dil özelliklerinin Eski Türkçe ile ortaklaşan ve ayrışan yönleri ortaya konulmuştur. Bu özellikler içerisinde şu noktalar öne çıkmaktadır:

1. *Muḳaddimetü'l-Edeb* bir satır arası sözlük olmasına rağmen içerdiği dil malzemesi oldukça zengindir. Bu zenginlik, bize eserin yazıldığı dönemin veya bölgenin gramer özellikleri hakkında yeterli bilgi edinmemize olanak sunmaktadır.

2. Eserde, Eski-Türkçede kelime başında bulunan /b/ sesleri /v/ veya /w/ sesine dönüşmemiştir. Kelime başındaki /b/ ünsüzlerindeki değişiklik yalnızca /m/ sesine olmuştur.

3. Kelime başında t-> d- değişikliği *Muḳaddimetü'l-Edeb*'de oldukça sık rastlanan bir ses değişmesidir. Metinde t- ile yazılan kelimeler daha fazla olmasına rağmen kelimelerin d-'li şekillerinin de yaygın şekilde kullanılması Oğuz Türkçesinin Harezm Türkçesine ne derece etki ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

4. Eski Türkçede -d- sesinin Orta Türkçede -đ- ve -y- sesine dönüşmesine *Mukaddimetü'l-Edeb*'de oldukça sık rastlanılmaktadır. Değişmenin bu iki şeklinin de metinde oldukça sık görülmesi ve aynı kelimenin hem –đ- hem de –y- li şekillerinin bir arada bulunması farklı Türk boylarının dillerinin dönem üzerindeki etkisini göstermektedir.

5. Kelime başında /y/ ünsüzü olan bazı kelimelerin /y/ siz şekillerinin de bulunması Oğuz ve Kıpçak Türkçesinin bir özelliği olarak kendisini göstermektedir. Ayrıca metinde bir kelimede görülen y->c- değişimi de (yıġrıl-> cıġrıl-) Kıpçak Türkçesi özelliklerin de yazı dilinde tekili olduğunu göstermektedir.

6. Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki ve bazı eklerin başındaki /g/ ve /ġ/ ünsüzlerinin hem koruduğu hem de düştüğü görülmektedir. Bu ikili kullanım Oğuz Türkçesinin bölgedeki etkisini göstermesi yönünden önemlidir.

7. *Muķaddimetü'l-Edeb'de* Harezm Türkçesini bir özelliği olarak aynı anlamı ifade eden birden çok kelime kullanılmıştır: *ezig, müŋüş, seŋir/ yaġmur, yaġın vb.*

8. *Muķaddimetü'l-Edeb'* in önemli bir özelliği de şimdiye kadar yayınlanmış Eski Türkçe ve Orta Türkçe eserlerinde geçmeyen kelimeleri ihtiva etmesidir: *cirimsümük* "mendil", *çındar* "gerdanlık", *ezig* "köşe", *Ĥacimük* "örtü", *üpürcük* "saçak, püskül" vb.

9. Arapçadan tercüme edilen bir eser olmasına rağmen *Mukaddimetü'l-Edeb*'de Arapça ve Farsça isimlerle kurulan birleşik fiiller, Türkçe isimlerle kurulan birleşik fiillerden fazla değildir. Bu oran neredeyse eşit durumdadır. Hâlbuki dönemin diğer eserlerinde özellikle Arapça isimlerle kurulan birleşik fiiller hem Türkçe hem de Farsça isimlerle kurulan birleşik fiillerden bir hayli fazladır.

10. İsimlerle kurulan birleşik fiillerde yardımcı fiil olarak *Kısasü'l Enbiyā'*da *kıl-, bol-, et-* ve *eyle-* ; *Nehcül Ferādis*'te *kıl-*, *bol-*, *kılış-* ; *Mu'înü'l Mürid'*de ise *kıl-*, *bol-* ve *et-* yardımcı fiilleri kullanılmıştır. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de ise *bol-, boluş-, ėt-, ėdiş-, ėtin-*, *ķıl-, ķılış-, ķıldur-* ve *ķılın-* şekilleri kullanılmıştır. Dikkati çeken bir diğer nokta da bu yardımcı fiillerin işteşlik eki almış şekillerinin *Nehcü'l Ferādis*'teki *kılış-* şekli hariç (o da yalnız on bir örnekte) dönemin diğer eserlerinde kullanılmıyor oluşudur. Bu durum *Mukaddimetü'l-Edeb*'in dönemin birçok özelliğini bünyesinde barındırdığını ve dil hazinesi bakımından zenginliğini göstermektedir.

11. Metinde kelimelerin ve eklerin ikili kullanımları oldukça sık görülen bir durumdur: Bu bize eserin hem bir geçiş dönemi eseri olduğunu hem de eserin yazıldığı bölgede farklı dil özelliklerinin bir arada bulunduğunu göstermektedir.

12. İncelemeye esas aldığımız nüshada *Mukaddimetü'l-Edeb*'in sadece fiiller bölümü yer aldığı için metinde fiiller yapı, anlam ve çeşitlilik bakımdan oldukça zengin veriler elde etmemizi sağlamaktadır. Bunun yanın isim hazinesi fiillere göre daha dardır. Metinde geçen isimlerin pek çoğu da yardımcı fillerle kurulan birleşik fiillerin kuruluşunda isim unsurunu oluşturan kelimelerdir. Buna rağmen isimlerin yapısı ve

çekimi konusunda yeterli bilgi edinmemize olanak sağlayacak ölçüde bir isim hazinesine sahiptir.

13. Metinde isim ve fiil dışında kelime türü olarak sıfat, zamir, zarf ve edatlar da yer almaktadır. Bunların sayısı ve çeşitliliği de ilgili kelime türünün işlevlerini ortaya koyabilmemiz için yeterlidir.

14. Eserde yeterli veri elde edemediğimiz tek gramer kategorisi cümle bilgisidir. Eser bir satır arası çeviri olduğu için Arapça kelimelerin karşılıkları ya tek kelime ile karşılanmış ya da kısa açıklamalar yapılmıştır. Yine de var olan cümleler bize bazı çıkarımlar yapma olanağı sunabilmektedir. Metinde devrik cümle yapısı hâkimdir. Cümleler genellikle özne, yüklem ve nesnelerden oluşsa da yer tamlayıcısı ve zarf tümleçleri de yer almaktadır.

Çalışmamızda *Mukaddimetü'l-Edeb*'in gramer özelliklerini ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken de dönemin diğer eserleri ve Eski Türkçe ile bağlantılar kurduk. Çalışmamızın bugüne kadar üzerinde fazla durulmamış olan *Mukaddimetü'l-Edeb*'in dil tarihimiz içerisindeki yerinin ve öneminin anlaşılmasına katkı sağlayacağını umuyoruz.

KAYNAKLAR

AKSAN, Doğan, Tartışılan Sözcükler, TDK Yay., Ankara, 1976.

ARGUNŞAH, Mustafa, "Ünlü Gerundiumunun '-mağa' Yerine Kullanılışı", 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı-1996, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 117-125.

ATA, Aysu, Harezm-Altın Ordu Türkçesi (yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul, 2002.

BANG, W., Studien zur Verglichenden Grammatik der Türksprachen ", Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissensschaften, 1916, I. s. 522-535, II. s. 910-928, III., s. 1236-1253.

BANGUOĞLU, Tahsin, Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar, Breslau, 1938.

_____, Türkçenin Grameri, TDK Yay., 2. bs., Ankara, 1986.

BAYRAKTAR, Nesrin, Türkçede Fiilimsiler, TDK Yay., Ankara, 2004.

BROCKELMANN, Carl, Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden, 1954.

CLAUSON, G., An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972.

ÇAĞATAY, Saadet, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları-II. Partisipler", Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara, 1978.

_____, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları-III. Gerundifler", Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara, 1978.

_____, "Pekiştirilen Fiiller", TDAY-Belleten-1966, 2. bs., TDK Yay., Ankara, 1989, s. 39-50.

ECKMANN, János, Çağatayca El Kitabı (çeviren Günay Karaağaç), Akçağ Yay. Ankara, 2003.

ERASLAN Kemal, "*+sı-/+si- (~+su-/+sü-)* isimden fiil yapma eki ile *-sı-/-si- (~-su-/-sü-)* fiilden fiil yapma eki ve genişlemiş şekilleri hakkında", Türk Kültürü Araştırmaları, Zeynep Korkmaz'a Armağan, Yıl 32/1-2, Ankara, 1996.

_____, Eski Türkçede İsim-Fiiller, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1980.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, "Kâşgarlı Mahmut'ta -sā-/sē- Eki", Türk Dili, S. 521, Mayıs 1995, s. 449-456.

_____, Kutadgu Bilig Grameri-Fiil, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1984.

ERDAL, Marcel, Old Turkic Word Formation I-II, Wiesbaden, 1991.

ERGİN, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., 21. bs., İstanbul, 1993.

GABAIN, A. von, Eski Türkçenin Grameri, (çeviren Mehmet Akalın), TDK Yay., 3. bs., Ankara, 2000.

GÜLSEVİN, Gürer, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK Yay., Ankara, 1997.

GÜVENÇ, Lütfiye, Harezm Türkçesinde İsim, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2004.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, Harezm Türkçesi ve Grameri, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., Ankara, 1997.

_____, Türk Dilinde Edatlar, MEB. Yay. İstanbul, 1992.

_____, Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, KB Yay., Ankara, 1991

HATİPOĞLU, Vecihe, Türkçenin Ekleri, TDK Yay., Ankara, 1974.

KARAHAN, Leyla, "Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler" 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996, TDK Yay., Ankara, 1999, 605-611.

_____, Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yay., Ankara, 1997.

KORKMAZ, Zeynep "*-ası/-esi* Gelecek Zaman Sıfat-fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 145-150.

_____, "Türkiye Türkçesinde İktidar ve İmkân Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 607-619.

_____, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yay., Ankara, 2000.

_____, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara, 2003.

KÖKTEKİN, Kazım, "Ismarla- Fiili Üzerine", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 22, Konya, 2007, s. 121-127.

Lİ, Yong-Song, TürkDilinde Sontakılar, Kebikeç Yay., İstanbul, 2004.

MANSUROĞLU, Mecdut, "Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Notlar", İstanbul Üniv. TDED, C. X, İstanbul, 1960, s. 5-25.

_____, "Türkçede –ġay / -gey Eki ve Türemeleri", Jean Deny Armağanı, Ankara, 1958, s. 171-183.

_____, "Türkçede –ġu Ekinin Fonksiyonları", Türkiyat Mecmuası, C. X, 1953, s. 347-350.

NALBANT, M. Vefa, Divânü Lügati't-Türk Grameri-I- İsim, Bilge-Oğuz Yay., İstanbul, 2008.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Hârizm", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 16, İstanbul 1997, s.217-220.

PAÇACIOĞLU, Burhan, Türkçenin Sözcük Dağarcığı, Bizim Büro Yay., Ankara, 2006.

RÄSÄNEN, Martti, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki, 1957.

RÜSTEMOV, R., Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde Fe'l, Bakı, 1995

SAVRAN, Hülya, "Bir İsim ile Bir Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller Üzerine Yeni Görüşler". Türk Dili, S. 596, Ağustos, 2001, s. 140-142.

TEKİN, Şinasi, "Türkçede *–MA-* Olumsuzluk Eki ile *–DİK+* Eki Nereden Geliyor?", İştikakçinin Köşesi, Simurg Yay., İstanbul, 2001, s. 43-58.

TEKİN, Talat, "On the Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOK}", Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri, (yay. haz.) Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Öncü Kitap, Ankara, 2004, s. 529-537.

_____, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara, 2000.

TIETZE, Andreas, Tarihi ve Etemolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Simurg Yay., İstanbul-Wien, 2002.

TOPRAK, Funda, Harezm Türkçesinde Fiil, Ankara, 2005.

YENİ TARAMA SÖZLÜĞÜ, (düzenleyen Cem Dilçin), TDK Yay., Ankara, 1983. (YTS)

YÜCE Nuri, Gerundien im Türkischen-Eine morphologische und syntaktische Untersuchung, Simurg Yay., İstanbul, 1999.

_____, Mukaddimetü'l-Edeb, Harizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası (Giriş, Dil Özellikleri-Metin-İndeks), TDK Yay., Ankara, 1993.

ÖZ GEÇMİŞ

Nurhan GÜNER, 1980 yılında Yozgat'ta doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini çeşitli illerde tamamlayarak 1996 yılında Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türk-Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği bölümüne girdi. 2000 yılında aynı bölümden mezun olarak Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni olarak atandı. 2005 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalında yüksek lisans yapma hakkı kazandı. Hâlen öğretmenlik görevini sürdürmektedir. Evli ve bir çocuk annesidir.